

МИРКАРИМ ОСИМ
СИНГАН СЕТОР

132
0-90

МИРКАРИМ ОСИМ

СИНГАН СЕТОР

Тарихий қиссалар

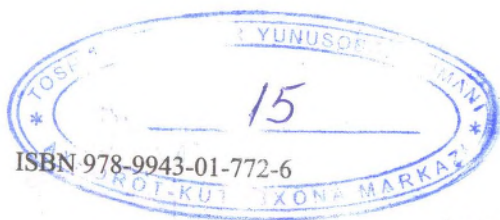
ТОШКЕНТ
«O'ZBEKISTON»
2012

7240
X.Z. KYLONOV NOMLI
KOMPYUTER TEXNOLOGIYALARI
KASB-HUNAR KOLLEJI
AXBOROT-RESURS
MARKAZI

УДК 821.512.133(092) Осим
ББК 84(5У)6
О 80

Тузувчи ва қайта ишлаб нашрга тайёрловчи

Анвар Шер

© «O'ZBEKISTON» НМИУ, 2012

МУҚАДДИМА ЎРНИДА

XX аср ўзбек адабиётида тарихнавис ёзувчи Миркарим Осимнинг ўзига хос ўрни бор. Адиб 1907 йили Тошкент шаҳрида туғилди. 1917–1920 йилларда бошланғич мактабда, 1921–1925 йилларда эса Москвада, Педагогика билим юртида таҳсил олди. Тўрт йил тарих факультетида таҳсил кўргач, Самарқанддаги ўқитувчилар тайёрлаш курсларида дарс берди. Шу билан бир қаторда адабиёт майдонидаги ижодий изланишларни ҳам бошлаб юборди.

Миркарим Осимнинг ижодий жасорати шундаки, у бор имкониятдан фойдаланиб, ўзбек халқи тарихининг ёрқин саҳифаларини ўзининг асарларида ҳаққоний тасвирлаб, XX аср ўзбек адабиётига муносиб улушини кўшди.

1940 йилдан адибнинг тарихий ҳикоя ва қиссалари бирин-кетин чоп этила бошлади. Аксарияти улуғ шоир Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига бағишланган «Астробод», «Бадарға», «Алишер Навоий ва Дарвишали», «Шоирнинг ёшлиги» сингари ҳикоялар ва қиссалардир.

Шунингдек, Миркарим Осим ижодида тарихий-биографик мавзу алоҳида ўрин тутди. Унинг «Зулмат ичра нур», «Жайхун устида булутлар», «Ибн Сино қиссаси», «Ал-жабрнинг туғилиши», «Синган сетор» қиссалари сара асарлар тоифасига киради. Адиб ушбу асарларида қаҳрамонларнинг характерини очиб бераркан, уларнинг қирраларини, яъни тўғри йўлни топа билиш, ҳалоллик, ростгўйлик, покдомонлик, илм-ҳикматга содиқлик, ватанпарварлик, инсоний ғурур каби фазилатларни улуғлайди.

Адиб асарларида характернинг таҳлилидан кўра, воқеа ва сюжетнинг ривожига, тарихий даврнинг тасвирига, маҳаллий манзараларнинг бадиий кўринишига кўпроқ аҳамият бериши билан қахрамонларининг ички дунёсини очиб берган. Шунинг учун унинг асарларидаги қахрамонларнинг чуқур изтиробларга берилиши, тавба-тазарру қилиши, фикр-хаёлга ғарб бўлиши каби ҳолатларни кам учратасиз. Қаламга олинаётган тарихий шахслар ҳаётидаги энг қизиқарли воқеалар тизмасидан мақсад, аввало мазкур замон, қолаверса, улуғ мутафаккирлар характерини очиб бериш, уларнинг ҳаёти, ижоди, ҳақиқатпарварлиги ҳақида китобхонга тўғри, айти пайтда қизиқарли тасаввур беришдан иборат.

Ҳар бир миллий адабиётнинг ўзига хослиги ва миллат олдидаги тарихий вазифасини белгиловчи нарса тарихий мавзудир. Агар асарлар давомида туғилиб, шаклланадиган ҳар бир авлод ўз миллатининг тарихини билмаса, нафақат шу авлод, балки бутун бир миллат маънавият ва маданият олаmidан четда яшайди. Шундай вазият юзага келмаслиги учун ёзувчилар тарихий мавзуга мурожаат этишади ва тарихий мавзу ҳар бир миллий адабиётнинг етакчи мавзуи бўлиб қолади. Миркарим Осим бутун ижодий ҳаётини устози Абдулла Қодирий ва дўсти Ойбекнинг бу борадаги анъаналарини давом эттиришга бағишлади. У Ўрта Осиё халқлари, шу жумладан, ўзбек халқи тарихининг энг қадимги давридан то 1917 йилга қадар кечган вақт ичида рўй берган тарихий воқеаларни ва шу даврда яшаган ўзбек халқининг улуғ фарзандлари ҳаётини акс эттирувчи ўнлаб ажойиб қисса ва ҳикоялар яратди. Адиб «Тўмарис», «Широк», «Искандар ва Спитамен», «Маҳмуд Торобий», «Ўттрор» каби қиссаларида қадим аجدодларимизнинг истилочиларга қарши эрк ва ҳуррият йўлида олиб борган қахрамонона курашини бадиий мужассамлантириб берди. Миркарим Осим асарларида рамзий, мажозий маъно катта аҳамият касб этади. Тилда ўтмиш тарихимизнинг характерли элементларини ҳамиша лўндалик билан тасвирлашга уста бўлган санъаткорнинг жумлалари, албатта муайян бир рамзий маънони англатади. Асарларининг номлари, ички сарлавҳалари ҳам шунга бўйсундирилади. Бобораҳим Машраб ҳақидаги қисса «Синган сетор»

деб номланади. Мазмуни – куйга, ҳаётбахш оҳангларга йўғрилган халқчил соз нобоп тузум туфайли синди, барбод бўлди, дейилмоқчи. Айни вақтда шоир чеккан жисмоний-руҳий азоблар ҳам кўзда тутилган.

Умуман, адибнинг барча асарлари китобхонга осон тушуниладиган, енгилгина ёзилгани каби тасаввур қолдиради, қизиқиш билан мутолаа қилинади. Адиб ана шу «енгиллик»нинг замирида файласуфлар, шоирлар, саркардалар, зиддиятли шахсларнинг мураккаб ҳаёт йўлларини мужассам эта олган.

Адабиётимиздаги тарихий-биографик мавзунинг ажойиб намуналари бўлмиш бу асарлар халқимизга, айниқса, ёш авлодга маданиятимиз тарихини, улуг алломаларимизнинг ҳаёт йўлини кўрсатиб беришда бекиёс роль ўйнайди.

Азиз китобхон! Сизга тақдим этилаётган ушбу китобдаги асарлар, истезодли адиб Миркарим Осимнинг ўтган асрнинг турли йилларида матбуотда ва китоб ҳолида нашр этилган қиссаларидан саралаб олинди. Китобни чоп этишга тайёрлаш жараёнида танлаб олинган қиссалар мазмун-моҳияти ўзгармаган ҳолда таҳрир қилинди, ўша даврда адабиётга қўйилган баъзи ноўрин талаблар акс этган жумлалар қайтадан ишланди, баъзи бир жузъий камчиликлар тўғриланди.

Ўйлаймизки, ҳозирги ва келажак авлод бу адибнинг асарларини қайта-қайта ўқибгина қолмай, ўз тарихий асарларини ҳам яратадилар.

НАШРИЁТДАН

ЖАЙҲУН УСТИДА БУЛУТЛАР

I

Хоразмшоҳ Абу Абдулланинг¹ амакиваччаси Абу Наср ибн Ироқ² маърифатпарвар ва донишманд одам эди. У юксак мартабали амалдор, аъёнлар билан эмас, аҳли илму фозиллар билан суҳбатлашишдан завқланар, инсоннинг зийнати зардўзи чопон ва тилла камар эмас, илм-урфон, деб ҳисобларди.

Одатда подшоҳлар тахт-тож тўғрисида хаёл сурадиган яқин қариндош-уруғларидан кўрқадилар, уларни назорат остида сақлашга уринадилар. Абу Абдулла олим ва фозил амакиваччасидан ҳадиксирамас, унга қимматбаҳо совғалар инъом қилиб, илм билан шуғулланишга рағбатлантирар эди.

Абу Наср ноёб китобларни сотиб олиш учун Бағдод, Шомга ўз одамларини юбориб турар, кутубхонасини кадимги юнон файласуфлари, табиатшуносларининг араб тилига таржима қилинган асарлари билан тўлдиришга уринар эди. Фалсафа ва юлдузлар олами билан машғул бўлган бу олим ердаги ишларини ҳам унутмас, Хоразмшоҳ узоқ ўлкалардан келган элчиларни қабул қилганида зар ёқали кимхоб чопонини кийиб, белига кумуш камар боғлаб, тахт устида мағрур ўтирган ҳукмдорнинг ўнг томонида қоматини тик тутиб турарди. Элчилар ўрта бўйли, пешанаси кенг, салобатли олимга ҳурмат билан қараб кўйишарди.

¹ Абу Абдулла – Африғийлар сулоласидан, Хоразм ҳукмдори.

² Абу Наср Мансуб ибн Ироқ – «Бутлимуси соний» («Йккинчи Птолемей») номини олган хоразмлик математик ва астроном, Абу Райҳон Берунийнинг устози (вафоти – 1036 йил).

Хоразмшоҳнинг пойтахти Кот¹ шаҳри Амударёнинг ўнг соҳилида бўлиб, Бухородан катта ва ундан обод эди. Дарёга яқин бўлган тепалик устига қурилган, уч қатор девор билан ўралган қалъа, пештоқлари кошинкор баланд жомелар, дарвозалари тепасида шер сурати солинган карвонсаройлар шаҳарга улуғвор тус бериб турарди. Эрон, Ироқ ва Мовароуннаҳрдан Идил² бўйидаги шаҳарларга, рус ерларига қатнайдиغان карвонлар шу шаҳарда тўхтаб, келтирган молларининг бир қисмини пуллаб, керакли буюмларни сотиб олишарди. Кот шаҳрида юнон, суриялик, ироқ, рус савдогарларини учратиш мумкин эди.

Абу Абдулла ва Абу Наср илм ва санъат аҳлига ҳомийлик қилганликлари учун бу ерга турли мамлакатлардан олимлар, санъаткорлар йиғила бошладилар. Истеъдодли ёшларни ўз атрофига тортиш иштиёқида юрган Абу Наср шаҳар ташқарисида турадиган зеҳни ўткир, ҳаддан ташқари қобилиятли бир етим боланинг таърифини эшитиб, уни кўришни истаб қолди.

Бир куни у ўз хонасида, хонтахта ёнида ўтириб, бир китобни мутолаа қилаётганида хизматкори кириб, таъзим қилди.

– Сиз айтган етим болани бошлаб келдим.

Абу Наср китобни йиғиштириб, токчага қўйди-да, деворга тираб қўйилган ёстикқа суянди.

– Олиб кир!

– Ассалому алайкум, – деди остонадан ҳатлаб ўтган бўз чопонли бола қўл қовуштириб.

– Ваалайкум ассалом! Кел, берироқ келиб ўтир, – деди уй эгаси пешанаси кенг, қиррабурун, кўзлари ўткир болага диққат билан қараб. У рўпарасига келиб тиз чўкканидан кейин: – Исминг нима? Неча ёшдасан? – деб сўради.

– Исминг Муҳаммад. Ўнга тўлиб, ўн бирга қадам қўйдим.

– Боракалло. Отангнинг исмлари Аҳмад бўлса керак.

Топдингиз. Отам мен туғилмасимдан бурун вафот этиб кетганлар.

Абу Наср елкасига ямоқ тушган бўз чопонли боланинг бошидаги кўтир чўгирмасига қараб ўйга толди.

¹ Кот – илгариги Шоббоз шаҳри.

² Идил – Волга дарёси.

У вақтларда отаси номаълум бўлган етим болаларни Муҳаммад ибн Аҳмад деб атар эдилар.

— Ҳозир сени боқаётган аёл ўз онангми?

Бола унга ажабланиб қаради, кўзларини катта қилиб:

— Бўлмасам-чи! — деди.

Уй эгаси тахмини тўғри чиққанини фаҳмлаб, гапни айлантириб ўтирмай, уни имтиҳон қилиб, саводхон эканлигини аниқлади, Куръонни тutilмай ўқий олишини кўриб, хайратда қолди.

— Зехнинг ўтқир экан. Сендек қобилиятли болаларни ўқитиб, вояга етказиш биз учун ҳам фарз, ҳам қарз. Ис-тасанг, сени ўзимга шогирд қилиб олай.

— Биз камбағал одамлармиз, ўқиш ҳақини тўлай олмаймиз.

Уй эгаси унинг жавобини эшитиб, беихтиёр кулиб юборди.

— Ақлли бўлсанг ҳам, болалигингга борасан-да! Сендан ҳақ олиб бойиб кетармидим! Текинга ўқитиб сени вояга етказаман, қорнингни тўйдир, усти бошингга қараб тураман. Яхши ўқисанг — шунинг ўзи кифоя. Эртага шаҳардаги ҳовлимга онанг билан бирга кел, гаплашиб олурмиз.

Муҳаммад хурсанд бўлиб ўрнидан турди, бошига бахт куши кўнганидан онасини хабардор қилиш учун уйига югурди.

Онаси Абу Насрдек мўътабар зотга асранди боласини жон деб топширди. Шу кундан бошлаб Муҳаммад ибн Аҳмад ҳам, унинг она бўлмиши ҳам муҳтожлик балосидан кутулишди.

Муҳаммад шу вақтгача ўзи тенги камбағал болалар билан чўлга қатнаб, шаҳарга саксовул келтириб сотар, онаси билан тирикчилигини базўр ўтказар эди. Энди бўлса унинг усти бут, қорни тўқ, саҳрога бориб қирчанғи эшагида ўтин опкелиб сотишнинг ўрнига илм ўрганиш билан машғул.

Ибн Ироқ унга ҳисоб ва ҳандасадан, ёш олим Абу Саҳл араб тили ва табиётдан дарс бера бошлади.

Бир куни ибн Ироқ Абу Саҳлдан Муҳаммаднинг қандай ўқиётганини суриштирди.

— Одам боласи шул қадар зехли бўладур, деб ўйламаган эрдим, — деди ёш олим бошларини чайқатиб. —

Ҳар куни ўн беш-ўн олти арабча сўзни ёдида олиб қоладур. Мияси чарчамасин деб кунда ўнтадан ортиқ сўзни ўргатмасликка уринаман. Чарчаб қолмасин, кўз тегмасин, дейман-да!

– Қўркманг, завқ-шавқ билан илм ўрганган кишининг мияси чарчамайдур, унга кўз ҳам тегмайдур. Мен сизга айтсам, иродасиз, ғайратсиз одамларгина кўзикадурлар.

– Рост айтдингиз, – деди ёш олим кулимсираб.

Муҳаммад болалигини қўймас, бўш вақтларида ўзи тенги болалар билан бирга чўлга чиқиб ўйнаб келарди. Бир куни Абу Наср қўлида бир даста ўт-ўлан ушлаб келаётган шогирдини кўриб, уни ўз хонасига чақирди-да:

– Нега рухсатсиз шаҳардан чиқиб кетдинг? – деб сўради.

– Кечиринг, устод, далага чиқиб ўйнаб келдим. Ўрганган кўнгил ўртанса қўймас, дейдилар. Илгари саксовул олиб келгани чўлга чиққанимда турли хил ўтларни, уларнинг уруғини келтириб, бир юнонга сотар эдим.

– Ундай бўлса, фойдали гиёҳларнинг номини ҳам биларсан. – Устод унинг қўлидаги бир ўғни бармоғи билан кўрсатиб: – Бу нима? – деб сўради.

– Олабўта. Юнончаси «рам-рам».

– Бу-чи?

– Заъфар – «Анихус».

– И-е, сен буларнинг номини қаёқдан биласан?

– Ўшал юнонидан ўргатган. Қўзиқоринни «футр» дейдилар.

– Боракалло. Кейинроқ доривор гиёҳларнинг хосиятини ўргатадурғон бир табибга сени шогирд қилиб берурмиз. Ҳозирча араб тили, илми ҳисоб ва ҳандасани ўрганиб ол.

Устоз шогирдига насиҳат қилар экан, у шакли нонга ўхшаган, ичи бир неча қават бўлиб, ҳар қаватида доира чизилган асбобга тикилиб:

– Бу нима? – деб сўради.

– Устурлоб.

– Кўй, ушлама! – деди Абу Наср устурлобнинг бандидан ушлаб олган шогирдининг қўлига беозор туртиб. – Кейин сенга унинг бандидан ушлаб айлангиришни, офтоб ва ойнинг осмондаги ҳолатини белгилашни ўргатурмен.

Муҳаммаднинг зехни кундан-кунга очилиб, муаллим-ларини ҳайратга сола бошлади. Ҳандаса ва ҳисоб илмини яхши ўрганиб, берилган масалаларни мустақил ҳал этадиган бўлди. У ибн Ироқнинг кутубхонасида ўтириб, китоб мутолаа қилишни яхши кўрар эди. Бир куни устоди унинг кўлидан Арастунинг «Мобъдат табиа»¹ деган китобини тортиб олиб, токчага қўйди-да:

– Бундай китобларга ҳали-вери тишинг ўтмайду. Ҳозирча Арастуни тинч кўя тур, Уқлидуснинг «Ҳандаса»сини ўқи! – деб, кўлига чарм муқовали бир китобни тутқазди.

– Яхши тушунмасам ҳам, фалсафий китобларни ўқишдан завқланамен. Қулоғимга қадим замонда ўтган ҳукамоларнинг овози эшитилаётгандек бўладур. Мана, кулоқ солинг... – У ҳозиргина ўқиган бир бобни ёддан айтиб, устодини ҳайратда қолдирди.

Шундан кейин Абу Наср шогирдининг кўлида қадимги ҳукамоларнинг асарларини кўрса ҳам индамайдиган бўлди. «Майли, ўқийверсин, ёд олсин, ахир бир кун тушуниб олади», деб ўйлади у.

Беруний, яъни шаҳар ташқарисида туғилиб ўсган одам деб ном олган Муҳаммад ўн беш-ўн олти ёшидаёқ фалсафа, мантиқ ва илми фалакка доир асарларни ўқиб тушунадиган, қуёш ва сайёраларнинг осмондаги ҳолатини кузатадиган бўлди.

У бўш вақтларида шеър ўқир, диний китобларни мутолаа қиларди.

– Муқаддас китобларда кишининг кўнглини хижил қилатурғон гаплар бор, – деди бир куни устоди кутубхонага кириб тепасига келганида. – Ўтиринг, кўнглимдаги шак-шубҳа тугунларини ечишга ёрдам беринг. Тавротда Худо оламни олти кунда яратди, биринчи куни еру осмонни, учинчи, яъни чоршанба куни ой билан қуёшни яратди, дейилган. Ҳолбуки, кун ва туннинг сабабчиси – чиқиб, боғиб турадиган офтоб-ку! У биринчи куни яратилиши керак эди, ахир...

– Бас қил! – деди Абу Наср унинг сўзини оғзидан олиб. – Шаккоклик... Муқаддас китобларни илми мантиқни ўрганмасдан бурун ўқимок керак.

¹ «Мобъдат табиа» – Арастунинг «Метафизика» асари.

У шу маҳалгача ҳеч ким пайқамаган ҳақиқатга идроки етган шогирдининг фаҳм-фаросатига қойил қолди, лекин шаккоклик йўлига кириб, фалокатга йўлиқишидан қўркиб, унга эътироз билдириш учун далиллар ахтара бошлади.

– Худонинг куни бизнинг бир кунимиз билан тенг эмас, – деди у ниҳоят. – Қуръонда, Худонинг куни сизнинг эллик минг йилингизга тенг, дейилган. Англадингму? Кел, энди бу тўғрида баҳслашиб ўтирмайлик. Сен энди илоҳиёт бобидаги тадқиқотларингни тўхтатиб, тиббиёт ва жуғрофия билан шуғуллан.

Беруний қадимги юнон ва Ўрта Осиё жуғрофий-йўнларининг асарларини ўқишга киришиб кетди. Батлимус¹ ўз китобларида ер куррасининг глобусини яшашнинг йўллариини ўргатган эди. Йигирма бирга кирган ёш олим кўтри (диаметри) етти газ келадиган катта глобус ясади.

Турли мамлакатлар, шаҳарларнинг жуғрофий мавқеи, ораларидаги масофани белгиловчи чизиклар чизди. Хатти-устуво²нинг жанубида куруқлик йўқ, деб ўйлагани учун уни кўк рангга бўяди. Бундан бошқа самовий жисмлар устида мушоҳада олиб бориш учун устурлоблар, бурчак ўлчайдиган катта асбоблар ясади. Изланишларини катта бир дафтарга ёзиб бора бошлади.

II

Шу вақтда Жайхун устида фалокат булутлари пайдо бўла бошлади. Гурганж амири Маъмун бинни Муҳаммад, Хоразмшоҳ Абу Абдуллани йиқитиб, ўзи ягона подшо бўлиш, пойтахтни Гурганжга кўчириш ниятига тушган, уруш очиш учун баҳона қидира бошлаган эди. Беруний эса имконият эшиклари ёпилмасидан бурун қуёш устида олиб бораётган кузатишларини охирига етказишга шошиларди. Сомонийлар хонадони хукмрон бўлган Мовароуннаҳрда ҳам тинчлик бузилган, лашкарбошилардан гоҳ униси, гоҳ буниси исён кўтариб, сомонийлар давлатининг чириган устунларини силкитиб, йиқитишга уринишарди.

Хоразмшоҳ Абу Абдулла бу воқеаларни ташвиш билан кузатар, уларнинг ўз тақдирига қандай таъсир кўрсатиши

¹ Батлимус – юнон олими Клавдий Птолемей.

² Хатти-устуво – экватор.

устида бош қотирар, лекин ўйлаб ўйининг тагига етолмасди.

Бир куни у токчалари ганчкор, даричаси олтин нақшлар билан безатилган хужраи хосида амакиваччаси Абу Наср билан гаплашиб ўтирганида шу тўғрида гап очди:

– Сипаҳсолор Абу Али ибн Симжур¹ сомонийлар бошига битган бало бўлди. Мана, бир неча йилдирки, ул нобакор Нух бинни Мансурга² қарши исён байроғини кўтариб, Мовароуннахрнинг тинчини бузиб келмоқда. Кечагина Бухородан келган чопар қизиқ бир хабар келтирди: «Нух бинни Мансур Ғазна вилоятининг ҳокими Сабуктегин³ билан анинг ўғли Маҳмудни ёрдамга чорлабдур. Ўйлайманки, ота-бола исёнкор сипаҳсолорни ажал чоҳига жойлагайлар».

– Илоё айтганинг келсин. Юртнинг тинчин бузган исёнкорлар ўлимга сазовордурлар, – деди Абу Наср тахтдан тушиб гилам устида чордана куриб ўтирган чўққисоқол Хоразмшоҳга қараб.

Орадан кўп вақт ўтмай, Ҳазораспдан келган нома Абу Абдуллани қаттиқ ҳаяжонга солди. Ҳазорасп ҳокими сомонийларга қарши тиғ кўтарган Абу Али ибн Симжурнинг енгилиб Хоразмга қочгани, ҳозир шаҳар яқинидаги бир қишлоққа етиб келганини билдирган ва уни асир қилиб олишга рухсат сўраган эди.

– Дарҳол асир олиб, пойтахтга юборсин, – деди Абу Абдулла сарой вазирига. – Кўл-оёғини боғлаб, Бухорога юборгаймиз.

– Ижозат бер, сўз айтай, – деди Абу Наср Мансур. – Аввал ўйлашиб кўрайлик. Бемаслаҳат ишнинг оқибати на бўлишини ўзинг биласан. Эҳтимол, Нух бинни Мансур анинг гуноҳидин ўтиб, Маъмун ихтиёрига юбораётгандур. Агар биз...

– Нух анинг гуноҳидин ўтиши мумкин эрмас! – деб юборди Абу Абдулла қизишиб. – Қорабуғроҳон Бухорога яқинлашганида Абу Али анинг томониға ўтуб, шаҳар дар-

¹ Абу Али ибн Симжур – сомонийларнинг Хуросондаги ноиб (989–997).

² Нух бинни Мансур – сомонийлар ҳукмдори (976–997).

³ Сабуктегин – ғазнавийлар сулоласи асосчиси, сомонийларнинг Ғазнадаги ноиб (977–997).

возасин очиб берган эрди. Нух Бухорони қайтиб олғач, ул нобакор Балх ҳокими сотқин Фоиқ билан иттифок тузиб, исён байроғини баланд кўтармиш. Агар Сабуктегин ўз ўғли билан ёрдамга келмаганида сомонийларнинг ҳоли не кечар эрди, эмди ул нобакор мағлубиятга учраган эркан, бизнинг вазифамиз ани асир олиб, Нух бинни Мансурга топширмоқдур.

Бундай шошилинич қадам ташлашга қарши бўлган сарой вазири афв сўраб, бир сўз айтмоқчи эди, Абу Абдулла унга сўз бермади.

— Абу Али ибн Симжурда менинг хусуматим бор. Эсингда бордур, Нух бир вақтлар менга Абивардни берган эрди. Ул исёнчи нобакор ўшал обод шаҳарни забт этиб, менинг аскарларимни киритмади. Шунинг аламидин чиқолмай юрар эрдим, эмди ўч олмоқнинг фурсати етди. Кўл-оёғи банд душман билан сўзлашмоқ нақадар завқли!.. Менинг амрим шул: дарҳол ани асир олиб, олдимга келтирсунлар! Биз анинг додини бериб, сўнгра Бухорога тортиқ қилиб юборғаймиз.

Сарой вазири ноилож бош эгиб, фармони олий ҳозирлагани чиқиб кетди.

* * *

Ёш олим Амударёнинг ғарбий соҳилидаги бир овлоқда офтоб даврасининг энг баланд нуктасини аниқлашга уриниб турганида, Абу Насрнинг бир мулозими унинг елкасига кўл тегизиб:

— Сизга халақит берганим учун кечиринг, — деди. — Сизни устоз чорлаётирлар.

— Нима ҳодиса бўлди? Тинчликми? — деб сўради Беруний, офтобни кузатавериб қизариб кетган кўзларини ишқалаб.

— Тинчлик бўлганида сизни безовта қилмаган бўлур эдилар. Кот шаҳрини босиб олиб, бутун Хоразмга ҳукмрон бўлишни истаган Гурганж амири, Абу Алини озод этаман, деб юриш бошлаган эмиш. Бир ҳафта ўтмай, шаҳримизни босиб олса керак.

— Худо кўрсатмасин у кунларни. Гурганж амиридек золим юртимизга хожа бўлса, ҳолимизга вой! Орқамизда таассуб қамчиси ўйнагусидир... Сиз манави устурлобни

кўтариб олинг, – деди Беруний бошқа бир асбобни қўлига олиб.

Юз-кўзини соқол босган мулозим эшкак эшар экан, тинмай вайсарди:

– Бир қозонда... икки кўчқорнинг боши қайнамас... Гурганж амири бизнинг шоҳдин бой... аскарлари кўп... карвонсаройлар... кул бозорлари... ажнабий савдогарлардан озмунча бож... тушади, деб ўйлайсизми?

Улар ўнг қирғоққа ўтиб, қайиқни қозикқа боғладилар, асбобларни олиб, сарой томонга жўнадилар.

Кечаси билан ухлай олмай кўзлари киртайиб қолган Абу Наср Мансур ибн Ироқ шогирдини панага тортиб:

– Бу ердин кетмак керак. Анжомларингни йиғиштириб, йўл ҳозирлигини кўр. Тонгда Абу Вафонинг карвони Рай шахрига кетар экан, – деди.

Беруний ҳеч нарсага тушунмай, унга савол назари билан қараб қолди.

– Сен офтобни кузатаман деб, ерда бўлаётган кўп ҳодисалардин беҳабар қолгансен. Ҳазорасп ҳокими Абу Алини занжирбанд қилиб, бу ерға юборганидин хабар топғон Маъмун аскар тўплаб, сафарга чиққан эрмиш. Биз Абу Али, Нуҳ бинни Мансурдин қочиб келаётир, деб ўйлаган эрдик, ҳолбуки, Бухоро ҳукмдори анинг гуноҳидин ўтуб, Гурганж амири ихтиёрига жўнатган эркан!

– Амирға баҳона топилибдур-да, Абу Алини озод этмакни баҳона қилиб, қилич яланғочлади, денг?

– Шундоқ. Бизнинг саркардаларимиз анга сотилғон. Уч-тўрт кун ичинда амир пойтахтға бостириб кирса керак. Тезроқ жўна.

– Андоғ бўлса, сиз ҳам мен бирла кетинг.

– Йўқ, шул ерда қоламен. Кетиб қолсам, Гурганж амири менинг тўғримда шубҳага тушгусидур. Ахир, мен афригийлар¹ уруғиданмен. Осмонга чиқсам – оёғимдин, ерга кирсам – қулоғимдин тортадур. Яхшиси, таслим бўла қолай.

– Шундоқ юртимизни, сиздек азиз устодни ташлаб кетаманми, а?

¹ Афригийлар – Хоразмда IV–X асрларда ҳукмронлик қилган сулола.

– Бошқа илож йўк. Одам ўзини хавф-хатардин олиб қочмоғи лозим. Эҳтиёткорлик кўрқоқлик эрмас.

– Тажриба соҳиби бўлмиш донишманд одамларнинг маслаҳати саодат йўлини очиб берадур, деганлар машо-йихлар. Яхши, менга оқ фотиҳа беринг, бориб сафар анжомини ҳозирлай!

Болалигидан бошлаб турли гиёҳлар ҳамда уларнинг хосиятини билишга қизиққани учун Абу Райҳон лақабини олган Беруний ўзига керакли буюмларни бўғжомга жойлаб, тонг саҳарда карвон билан йўлга чиқди.

Йигирма икки ёшга қадам кўйган бу йигит ҳар ишнинг оқибати хайрли бўлишига, тақдир унга ёмонликни раво кўрмаслигига қаттиқ ишонарди. У ҳамроҳлари билан обод қишлоқлар, сувсиз саҳролардан ўтиб, йўл азобига бардош бериб, Техрон яқинидаги Рай шаҳрига етиб борди. Бу ерда у Гурганж амири Маъмун бинни Муҳаммад Кот шаҳрини босиб олганлигини, Хоразмшоҳ Абу Абдуллани асир олиб, уни қатл эттирганини, бунинг устига Кот шаҳрининг ярмини сув босиб кетганини эшитиб, юраги қонга тўлди. Устоиди Абу Наср ибн Ироқнинг ҳоли нима кечди экан? Наҳотки, амир унинг ҳам ҳаёт гулшанини мамот гулханига отган бўлса?.. Ёш олимнинг мусофирчиликда бошидан кечирган кулфатлари бу ташвишлар олдида ҳеч гап эмасди. У ғам-андуҳларини оғир меҳнат, мутолаа ва илмий-амалий машғулотлар ўтказиш билан енгишга уринди.

Баҳор пайтлари тоғларнинг устини қалин булутлар қоплаб, жала қуйиб берганида тоғ ёнбағридаги тош тупрокни сел оқизиб кетади, турли жинслардан таркиб топган юмшоқ тошлар парчаланиб, шағалга айланади, киррали метин тошлар бир-бирига урилиб силлиқлашади, бора-бора юмалоқ шаклга кириб, бир-бирига ишқалана-ишқалана сайқал топади.

Ёши йигирма иккига қадам кўйганда Берунийни ҳам ҳодисалар сели юмалатиб ўзи билан бирга жанубга олиб кетди, уни фозил одамлар билан ўзини олим ҳисоблаган мақтанчоқ пулдорлар, мағрур подшоҳлар билан тўқнаштирди; унинг тартибсиз, жўшқин фикрлари мунтазам бир шаклга кириб, вояга етди. Бераҳм тақдир тўққиз йил уни у қўлдан бу қўлга отиб ўйнаб, чиниқтирганидан кейин яна ўз юртига ирғитди.

III

Туянинг устида бир маромда чайқалиб келаётган қора соқол, қирғий бурун йигит узоқдан кўзга ташланган Гурганж қалъасининг баланд минораларига, офтобда кошнлари ярқираб кўринган жоме ва мадрасаларнинг пештоқларига суқланиб қарарди. Юзида саросима аломати йўқлигидан, қоматини тик тутиб, илжайиб қўйишидан у кўп қийинчиликларни бошидан кечирган, аччиқчучукни тотган жасур йигитга ўхшарди. Карвон дарвоза тагидаги хандақ кўпригидан ўта бошлаганида баъзи йўловчиларнинг кўзлари жавдираб, юзларида ташвиш аломати пайдо бўлди. Аммо қирғий бурун йигит эса бепарволик билан чакмонининг олдини ёпиб, белбоғини бошқатдан боғлаб олди. Рўмолчаси билан юз-кўзининг чангини артиб, орқароққа сурилган чўгирмасини тўғрилаб қўйди.

Эрон, Ироқдан Шарқий Европага кетаётган савдогарлар Гурганжда тўхтаб ўтадилар. Шаҳар аҳолиси кунда шаҳар дарвозаларидан кириб-чиқиб турадиган туя карвонларига ўрганиб қолган, шу сабабдан ҳижрия ҳисоби билан 305 йилнинг илк баҳорида Журжон шаҳридан келган бу карвон бир неча савдогар, карвонсарой эгалари ва ўн-ўн беш бекорчидан бошқа ҳеч кимни қизиқтирмади.

Карвон шаҳарнинг энг катта карвонсаройларидан бирига кириб келди, туякашлар туяларини чўктириб, сарой хизматкорлари ёрдамида уларнинг устларидаги юкларни тушира бошладилар. Бизнинг йигит эса бор-йўғини жамлаган қопини кўлтиқлаб, дарвоза олдида турган саройбон олдига келди, унга салом бериб, бир кеча ётиш учун хужра сўради. Саройбон йигитнинг ёнида хизматкори йўқлигини кўриб, унинг камбағал бир мусофир эканини англади. Менсимасдан:

– Гурганжга илк келишингму? Нечун бир кеча ётиб кетмоқчисен? – деб сўради.

– Ёшлигимда шаҳрингизга бир келиб эрдим. Эмди шул ерда туриб қолсам керак. Обрўли бир одамга меҳмон бўлиб кетаётирмен. Ювинмай-таранмай ул кишининг хузурига бормоққа ийманурмен.

– Тўғри, обрўли кишилар олдиға озода бўлиб борган яхши. Қани, юринг, – деди у негадир бу гал сизлаб.

Саройбон йигитни зинадан иккинчи қаватга олиб чиқиб, бурчакдаги тор бир хужрага жойлаштирар экан, исмини, қаерданлигини суриштирди.

– Исмим Муҳаммад, – деди йигит нохушлик билан. – Ўзим Кот шаҳриданман.

Саройбон эса йигитнинг гаплашишга тоби йўқлигини кўриб, унинг наслу насабини суриштириб ўтирмай, пастга тушиб кетди.

Йигит хужрага жойлашиб, бир оз дам олгандан кейин сарой ёнидаги кўҳна мўрчада ювинди, кийимларини алмаштириб, сартарошхонага кирди. Сочини олдириб, соқолини қайчилатганидан кейин хужрасига қайтди. Кечаси мириқиб ухлаб ўзига келди. Нонушта қилиб, оқ туянинг юнгидан тўқилган чакмонини, янги кавуш-маҳси сини кийди-да, саройбоннинг олдиға тушди. Салом бериб, Абу Наср ибн Али ибн Ироқнинг ҳовлиси қаердалигини сўради. Саройбон унга бошқача назар билан қараб, хурмат билан:

– Жаноблари ул кишига меҳмон бўлиб келдиларму? Ул зотнинг кимлари бўлурлар – деб сўради.

– Яқин одамлари бўламен.

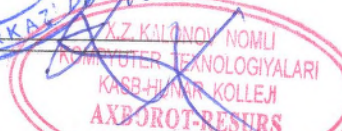
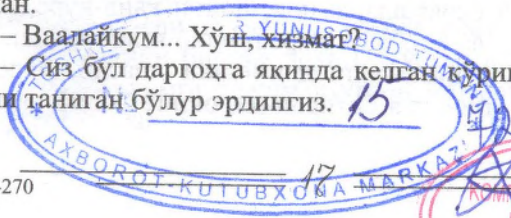
– Шул гапингизни кеча айтмайсизму? Яхшироқ хужра топиб берган, хурматингизни жойиға келтирган бўлурдим. Ахир, ул зот қадимий Хоразмшоҳлар уруғидан бўлурлар-а! Наҳотки, уйлари қаердалигини билмасам! Мен сизга бир одамни кўшиб юборамен, уйларини кўрсатиб кўядур, – деди саройбон.

Меҳмон сернақш дарвоза олдиға етиб келгач, саройбоннинг хизматкорига жавоб бериб юборди-да, мис ҳалқани тақиллатди. Орадан икки-уч дақиқа ўтгач, дарвозанинг чап тавақасидаги кичкинагина эшик очилиб, соқоли оқара бошлаган, чўгирмали бир одам кўринди.

– Ассалому алайкум, бобо, – деди йигит баланд овоз билан.

– Ваалайкум... Хўш, хизмат?

– Сиз бул даргоҳга яқинда келган кўринасиз? Йўқса, мени таниган бўлур эрдингиз. 15

– Орий, шундоғ. Хизматга кирганимга беш йил бўлди. Сиз... кимлари бўлурсиз?

– Шогирдлари. Беруний хизматингизга келди, десангиз бас!

– И-е, Муҳаммад... Абу Райҳон, ўғлим, сенмусан? – ичкаридан ҳаяжонли бир овоз эшитилди. Бошига чўқкили духоба така кийган, кенг пешанали, сочлари оқара бошлаган чол ичкаридан чиқиб келди ва мусофир йигит билан кучоқлашиб кўришаркан, кўзидан тиркираб ёш чиқиб кетди.

– Қачон келдинг? Юкинг қани?

– Кеча... Юким карвонсаройда қолди.

– Тўғри шу ерга келавермабсан-да. Сени фарзанд деб эдим, ахир...

– Мени маъзур тутинг, устод. Уст-бошим кир-чир бўлганидин тўғри келаверишга ботинолмадим. Ювиниб, либосларимни алмаштиришим керак эди.

– Хўп, майли. Қани, ичкарига юр.

Уй эгаси олтмишга бориб қолган бўлса-да, шахдам қадам ташлаб, шогирдини меҳмонхонага бошлади.

– Ажаб иморат солдирибсиз, – деди йигит.

Улар меҳмонхонага кириб кўрпачага ўтирганларидан кейин юзларига фотиҳа тортиб, ҳол-аҳвол сўрашдилар.

Беруний ганчкор тоқчалардаги чарм муқовали китобларга кўз югуртириб, кулиб қўйди. Уй эгаси унинг хурсанд бўлганидан завқланиб:

– Сенга китоб бўлса – бас. Ошни ҳам унутасен, нонни ҳам, – деди. – Ёдингдаму, ёшлигингда бир неча маротаба илкингдин Арасту, Афлотуннинг асарларини тишинг ўтмайдур, деб тортиб олган эрдим. Сен тушунмасанг ҳам аларни ўқир, баъзи жойларини ёд олардинг. Тўғрисини айтсам, оғир дамларда мени юпатган, ором берган шулар бўлди.

Абу Насрнинг ёшроқ бир мулозими дастшўй билан кумфон келтириб меҳмон, мезбоннинг қўлига сув қуйди, дастурхон ёзиб, баркашларда нон, шинни, қанд-курс, яхши сақланган узум ва бир коса шарбат олиб келиб қўйди. Беруний худди ўз уйига келгандек нонни ушатиб, кичкина бир бўлагини шиннига ботирди-да, оғзига солиб чайнай бошлади.

– Соғ-саломатлигингизни кўриб, беҳад қувондим, – деди у шарбатдан бир хўплаб. – Бошингиз узра елиб ўтган фалокат шамоллари сизга зарар етказмабдур. Гурганж амири жонингизга қасд қилмабдур. Асли мен ҳам ёнингизда қолаверсам бўлар эркан.

– Йўқ, кетганинг яхши бўлди. Амирни ёмонлаб юрган сен тенги йигитларнинг кўпи нобуд бўлди. Ёшлигингдан сен ҳам тилингга ихтиёрсиз эрдинг. Бул ерда қолсанг, нима бўлишингни Худонинг ўзи билур эрди. Мусофирлик водийсида оёғингга ранж-алам тиканлари қадалгон, яхши-ямон одамлар бирла тўқнашиб, руҳинг инкишоф топганга ўхшайдур. Буни мактубларингдан, ёзгон асарларингдин англадим. Рай шаҳрида олимлик даъво қилгон занги ва оми бир одамдин хўрлик кўрибсен, Ҳомид ал-Хўжандий каби олим билан расадхонада ишлаб, кўп нарсалар ўрганибсен. Журжон ҳукмдори Қобус саройида иззат-ҳурмат кўрибсен. Ул ерда ёзгон «Осори боқия»нгни ўқиб, беҳад хурсанд бўлдим.

Ёш олим бошини қуйи солиб, устодининг сўзларига мамнуният билан қулоқ соларди.

– Қобус қандоқ одам эркан? – деб сўраб қолди Абу Наср бир оздан кейин.

– Нима дейишни ҳам билмайдурмен. Ўзингизга маълумким, ул сиёсатли, уддабурон ҳукмдор, истеъдодли шоир ва ҳар тарафлама олим. Араб тилинда ёзгон ашъорлари таҳсинга сазовор. Аммо бир нуқсони шулким, тааддини ўзига ҳунар, афвни айб деб биладур, андак хатоси учун ўз амалдорлари ва фуқаронинг бўйнига қилич урдирадур.

Шогирдининг гапини эшитиб, Абу Насрнинг қуюқ қошлари чимирилиб кетди.

– Иззат-нафси кучли подшонинг қаҳридин Худонинг ўзи асрасин, – деди чуқур нафас олиб. – Ул тўғрида мен яхши гаплар эшитган эрдим. Довулнинг товуши узоқдин ёқимли эшитиладур, деб бекорга айтмаганлар. Ҳайтовур сенга зиёни тегмабдур.

– Агар, сизнинг мактубингизни олмаганимда, ҳолим нима кечишини билмас эрдим. Сўнгги вақтларда Қобус мендин шаънимга ярашмайтурғон ишларни талаб қила бошлаган эрди.

– Чунончи, қандоқ ишларни? – деб сўради Абу Наср сергакланиб.

– Ул юрт улуғлари ва ажнабий элчиларни қабул қилғонда анга мулозимлик қилиб туришимни талаб этди.

– Яъни, шундоқ олим, менинг хос мулозимим деб керилмоқчи бўлибдур-да! Кишининг бошига Хумо қуши кўнса, кўнгли нималарни тусамайдур. Тавба!

– Агар Али ибн Маъмун номидин ёзган хатингизни кўрсатмаганимда менга рухсат бермас эрди. Феълимни биласиз, Қобус саройида албатта бошимга бир фалокат орттирар эрдим...

Мулозим таом олиб келди, кейин идиш-товоқларни йиғиштириб, дастурхонга икки пиёла шарбат келтириб қўйди. Овқат маҳалида ҳам, овқатдан кейин ҳам устод билан шогирднинг суҳбати тўхтамади. Ниҳоят, Абу Наср:

– Эмди Али ибн Маъмунга салом бериб келайлик, – деди. – Гарчи, отаси Хоразмшоҳ Абу Абдуллани ёвузларча қатл эттирган бўлса-да, ўғлига нисбатан юрагимда қатрача адоват йўқ, чунки отасининг ямон ишлари учун ўглини айблаб бўлмайдур. Мархум Маъмун бинни Муҳаммад қиличидан қон томган бераҳм подшо эрди, бизнинг авлоддан кўп одамларнинг ёстиғини қуритди, аммо кўп ўтмай, ўзи ҳам қиличдан ўлди. Лекин ўғли унинг акси, инсофли, маърифатпарвар одам. Рост, Али ибн Маъмуннинг ҳам ўзига яраша нуқсонлари бор, аммо фазилатлари алардин устунроқ. Энг яхши хислати – илм-фан арбобларига ҳомийлигидур. Юр, сарой аҳлига муносиб либосларни кийиб, даргоҳига борайлик.

IV

Беруний Гурганжга келган йили қизиқ бир ҳодиса юз берди. Ёш олим самовий жисмларнинг ҳолатига қараб, Рамзон ойининг ўн тўртинчи куни, чоршанбага ўтар кечаси ой тўла тугилишини аниқлади ва уни кузатишга ҳозирлик кўра бошлади. Худди айтган куни қоронғи тушиши билан ой ернинг соясига кира бошлади. Авом халқ эса ойнинг куйиб кетишидан кўрқиб, ҳаяжон ичра жом, тос чалиб, фалокатнинг олдини олмоқчи бўлар, муллалар эса, гуноҳимиз ошиб кетганидан Худо бизни огоҳлантираётир,

деб азон айтишарди. Бутун шаҳарни қий-чув босган, аммо Беруний мийиғида кулиб, ер куррасининг ойга тушган сояси диаметрини ўлчаш билан машғул эди. Хоразм тупроғига кадам қўйган йили юз берган бу ажойиб ҳодиса у бошқалар каби ёмонлик эмас, яхшилик аломати деб биларди.

– Авом халқ ҳам, муллалар ҳам бу ҳодисанинг сабабини билмаганларидин, Худонинг қаҳри келгани учун шундай бўлди, деб осонгина қутуладурлар. Уламолар ўз нодонликларини Худонинг номи билан никобламоқчи бўладурлар, – деди у Абу Насрга турли хандасавий шакллар, рақамлар билан тўлиб кетган қоғозни узатар экан.

– Бу гапингни мендин бошқа одамга айтма, дин пешволаридин қўрқмоқ керак, – деди устоди қоғозни қўлга олиб, уни кўздан кечираркан. – Илоё, сенга кўз тегмасин. Айтганингдек, бул ҳодиса сен учун ҳам, юрт учун ҳам яхшилик аломати бўлсин.

Дарҳақиқат, ўша йилдан бошлаб Гурганжга ҳар тарафдан олимлар кела бошладилар, шулар қаторида ибн Сино ҳам бор эди. Улар Берунийнинг атрофига тўпланиб, унинг фалакиёт ва табобат соҳасида олиб бораётган илмий ишларини кузатиб бордилар.

* * *

Али ибн Маъмун қаттиқ бетоб, сарой аҳли оёқ учида юриб, шивирлашиб гаплашади. Ибн Сино ипак тўшак устида қимир этмай ётган, ранги мурдадек оқарган шохнинг томирларини ушлаб, ёнида турган табиб ал Масихийга кўз қирини ташлайди ва билинар-билинемас бош чайқаб қўяди.

Табиблар ўн уч йил тахтда ўтириб, беармон ҳаёт сурган, муҳаббат шароби ва майи нобни ортиқча истеъмол қилиб, энди дармондан кетган подшони ўлимдан олиб қолиш тараддудида, саркардалар, аъёнлар эса бир хонага тўпланишиб, қазо қилса тахтига кимни ўтиргизамиз, деб бош қотиришмоқда.

Баъзилар тахтга подшонинг тўққиз яшар ўғлини, баъзилар иниси Абул Аббосни муносиб кўрадилар, бир-бирлари билан талашиб-тортишадилар. Абул Аббос

ўқимишли, хушфеъл, шу билан бирга маишатпараст, иродасиз одам. Бу кейинги хислатлари мамлакатни истаганча тасарруф қилмоқ ниятида бўлган аъёнларга жуда қўл келади. Тож-тахт теварагида тўпланган олимлар, шоирлар, созандалар ҳам унинг подшо бўлишини истайдилар.

Нихоят, Абул Аббоснинг тарафдорлари устун чиқиб, бошига Хумо кўнди. У тахтга ўтириши билан уддабурон ва доно Ас-Суҳайлини ўзига вазир қилиб олди, Маҳмуд Ғазнавий ва Ўзганд хони билан дўстлик ришталарини мустаҳкамлаб, ички ишларни тартибга солди.

Олимлар саройдаги катта бир хонага тўпланиб суҳбатлашаётганларида Абул Аббос Маъмун ҳам бир чеккага қўйилган тахт устида жимгина ўтирар, мунозара бошланганида худди паҳлавонларнинг курашидан завқланган ишқибозлардек жонланиб кетар эди.

Орадан бир неча йил ўтгандан кейин «Байт ал-ҳикма»нинг шухрати ҳар ёққа тарқалиб, душманлар кўнглида ҳасад, дўстларнинг қалбида ҳавас уйғота бошлади.

V

Ёр-биродарларидан бир нечаси, ибн Сино ва Абу Саҳл Масиҳий Ғазнавийнинг қўлига тушмаслик учун Хоразмдан кетиб қолганларидан кейин юрагига қил сиғмай қолган Беруний меҳнат билан ўзини овутишга уринар эди. Кейинги вақтларда у жавоҳирларнинг турлари ва хосиятларини ўрганишга киришганди. Бало ўқига нишон бўлмасидан бурун бу ишларини охиригача етказишга ҳаракат қилар эди. Бир куни дошқозонда аччиқтош сувига қаҳрабони солиб қайнатаётган эди, саройдан хизматкор келиб:

– Зоти олийлари сизни чорлаётирлар, зарур бир иш чиқиб қолғон кўринадур, – деди.

Беруний нохушланиб, қозон тагидаги оловни тортиб ўчирди, қаҳрабони олиб қутига солар экан, у нима учун қизарди экан, деб бош қотирарди. Мияси бу қимматбаҳо жавоҳирнинг сир-асрорини билиш билан банд экан, устидаги коржомасини ечиб, ювинди. Артиниб бўлиб, қимматбаҳо шойи тўнини кийди, салласини ўраб, саройга жўнади.

Хужраи хосида ўтирган ёш подшоҳ эшик ёнида туриб таъзим қилган олимни чақириб ўнг томонидан жой кўрсатди.

– Зарур бир иш чиқиб қолмаса, сизни безовта қилмас, ишингизга халал бермас эрдим...

– Подшонинг амри вожиб, – деди олим кимхоб тўшакка ўтираркан, ранги рўйи кетиб қолган Абул Аббосга савол назари билан қараб.

– Биз учун бахт эшиги ёпилиб, ранжу алам даври бошланганга ўхшайдур. Кеча Ғазнадин қайтган элчимиз нохуш хабар келтирди. Маҳмуднинг вазири Ҳасан Маймандий элчимизни чақириб олиб: «Агар подшоҳингиз биз билан дўст бўлишни истаса, Хоразм масжидларида жума намозида амир ал-муслимин Маҳмуд Ғазнавий номларига хутба ўқитсин», деб маслаҳат берибдур. Бу гапга нима дейсиз?

– Хожа Ҳасан бамисоли Маҳмуднинг занжирдаги итида! – деди олим ўзини тутолмай. – Анинг акиллашига кулоқ солма. Ит хурар, карвон кечар. – Абул Аббос ўзидан ўн уч ёш кичик, бир чеккаси шогирди бўлгани учун Беруний уни сансираб гапирарди.

– Маҳмуддек подшонинг вазири ҳеч маҳал ўз хукмдоридан бемаслаҳат бир гап айтмаса керак.

– Шундоқ. Лекин биз бу гап вазирнинг ўзидан чиққан, деб гумон қилишимиз, шул сабабдин анга парво қилмаслигимиз керак.

– Сиз Маҳмудни билмайтурғонга ўхшайсиз.

– Биладурмен. Анинг забардаст саркардалари бор, заиф душман устига бало-қазодек ёпирилиб боратурғон аскарлари беҳисоб. Биз бу балони даф этиш учун анинг душманлари билан иттифоқ тузиб, ўзимизга дўстлар орттирмоғимиз зарур. Агар Туркистон хонлари билан бир ёқадан бош чиқарсак, Маҳмуд пешанамизга ҳам черта олмас эрди.

– Хонлар ҳокимият талашиб, бир-бирлари билан бўғишаётирлар. Қандоқ қилиб, биз билан муттафик бўлурлар!

– Агар аларни бир-бирлари билан яраштирсак, биздан миннатдор бўлиб, беғараз дўст эканлигимизга ишонч ҳосил қилгусидурлар.

Абул Аббос Маъмун ўйланиб қолди.

– Майли, мен саркардалар билан маслаҳатлашиб кўрай. Агар керак бўлса, Ўзгандга Маҳмуд Жандани юборамиз. Ул доно ва жасур одам. Ўзгандда элчи бўлиб турганда хонлар орасидин дўстлар орттирган. Аммо... – Маъмун иккиланиб туриб қўшиб қўйди: – Ҳозирча Хоразмнинг чеккасидаги бирор масжидда Маҳмуд номига хутба ўқитсак...

Беруний чуқур ўйга толди: «Афсуски, амир ал Сухайлидек уддабурон вазирни ҳайдаб юборди, ҳозир аҳвол мушкуллашган пайтда ундан бир маънили маслаҳат чиқармиди?...» деб ўйлади.

– Ҳозирча шошмай туриш керак. Бул тўғрида саркардалар ва райят бошлиқлариға маслаҳат солмаган яхши. Аларнинг кайфиятлари менга маълум, ғавғо кўтарғусидурлар.

– Маҳмуднинг талаби рост-ёлғонлигини билмак учун Ғазнага одам юборсак...

– Шошмаслик керак. Аввал ўйлашиб кўрайлик, ҳар мушкул масалани ҳам ҳал қилиш йўли топиладур.

Орадан бир қанча вақт ўтди. Берунийни яна саройга чорлашди.

– Юринг, шоҳ ҳазратлари сизни истаётирлар, – деди хос мулозим.

– Нима гап? Тинчликми? – деб сўради олим ранг-қути ўчган мулозимга қараб.

– Э, нимасини сўрайсиз. Юрт улуғлари сарой олдиға тўпланиб ғавғо кўтармоқдалар, шоҳ ҳазратларини ҳақорат қилмоқдалар...

Беруний қасрга яқинлашганида туғ кўтариб, қиличларини қинларидан суғуриб, овозларининг борича бақириб сўкинаётган аскарбошиларни кўрди.

– Керак эрмас бизга бундайин номард подшо! Маъмунлар авлодидан тахтға лойиқ одам куриб қолгани йўқ!

– Ғазнавийнинг товонини ялайтурғон сотқин одам Хоразм тахтиға лойиқ эрмас.

– Уялмай-нетмай, Маҳмуд номига хутба ўқитайлик, дейди-я! Хотинининг сўзиға кириб, шул ишни қилаётир...

Кап-катта одамлар подшонинг хотини, Маҳмуд Ғазнавийнинг синглиси Қалжани уят сўзлар билан сўкар эдилар. Ғазабдан титраб-қақшаётган ёши улуғлар

оркасида турган ёшлар Қалжа тўғрисида бир нималар деб хиринглашарди.

– Ўзингизни босинг, халойиқ! Ғазаб вақтинда қилинган ишнинг оқибати афсус-надомат бўлғай. Сўзларингизни эшитдим. Сиз ҳақлисиз, аммо ихтилофни тинчлик йўли билан ҳал қилайлик. Мен шоҳ ҳузурлариға кириб, бу ачинарли ҳодисанинг сабабини билиб чиқай.

Қоматини тик тутиб, баланд овоз билан гапирган Берунийнинг сўзлари оловга сепилган сувдек таъсир кўрғазди. Бир гап билан одамни ўзига тобе қиладиган олимнинг важоҳатини кўриб, халойиқ жимиб қолди.

– Менинг маслаҳатимға кирмай, ўшал сўзни орага солибдилар-да. Мен саркардаларнинг кайфиятидин огоҳ қилган эдим-ку! Бир каттанинг сўзига кир, бир кичикнинг, деганлар, – деди Беруний шоҳ ҳузурлариға кириб, эшикни ёпгандан кейин.

– Бўлар иш бўлди, устод, отилган ўқни эмди қайтариб бўлмайдур. Нима қилиб бўлса-да, аларни тинчитинг. Улуғларға менинг номимдин олтин-кумуш ваъда қилинг. Майли, акча кетса кетсун, аммо қўлдин салтанат узуги кетмасун! – деди ранги ўчган Абул Аббос ҳаяжон билан.

Беруний зинапоёга чиқиб, оломонга хитоб қилди:

– Азиз биродарлар, огоҳ бўлинглар! Шоҳ ҳазратлари сизнинг садоқатингизни синамоқ учун хутба тўғрисидаги гапни орага солғон эрканлар. Аммо бул фикр кўнгиллари кўчасидан ҳам ўтмаган эркан. Хоразм тахтиға садоқатингизни, душманға адоватингизни кўриб, зоти олий беҳад хурсанд бўлдилар. Шоҳ ҳазратлари саркарда ва раият бошлиқларини ҳузурлариға чорлайдурлар. – Беруний беш-олти машхур кишининг номини айтиб, уларни ичкарига чақирди.

Саркардалар, бошларида катта чўғирма, эгниларида зар ёқали оқ чакмон, белларида кумуш дастали қилич, шукух, салобат билан юриб зинадан кўтарилдилар, салла-каллали шайх ул-ислом, кимхоб тўнли аъёнлар уларга эргашдилар. Улар қабулхонаға кирганларидан кейин Беруний шундай деди:

– Зоти шоҳоналари садоқатингизни кўриб, ҳар бирингизга минг динор ва бош-оёқ сарупо инъом қилдилар. Сиз тушунмай ул зотнинг шаънлариға маломат тошларини от-

дингизлар. Саломхонага кириб алардин кечирим сўранг, ортингиздин мен ҳам киргаймен, чиққанингизда бул ерда хазинадор олтинлар билан, сарой вазири саруполар ила сизни кутиб олғай.

Ҳозиргина Маъмунни сотқинликда айблаган аъён ва саркардалар олтиннинг дарагини эшитгач, бошларини куйи солиб, саломхонага қадам ранжида қилдилар.

VI

Маҳмуд Ғазнавий вазири Хожа Ҳасан Маймандий билан ёлғиз қолганидан кейин:

– Қани, сўйла, Хоразмдин не хабарлар бор? – деб дўриллади. У саккиз қиррали, қимматбаҳо жавоҳирлар билан безалган олтин тахтнинг ён суянчиғига қўлини қўйиб, ўнг томонида, пастда ўтирган вазирига бургут қараш қилди. Гўё ҳозир душман билан чопқилашадигандек эғнида майда пўлат симлардан тўқилган калта енгли совут, бегида олтин дастали қилич ва ханжар. Бурни қайрилиб тушган, елкаси сал букчайган, важоҳатидан одам кўрқадиган Маҳмуд йиртқич махлуққа ўхшарди.

– Хоразм элчиси Маҳмуд Жанда Ўзганд шаҳрига беҳисоб совға-саломлар билан бориб, хонлар билан учрашибдур, аларни бир ёқадан бош чиқармоқ, баҳамжиҳат бўлмоққа даъват этибдур. Олинган хабарларга кўра, элчи хонларнинг киссаларини олтув, қўйинларини ваъдалар билан тўлдуриб, мақсадиға эришганға ўхшайдур. Агар хонлар бирлашиб Хоразм билан иттифоқ тузсалар, аларнинг бўйнига итоат бўйинтуруғини солмоқ маҳол.

Маҳмуд қовоғини уйиб, жимиб қолди.

– Қани, сўйла. Икки ёвни бир-биридан ажратиб, аввал бирини, кейин иккинчисини урмоқ учун нима қилмоқ керак?

Ёвларнинг бўйинларига итоат сиртмоғини солишга моҳир бўлган вазир ўз фикрларини баён қила кетди. Унинг сўзларига қулоқ солар экан, Маҳмуднинг юзи борган сари ёришиб, қахрли кўзлари жилмаяр, ора-сира маккор ва содиқ вазирига савол ташлар эди.

– Боракалло! – деди у сўзини тамомлагач. – Менинг кўнглимдаги гапни айтдинг. Маъмун жасоратсиз одам, ани

гапга кўндирмоқ қийин эрмас, аммо хоразмликлар ўжар ва жанговар халқ. Агар Хоразм ўзаро уруш олови ичинда қолса, ани забт этмак осон... Бунинг учун ул ерға яна элчи юбориб, барча жомеларда номимға хутба ўқитмоқни менинг номимдин талаб этмак керак. Ана ўшанда кўрасен Хоразмда фитна бўронининг бошланишини. Биз фурсатдан фойдаланиб, Хоразмни талон-торож, Маъмунлар тўплаган олтин, кумушларни яғмо этгаймиз.

– Иншоолло, тадбир ўқлари орзу нишонасига беҳато бориб теккай!

– Омин, – деди вазирнинг иссиқ нафасидан рухланган ўта мутаассиб Маҳмуд Ғазнавий. – Аммо биз ярим йўлда қолишни истамаймиз, олма пиш, оғзимга туш, деб ўтирмаймиз, ҳаракат қиламиз. Сен айтгандек, Ўзгандга беҳад совғалар билан Абу Наср Мишконни элчи қилиб юборайлик. Ҳийла ва макр бобида Маҳмуд Жанда устунми ё Мишконми, ўзинг кўрасен.

Туркистон хонлари хузурига элчи қилиб юборилган одам икки ой ўтмай Ғазнага қайтиб келди ва Маҳмуднинг хузурига кириб, уни муваффақият билан муборакбод этди. Хонлар, агар Хоразм билан орангизда низо чикса, биз бетараф қоламиз, деб ваъда берган эдилар. Маҳмуд Ғазнавийга кераги шу эди. У хурсанд бўлиб, янги сафарга hozирлана бошлади.

* * *

408¹ санайи ҳижриянинг илк баҳори. Тоғдан эсанг изғирин одамнинг суяк-суягидан ўтиб кетади. Ғазна шаҳри шу совуқ кунларда қизғин жангларга ҳозирланмоқда. Эгнига пўстин, ёнига қилич осган отлик аскарлар найзалар, дубулғаларнинг учига боғланган байроқчаларни хилпиратиб карнай, ноғора садолари остида шаҳардан чиқиб кетмоқдалар.

Кобул ва Қандаҳор шаҳарлари ўртасида, баланд тоғлар этагида жойлашган кичкинагина Ғазна шаҳрини Маҳмуд қароқчилар уясига айлантирган. Бу ердан туриб у гоҳ Хуросон, гоҳ Туркистон, гоҳ Ҳиндистонга босқин қилади, халқларни талаб, кўйни-кўнжини тўлдириб қайтади.

¹ Ҳижрий 408 йил мелодий 1017 йилга тўғри келади (муаллиф).

– Бу сафар аскарларимиз қай томонга йўл олмоқдалар, қай мамлакатнинг шўри қуриydi эркан? – деб сўради кўк саллали бир киши ёнидаги шеригидан. – Ахир, сизнинг амакиваччангиз Хожа Ҳасаннинг хизматкори-ку, билсангиз керак, мулла Қиёмиддин?

– Бул сафар Хоразмнинг шўри қўрийдиганга ўхшайдур, – деди Қиёмиддин. – Уруш учун осонгина баҳона топила қолди.

– Қандай баҳона?

– Хоразм халқи исён кўтариб, подшолари Абул Аббос Маъмунни ва анинг бош вазирини ўлдирибдурлар, Маъмуннинг жияни Абулҳорисни тахтга ўтиргизибдурлар. Шохимиз, куёвимизнинг қотилларини жазолаймен, деб сафар камарини белга боғлаганлар.

– Ажабо, Маъмун анинг куёвими эрди?

– И-е, гапдин хабарингиз йўқ эркан-да, Али ибн Маъмундин тул қолгон Қалжани анинг иниси Абул Аббос Маъмунга узатган эрдилар.

– Тавба, подшоҳимиз сингилларини сиёсат куроли қилиб, гоҳ у хукмдор, гоҳ бу хукмдорнинг кўйнига сола берар эрканлар-да. Ишқилиб, Қалжанинг боши омон бўлсин. Исёнкорлар анга зиён-заҳмат етказмабдурларму?

– Маҳмуд Ғазнавийдек хукмдорнинг синглисига тааддий қилатургон одамнинг боши ўнта бўлиши керак. Исёнкорлар бошлиғи Алптакин ани совға-саломлар билан оғаси ҳузурига жўнатибдур. Эрта-индин келиб қолса ажаб эрмас. Қалжа икки эрнинг бошига етди... – У шивирлаб бир нарса деган эди, саллали кулиб юборди.

– Эҳтиёт бўлинг, мулла Қиёмиддин, – деди у ўзини тутиб олиб. – Бундай гаплар кишининг бошига фалокат келтирадур.

– Сизга айтаман-да, оғажон, бу гапни бировга айтиб бўлармиди!

* * *

Абул Аббос Маъмуннинг фожиали ўлиmidан сўнг кўҳна тарихнинг чархпалаги тезроқ айлана бошлади. Эҳтиёткор Маҳмуд совға-саломлар билан синглиси ва куёвининг қотилларини юборишни талаб этди. Алптакин

унинг биринчи талабини дарҳол қондирди, ўзига ёқмаган беш-олти амалдорнинг қўл-оёғини боғлатиб, уларни ҳам жўнатди. Аммо Маҳмуд, ҳарбий ҳозирлиги тугаганидан кейин талабни каттароқ қўйди. У Алптакиннинг ўзини занжирбанд қилиб юборишни Хоразмшоҳдан талаб этди. Ҳукумат бошида турган шахс, албатта, юртнинг тинчлиги учун ўзини қурбон этишни истамасди. У урушга ҳозирлана бошлади, ўзининг ёрдамчилари Сайёдтакин ва Хумортош билан эллик минг отлиқ аскар тўплаб, Ҳазорасп яқинида Маҳмудни кутди.

Газна ва Балхдан чиққан душман кўшини Жайхун дарёси бўйлаб шимолга томон юриш бошлади. Маҳмуд Газнавий кўшинининг илғор қисми Ҳазораспга яқинлашганида Хумортош ўз қўли остидаги қисм билан уни тор-мор келтирди. Бундан хабар топган Маҳмуд зудлик билан юриб, Алптакин устига ташланди. Хоразм отлиқ аскарлари карнай, сурнай, ноғора садолари остида душман билан чопқилаша бошладилар. Аҳволи мушкуллашганида Маҳмуд филларни ишга солди. Беш юз филнинг наъраси карнай, ноғораларнинг товушини босиб кетди. Хоразм отлари ҳуркиб, жанг майдонига йўлай олмай қолди. Филлар хартуми билан отлиқларни ўраб олиб ерга урар, босиб ўлдирарди. Майиб бўлган отларнинг кишнаши, одамларнинг фарёди ҳаммаёқни босиб кетди, қовжирай бошлаган ўт-ўланлар қип-қизил тусга кирди.

Маҳмуднинг кўшини саросимага тушган Хоразм отлиқларини ўраб олиб, қира бошлади. Алптакиннинг аскарларидан жуда оз қисмигина филлардан кутулди, омон қолганлари асир тушди.

Жанг суронидан қизиб кетган Маҳмуд банди қилиб келтирилган Алптакин, Сайёдтакин ва Хумортошга ижирғаниб назар ташлади-да:

– Эмди нима деган одам бўлдиларинг, – деди хириллаб. – Қўлларингдин келгани шу бўлдиму?

– Агар филларинг бўлмаганида додингни берар эрдик, – деди қўли орқасига боғланган Хумортош ғазаб билан.

– Сенларни гапга бичган. Мард бўлсанг, аскарингни тўплаб, мен билан урушиб кўр-чи? Қўлингни ечдириб юбораман. Қани, кўрайлик ҳолингни. Филларимни эмди ишга солмаймен... Ҳа, нафасларинг ичингга тушиб

кетди-а? Хоразмликларнинг кетига ҳали амри маъруф қамчиси тегмаган. Мен кўзларингни очиб қўямен.

– Сен – қалтабон¹ кўп чиранаверма. Сен кабиларнинг нечтаси юртимизга келиб кетган.

Кўзларига қон югурган Маҳмуд ўзини тутолмай:

– Филнинг оёғи остига ташланглар бул валадни! – деб юборди.

Катта бир қоятошга ўхшаган бесўнақай филнинг бўйнида ўтирган филбоннинг амрини бажо келтириб, оёғи остига ташланган саркардани кўкрагидан босиб мажақлади.

– Қармат,² шиа мазҳабидагиларға, исавийларға бошпана берган Хоразм аҳли буларнинг ўликларини ибрат кўзи билан кўриб, не аҳволға тушганларини билиб қўйсунлар. Биз аларни шаҳарма-шаҳар айлантириб юрурмиз.

Филнинг оёқлари остида мажақланган саркардаларни қайрилма тишлари устига қўйиб аста юра бошладилар.

– Гурганжға борғонимизда куёвимизнинг қабри устига уч ёғоч ўрнатиб, буларни аларға михлатиб қўюрмиз, – деди таскин топган Маҳмуд.

* * *

Омади юришган тошюрак Ғазнавий нифоқ бўрони хароб этган ўлкани осонликча босиб олди. Маъмунлар тўплаган олтин, кумуш ва қимматбаҳо жавоҳирларга эга чиқди...

Асир қилиб олинган бир талай ёш аскарлар ва халқ ичидан танлаб олинган қизларни соқчилар назоратида Ғазнага жўната бошладилар. Туяларнинг икки томонидаги кажаваларда ўтирган қизлар пиқиллаб йиғлашар, болаларидан айрилиб қолган оналар уларнинг кетидан югуриб, нола қилишарди. Соқчилар туялар оёғи остига келиб қолган кампирларни туртиб четга сурар: «Овозларингни ўчир!...» деб ўшқирардилар.

Асирларнинг орасида Абу Райҳон Беруний, Абу Наср ибн Ироқ, Абдусамад ва бошқа одамлар ҳам бор эди.

¹ Қалтабон – қароқчи (муаллиф).

² Қарматлар – IX асрнинг охирида ислом дини акидаларига қарши ижтимоий тенгликни тарғиб қилиб чиққан диний оқим тарафдорлари.

Ажал келса тайёр турган Беруний туя устида қоматини тик тутиб ўтирарди. У ғамдан букчайиб қолган ҳаким Абдусаматга ачинар, чунки қармат мазҳабидаги бу одамни ўтакетган мутаассиб, сунний мазҳабининг жанговар ҳимоячиси Маҳмуд Ғазнавий омон қўймаслигини яхши биларди.

Сочларига қиров тушган Абу Наср ибн Ироқ эса рўмолчага туғиб олган бир ҳовуч она юрт тупроғини бағрига босиб, жонажон Ватани билан видолашар, кўзларидан икки бетига оқиб тушаётган кўз ёши офтобда марвариддек ялтирар эди.

VII

Узоқ сафардан қайтиб келган Маҳмуд Ғазнавий шаҳар ташқарисидаги боғда ором олмоқда. Атрофидаги мевали дарахтларнинг сояси тушиб турган сарҳовуз бўйи салқин, ғир-ғир эсган шабада саккиз қиррали олтин тахт устида чордана қуриб ўтирган султоннинг эғнидаги енгил ипак тўнни аста ҳилпиратади. Қўлида Гурганж усталари нақш солган кумуш қадах, қирра бурни бир оз қизарган, хиёл кийик кўзларида табассум.

Нифок бўрони хароб этган Хоразмни осонликча забт этиб, беҳисоб ўлжалар олиб келганидан у хурсанд, ҳаммасидан ҳам Маъмун саройининг шуҳратини оламга ёйган олимларни асир қилиб олиб келтирганидан беҳад мамнун.

Афсуски, уларнинг орасида улуғ донишманд ибн Сино йўқ. Маҳмуд Хоразмга етиб бормасидан бурун у қаёққадир қочиб кетмиш, аммо уни ер остидан бўлса ҳам топтиргусидир. Ахир, Маҳмуд Ғазнавий олим ва шоирларнинг ҳомийси сифатида ҳам ном чиқармоқчи-ку!

Шу топда унинг кўнгли донишманд одамлар суҳбатини тусаб қолди, қарс уриб мулозимини чақирди ва дарҳол хо-размлик олимларни бошлаб келишни буюрди.

Орадан кўп вақт ўтмай, ҳассага таянган, қошларигача оқариб кетган Абу Наср ибн Ироқ, қизил юзли, барваста Беруний, қасидагўйлиги афтидан билиниб турган шоир Абу Мансур тахтнинг рўпарасига келиб, таъзим қилдилар. Султон уларга илтифот қилиб, ёнидан жой кўрсатди. Кел-

ганлар қалин туркман гиламларига ўтирганларидан сўнг султон улар билан ҳол-аҳвол сўрашди.

– Йўл азоби орқада қолиб кетди, эмди жаннатмонанд пойтахтимиз Ғазнада роҳат-фароғат билан умргузаронлик қилинлар. Сизлар учун имконият эшиклари очиқ, сирлар кутисидин ҳикмат гавҳарларини олиб, қулоғимга тақинлар, мен ҳамёнингизни симу зар билан тўлдирай. Ҳаммаси сизнинг давлатимизга бўлган ихлосингизга боғлиқ...

Унинг гапларини эшитиб, Берунийнинг энсаси қотди. Ғазнага етиб келиши билан қармат, шиа мазҳабидаги улуғ олим Абдусамадни қатл эттирган мутаассиб Маҳмуд энди ўзини илму маърифат ҳомийси қилиб кўрсатмоқчи! Олим ўзини тутолмай:

– Афсуски, қаторимизда устод Абдусамад Аввал йўқлар, маърифат иморатининг бир устунни қулаб тушди, – деб юборди.

Бу гап Маҳмуднинг ғазабини қайнатган бўлса-да, у ўзини босиб:

– Сунний мазҳабининг душмани бўлган бир қарматийнинг ўлимидин таассуф билдирғонингизга ажабланурмен, – деди. Ҳар қандай илмнинг пойдевори – дини ислом бўлмоғи керак. Шиа, қармат мазҳаби илми боши берк кўчага киритиб қўядур...

Беруний ота-боболари мажусий бўлган бу ҳукмдорнинг ислом ҳомийси бўлиб қолганига таажжубланарди, чунки у Маҳмуд Ғазнавийнинг насл-насабини бошқалардан кўра яхшироқ билар эди.

... Эллик йил илгари сомонийларнинг сипаҳсолори кекса Алптакин Маҳмуднинг отаси Сабукни Нишопурдаги қул бозоридан сотиб олган эди. Асли исми Севик ёки Себук бўлган бу мажусий турк йигити кейинчалик ислом динини қабул қилиб, от минишни, қилич уриш, ўқ отишни ўрганди ва бу борада бошқаларга дарс берадиган бўлди. Хожаси оғиз жуфтламасидан бурун унинг нима демоқчи эканини билар ва ҳар буйруғини айтганидан ортиқ қилиб бажарарди. Бир неча йилнинг ичида у хизмат босқичининг энг юқори поғонасига чиқиб, такин (бий) деган унвонни олди, Алптакин ўлганидан сўнг, Ғазна вилоятига ҳоким қилиб белгиланди ва Бухоро подшосига сидқидилдан

хизмат кила бошлади. Сабуктакиннинг ўғиллари ичида Маҳмуд ўзининг фаҳм-фаросати, жасорати билан ажралиб турарди. Шу сабабдан отаси уни доим ўзи билан олиб юрар, унга саркардалик санъатини ўргатарди. Сабуктакин ўлганидан кейин кўшиннинг бошида бўлган Маҳмуд пойтахтни осонликча ишғол этиб, ўзини амир деб эълон қилди. Сомонийлар давлати барҳам топгач, Жайхуннинг сўл томонидаги ерларни ўзига қаратиб, мустақил хукмдор бўлиб олди...

Мана энди Хоразмни ҳам забт этиб, улуғ бир мамлакатга хукмдор бўлган кулнинг ўғли билан улуғ олим рўпара келиб турибди. «Наҳотки, тожу тахт, шону шавкат одамни шу қадар бузса! – деб ўйлади Беруний Маҳмуднинг кўзларига қараб. – Давлат тизгинини кўлга олганидан кейин ўз ҳамжинсларини унутди, фақиру фуқарони, кулларни эзиб, қонини ича бошлади. Бу қандай бедодлик!»

Абу Наср Мансур шогирдининг важоҳатини кўриб, уни киши билмас секин туртиб қўйди. Шундан кейин Беруний ерга қараб, юзига итоаткорлик тусини берди.

Маҳмуд ҳозир ғазаб қилиш ўринсиз эканини фаҳмлаб, гапни бошқа ёққа бурди:

– Кўнглимни шубҳа тутуни билан тўлдирган бир саволга жавоб олмоқ учун сизларни бу ерга чақиртирдим, – деди у. – Куни кеча тунёқдин келган бир вакилни қабул этгандим. Тили туркий тилга бир оз ўхшайдур. Гапдан-гап чиқиб, бизнинг томонларда ёз чилласидин киш чилласигача қуёш ботмайдур, киш чилласидин бошлаб офтобни олти ой кўрмаймиз, деди. Ахир, бир кеча-кундуз йигирма тўрт соатга баробар-ку! Наҳотки, аларнинг бир куни бизнинг бир юз саксон кунимизга тенг бўлса! Андоғ бўлса, ул ерларда мусулмон киши рўзани қандай тутадур! Мен уни каззобликда айблаб, зиндонга ташладим. Ани қатл эттиришдан аввал сўзлари қанчалик тўғри эканлигини сизлардин сўраб билмоқчи бўлдим.

– Яхши иш қилибсиз! – деб юборди Беруний. – Ижозат берсангиз... сизни қийнаб қўйган бу саволга жавоб қилсам. – У қаттиқ ҳаяжонда эди, чунки гап бир бегуноҳ одамнинг ҳаёти устида кетаётганди.

Маҳмуд хўмрайиб: «Айт!» дегандек бош ирғаб қўйди.

– Офтоб уфқ чизигидин пастда бўлган вақтни биз тун деб атаймиз, – деб гап бошлади Беруний. – Тун ва куннинг узоқлиги йил фасллариға ва мамлакатларнинг жуғрофий вазиятиға боғлиқ. Маълумингизки, бу ерларда киш фаслида тун узоқ, кундузи қисқароқ, ёзда эса аксинча, кун узоқ, тун қисқа бўлур. Хатти устувода, яъни ер куррасининг белбоғида тун ва кун ҳар вақт бир-бирига баб-баробар. Бизда йилда икки маротабагина кун билан тун баробар бўладур. Шимолға қараб кетган сари кишда тунлар биздагидан узунроқ, кунлар қисқароқ бўлур. Бас, шундай экан, кутбға яқин ерларда киш фаслида олти ой кеча, ёзда олти ой кундуз бўлиши табиий ҳолдур...

Олим ўз фикрини ҳар қандай одамга тушунтиришга моҳир бўлса-да, гаплари подшоҳга бориб етмаганини кўриб, бошқа далиллар ахтара бошлади. Дунёвий илмлардан беҳабар, мутаассиб Маҳмудга фақат диний далилларгина таъсир қила оларди. Беруний буни англаб, гапни бошқа томонга бурди:

– Тунёқ одамлари бари мажусий, алар ислом динини қабул қилмаганлар, – деди у истехзо аралаш жилмайиб. – Шул сабабдин Худо киш фаслида аларга офтоб жамолини кўрсатмаса, бунда ҳайрон қоларлик нарса йўқ.

Берунийнинг бу гапи подшога маъкул тушиб, илжайиб кўйди.

– Ана ўзингизға келдингиз, Абу Райҳон, гапларингиз эмди маъно касб этди. Ростдан ҳам кутб томондин келган вакил мени алдамаганга ўхшайдур, – деди ва эшик олдида турган мулозимга вазир Ҳасанакни чақириб келишни буюрди.

– Анови... тунёқдин келган вакилни дарҳол зиндондин чиқариб юбор, – деди у бошига кулоҳ, эгнига ипак чопон кийган вазири хузурига келгач. – Ани хурсанд қилиб, совға-саломлар билан юртиға жўнат!

– Бош устиға, – деди Ҳасанак орқаси билан юриб чиқиб кетаётиб.

* * *

Бошда Маҳмуд Берунийнинг донолигига қойил қолган бўлса-да, ўзининг ноҳақ, унинг ҳақ бўлиб чиққани алам қилиб кетди. «Мендек улуғ подшонинг олдида бошини

нор туядек баланд кўтариб, мағрурлик билан жавоб беришини қара-я! Бора-бора мени менсимай кўяди, бу валад! Агар ҳозироқ бурнига буйда тақмасам, кейин жиловини тутқазмай кўяди», деб ўйлади у. Теварак-атрофдаги одамлар хоразмлик олимни мақтаганларида унинг зардаси қайнаб кетар, бу мақтовлар унга таънадек туйилар эди. Ҳар сафар: «Жиловлаб олмасам, менга бош бермай кўяди!» деб ўйларди у.

Бир куни Беруний ўз хужрасида мутолаа қилиб ўтирганида остонада сарой мулозими пайдо бўлди.

– Хўш, хизмат? – деди олим бошини китобдан кўтариб.

– Зоти олий сизни кўрмоқни истайдурлар.

Олим дарҳол ўрнидан туриб кийина бошлади. У саломхона эшигидан кирганида жамоат жам, султон тўрдаги олтин тахт устида, пастда олимлар, шоирлар қўл ковуштириб ўтиришарди. Беруний таъзим бажо келтирганидан сўнг устоди Абу Наср Мансурнинг ёнига бориб ўтирди. Маҳмуд уни кўриши билан қошлари чимирилиб, юзида нохушлик аломати пайдо бўлди-ю, кейин ўзини тутиб олиб, бош ирғаб қўйди ва у билан ҳол-аҳвол сўрашганидан сўнг:

– Одамларнинг айтишича, дунёда сиз билмаган сир қолмаган эрмиш, еру кўкдаги барча асрордин воқиф эмишсиз, – деб қолди.

– Қулоққа кирган ҳар гапга инониб бўлмайдур, – деди Беруний бошини кўтариб. – Эшитган ҳар гапни амалда синаб кўринг, анинг қанчалик тўғрилигини билса бўладур.

– Ўзим ҳам сиз тўғрингизда эшитган гапларни синаб кўрмоқ ниятида эрдим. Дунёнинг сирру асрори маҳрамингиз бўлса, қани айтинг-чи, ҳозир шу эшикларнинг қай бирини чиқиб кетурмен!

Саломхонанинг саккиз эшиги бўлиб, ҳаммаси олимни ютишга ҳозирланган аждаҳодек оғзини ланг очиб турар эди.

Беруний, бу саволнинг илмга тааллуқлиги йўқ, деб юбораёзди-ю, лекин ўзини тутиб:

– Эй шоҳи замон, менга бошқа савол беринг? – деди.

– Ҳозир юлдузларнинг ҳолати, алар орасидаги масофа ёки жавоҳирларнинг турлари, хосиятлари ва ҳоказоларни

сўранг, шундагина менинг илми ҳикмат ва фалакиёт хази-
насидин қанчалик насибадор эканимни билурсиз.

– Агар юлдузларнинг ҳолати сизга маълум бўлса, шу-
ларга боқиб нима иш қилмоқчи бўлганимни айта олур-
сиз. Қайси эшикдин чиқиб кетишимни бир қоғозга ёзинг,
мен ани тўшагим остига қўяй. Чиқиб кетгандин сўнг, яна
қайтиб келиб, хатни ўқиб, сизнинг сир-асрор оламидин
қанчалик бохабар эрканингизга қаноат ҳосил қилурмен.

Кекса Абу Наср Мансур подшоҳнинг ақл ойнасини
сафро босганини ва бунинг оқибати шогирди учун ёмон
бўлишини ҳис қилиб, кўзига дунё қоронғи бўлиб кетди.
Беруний эса ўйга толди. Саккиз эшикнинг қай биридан
чиқиб кетишини олдиндан билиб бўлмайди. Таваккал
қилиб, фалон эшикдан чиқиб кетасиз деб ёзса-ю, тахми-
ни тасодифан тўғри чиқиб қолса, унда Маҳмуднинг ўзи
мот бўлади-ку. Буни у ҳисобга олганмикан? Жангларда
ғанимнинг ниятини пайқаб, кутилмаган томондан ҳужум
қилишни яхши биладиган Маҳмуд, албатта буни ҳисобга
олган. У бир марта мот бўлди, иккинчи бор мағлубиятга
учрашни истамайди. Шунинг учун ҳеч кимнинг ақлига
келмаган ишни қилади. Бу эшикларнинг ҳеч биридан
чиқиб кетмайди. Олим шуларни ўйлаб, теварак-атроф-
га кўз югуртирди ва тўсатдан миясига келган фикрдан
юзи ёришиб кетди. Гўё подшоҳнинг ниятини билмоқчи
бўлгандек, ўрнидан турди-да, устурлобни Маҳмуднинг
пешанасига тўғрилаб, бандини айлантирди. «Жинни
бўлиб қолдимиз шогирдим? Бу ўта масхарабозлик-ку! Бу
ерда устурлобга бало борми? – деб ўйлади Абу Наср Ман-
сур танг қолиб, лекин бир лаҳзадан кейин ўзига келиб
мийиғида кулди. Дунёвий илмлардан бебаҳра Маҳмудни
калака қилиш учун шундан бошқа чора йўқ. Эшагига яра-
ша тушови. Бу сафар ҳам Абу Райҳон подшони мот қилса
ажаб эрмас, лекин бунинг оқибатини ўйлаётганмикан?..»

Беруний эса подшога эшиттириб: «Қай эшикдин
чиқиб кетишлари менга аён бўлди», дея жузвдонидан
бир варақ қоғоз, қаламдонидан довод ва қалам олди, бир
нарсаларни ёзиб, қоғозни вазирга узатди. Абу Наср му-
нозарада ғолиб чиққан муллаваччадек кўксини кериб
жойига келиб ўтирган шогирдига таажжубланиб қаради.
Саломхонада бўлган олимлар, шоирлар подшоҳ билан Бе-

руний ўртасидаги бу олишувнинг оқибатини сабрсизлик билан кутишарди. Маҳмуд қоғозни кўлида айлантириб, тўшагининг остига қўйди-да, вазири Ҳасанакка қараб, қошини керди. Вазир чиқиб кетганидан кейин тахтнинг рўпарасидаги девор орқасидан гурсиллаган овозлар эшитила бошлади. Ҳамма ажабланиб ўша ёққа қараб қолди. Бир неча дақиқадан сўнг девор тешилиб, бир кўлида теша, иккинчиси мисранг ушлаган икки устанинг калласи кўринди. Улар ғиштларни бирин-кетин олиб, оёқлари остига қўя бошладилар. Рўпарадаги деворда одам бўйи тешик пайдо бўлганидан кейин Маҳмуд Ғазнавий тахтдан тушди ва бошини кўтариб ўша тешикдан ташқарига чиқиб кетди. Хукмдорнинг қайси эшикдан чиқиб кетишини билмай бошлари қотган уламо ва шоирлар унга тасанно ўқиб, ҳайрат бармоқларини тишлаб қолдилар. Орадан кўп ўтмай, Маҳмуд вазири Ҳасанак билан саломхонага кириб келди. Ҳамма гур этиб ўрнидан туриб, таъзим қилганича қотиб қолди. Маҳмуд тахтга ўтирганидан сўнг тўшак остидан хатни олиб ўқиди-ю, ранги қув ўчиб кетди. Кўзларига ишонмагандек яна ўқиб, баданидаги ҳар бир мўйи тик бўлди. Ниҳоят, дўриллаган овоз билан:

– Ҳаммангизга жавоб, мени ёлғиз қўйинг! – деди.

Ҳанг-манг бўлиб қолган одамлар ўринларидан туриб, оёқ учида чиқиб кетишди. Улар қоғозда нима ёзилганини билмай, гаранг эдилар. Эшикдан чиққанларидан кейин Абу Наср шогирдига савол назари билан қараган эди, у:

– Хатга, ҳеч бир эшикдан чиқиб кетмайсиз. Рўпарадаги деворни буздириб, тешикдан чиқиб кетасиз, деб ёзган эдим, – деб жавоб қилди.

– Ўйлаганини топибдурсен-да, фаросатингга койил-мен. Аммо бу қадар доноликнинг, ҳозиржавобликнинг хавфли эканини билар эдинг-ку! Нега бундай қилдинг?

– Мен билан ўчакишган одамнинг олдида ўзимни ерга уролмаймен. Кўлмак сувдек юзимга парда тутиб, жим туришга тоқатим қолмайдур.

– Сен билан ўчакишган одам улуғ мамлакатнинг подшоиси эканини унутмасанг бўлур эрди.

– На қилай, бўлганим-турганим шул. Баъзан ақл тизгинини иззати нафс ихтиёрига бериб қўюрмен.

– Худонинг ўзи мени фалокатлардин асрасин!

Ҳамма саломхонадан чиқиб кетганидан сўнг Маҳмуд вазири Ҳасанакка шундай деди:

– Жамики оламнинг калити қўлимда деб мағрурланиб кетган Азозил Одам алайҳиссаломга сажда қилмагани учун жаннатдан қувилган, фаришталар анинг орқасидан тош отиб қолган эрдилар. Беруний ҳам кибру ҳавога берилиб, улуғларни менсимай қўйди. Хатни топширганидан кейин кўксини кериб ўтирди-я! Адабини бериб қўймоқ керак унинг!

– Рост айтдингиз. Юганга бош бермай қўйган отни жиловидан маҳкамроқ тортиб ҳайдайдурлар.

– Худди кўнглимдаги гапни топдинг. Жазосини бериб, кўзини очиб қўяйлик. Икки қўлини боғлаб, сарой томидин ташлаб юбормоқ керак!

Бу гапни эшитиб, Ҳасанакнинг хуши бошидан учди. Сарой томи шу қадар баланд эдики, у ердан пастга қулаган кишининг тил тортмай ўлиши муқаррар. У бошини кўтариб, султонга қаради. Маҳмуд Ғазнавийнинг юзи кизариб кўзлари ўт сочиб турарди.

– Ё, шоҳи замон. Қадимги донишмандлар, ғазаб вақтинда қилинган ишнинг оқибати пушаймонлик бўлур, деганлар. Ялиниб сўраймен, бул ишни эртага қолдирсак...

– Мен айтган сўзимни қайтариб олмаймен, – деди Маҳмуд муштини кисиб. – Фармонимни бажо келтиришинг шарт, бўлмаса бошинг кетадур.

– Мен бошимни сиз учун қурбон қилишга тайёрмен, эй шоҳи замон. Беруний ҳар қандай оғир жазога лойик, аммо ўлимга ҳукм қилманг. Томдин ташлаб юборилса, тил тортмай ўладур.

– Ўладурми, қоладурми – бу билан ишим йўқ. Аммо сўзим – сўз!

Ҳушёр вазир подшоҳнинг амрини ўз билганича ижро этишга, лекин сих ҳам, кабоб ҳам куймас қабилида иш кўришга қарор қилди.

– Ҳар амрингизга муте, ҳар фармонингизга тобедурмен, – дея таъзим қилганича орқаси билан юриб чиқиб кетди ва мулозимига сарой ҳовлисини супуртириб, тартибга келтириб кўйишни буюрди.

Беруний хужрасида қўли ишга бормаи, фалокат найзаси қай томондан келиб санчилишини кутиб ўтирарди.

Тўртта барваста йигит хужрасига бостириб кириши билан пинагини бузмай ўрнидан турди. Йигитларнинг бири кўлини орқасига боғламоқчи бўлганида бир ижирғаниб, унинг кўлидан ўзини бўшатиб олди.

– Ўлдирмоқчи бўлсанг, кўлимни боғлама. Ўлим жари ёқасига ўз эрким билан боргаймен!

Уни судраб сарой томига олиб чиқдилар ва кўлоёғидан ушлаб ҳовли саҳнига отиб юбордилар. «Ўлдим!» деб беихтиёр кўзини юмиб олган олим пахта устига тортиб қўйилган тўрнинг устига тушиб кўзини очди. Чап кўлининг жимжилоғи сирқираб оғрир эди. Шу пайт икки йигит кўлтиғидан олиб, турғизиб қўйди.

Ранг-рўйи соқолидек оқариб кетган Абу Наср Мансур ҳассасига таяниб, хужрага кирганида Беруний тўрдаги тўшакнинг устида, оқ латта билан боғлаб қўйган жимжилоғини кўтариб ётар эди.

– Худога шукр, тирик қолибдурсен. Ҳеч еринг лат емадим?

– Жимжилоғим чиққан экан, жойига солиб қўйдим. Бошқа ҳеч ерим шикастлангани йўқ.

– Минг қатла шукрки, омон қолибсен. Маҳмуд мен ўйлагандан ҳам кўра маккорроқ эркан. Сени томдин ташлатиб юбориб, тушатурғон ерингта пахта ёйдириб қўйибдур. Ҳушингни жойиға келтирмоқчи, кўзингни очиб қўймоқчи бўлган-да!

– Рост айтдингиз, бундан сўнг эҳтиёткор бўлмоқ, илм учун ўз шахсий озодлигимиздин кечиб, ҳар қандай жабрзулмға бардош бермоғимиз керак.

– Биз илм билан шуғулланмоққа қаерда имкон топсак, эркимиз ўшал ерда, – деди Абу Наср.

Устод билан шогирд юракларининг чигилини ёзиш учун алламаҳалгача дардлашиб ўтиришди.

* * *

Бир куни Маҳмуд Ғазнавий шаҳар ташқарисида, ҳовуз бўйида қават-қават солинган гиламлар устида чордана куриб ўтириб:

– Агар Беруний ҳаёт бўлганида миямни қотирган бир муаммони ечиб берган бўлур эрди, – деб қолди.

– Ижозат берсалар, уни ер остидин бўлса ҳам топиб келтирай, – деди куйироқда, шоир Унсурий билан ёнма-ён ўтирган Ҳасанак.

– Қандай қилиб? Ажабо, сен ўшал куни амримни ба-
жармаганми эрдинг?

– Худди сиз айтгандек қилган эрдим. Аммо жаноблари улуғ олимни яна бир бор кўришни истаб қоларсиз, деган андиша билан анинг ҳаётини сақлаш учун бир ҳийла иш-латиб эрдим. Бир қошиқ қонимдин кечсангиз, айтиб бе-
рурмен.

– Айт!

Вазир бўлган воқеани ипидан-игнасигача гапириб бер-ганидан сўнг Маҳмуд Ғазнавийнинг чехраси очилиб, Бе-рунийни дарҳол ҳузурига келтиришни буюрди.

Ернинг тагида илон қимирласа биладиган Маҳмуд Берунийнинг тириклигидан хабардор эканлиги, ўзини билмасликка солиб юрганлиги вазирга аён эди. Ўз ҳукмдорининг риёкорлиги, устомонлигини яхши билган вазир ўзини гўлликка солиб, куллуқ бажо келтирди.

Орадан бирмунча вақт ўтганидан кейин Беруний подшоҳ ҳузурига келиб, таъзим қилди. Подшоҳ бир оз ориқлаб, қирра бурни катталашиб қолган олимга разм солиб, унинг шахдидан тушганини, тақдирга тан берга-нини, лекин ақли, жиловлаб олинган иродаси ҳали ҳам синмаганини пайқади. Орадан ҳеч гап ўтмагандек у би-лан ҳол-аҳвол сўрашиб, ўтиришни таклиф қилди. Беру-ний Ғазнавийнинг ҳар хил илмий мавзуларда олимлар билан суҳбат қилишни яхши кўришини билар эди. Шу-нинг учун унинг саволларига ётиғи билан жавоб беришга ҳозирланиб, юзига хайрихоҳлик тусини берди.

Маҳмуд бугун эрталаб хазинасига кириб, сандиқлар-даги ранг-баранг жавоҳирларнинг товланишини томо-ша қилиб, кўнгли жойига тушган, шу сабабдан чехраси ботиб бораётган куёшдек сокин эди. У жавоҳирларнинг турлари ва хосиятлари тўғрисида гапириб беришни сўради.

– Жавоҳирларнинг энг қимматлиси ёқутдур, – деб гап бошлади Беруний. – Лекин аларнинг турлари кўп. Оқ, кўк, сариқ ва қизил рангли ёқутлар ҳам бор. Энг қимматбахоси анор донасига ўхшаб товланиб турадур. Лаъл эса ёқутга

нисбатан юмалоқроқ, қизил, тиниқ ва равшан жавоҳир турур...

Олим жавоҳирларнинг турлари ва сифатлари тўғрисида гапирар экан, Маҳмуднинг кўзига хазинасидаги ранг-баранг ёқутлар кўриниб кетгандек бўлди ва сахийлиги тутиб кетиб, вазирига юзланди-да:

– Абу Райҳон Беруний жаноблариға эгарлоғлиқ арабий от, минг динар ва хизматини қилиб туриш учун бир ғулом инъом қилдим, хазинадор ва мирохўрға фармонимни етказ! – деди.

Пастроқда чордана куриб ўтирган котиб чап тиззаси устидаги коғозга унинг фармонини ёзиб қўйди.

ТЕМУР МАЛИК

Хўжандни икки бўлиб окқан Сирдарёнинг ўртасида, шаҳардан бир чақирим куйирокдаги оролда кадимдан қолган бир истехком бор эди. Чет эл истилочилари ва кўчманчиларга қарши курашда халқнинг жонига ора кирган бу кўҳна қалъанинг буржлари ўпирилиб кетган, дарвозаларининг баъзи ерлари бузилиб, омонат бўлиб қолганди. Бошига оғир кунлар тушганда Хўжанд аҳли яна шу эски қалъага паноҳ излаб келди.

Чингизхон беҳисоб лашкарлари билан Ўтторга етиб келгач, бу шаҳарни қамал қилиб олишни ўз ўғиллари Ўктой билан Чиғатойга топшириб, Хўжанд шаҳри устига саркардалари Сўкту билан Улоқ нўённи юборган, ўзи эса катта қўшин билан Қизилқум орқали Бухоро томон йўл олган эди.

Хўжанд вилоятининг ҳокими Темур Малик дарё ўртасидаги қалъани мустаҳкамлаб, мўғуллар билан жанг қилишга жазм этди.

Сир бўйи ажойиб бир манзара касб этган: кирғоққа тўпланган кишиларни сон-саноксиз қайиқлар ва кемалар оролга ташимокда, кетмон, бел, арра, андава, теша, болта ушлаган кишилар сабрсизлик билан ўз навбатларини кутмокда эдилар. Қалъа тепасидан юзларча одамлар чумолидек уймалашиб, девор ва бурчларнинг шикаст-рехтини тузатмокдалар.

Ҳамма ҳашарчилар оролга ўтиб олганларидан кейин иш жадаллашиб кетди. Ҳавога тутун каби қўтарилган чанг-тўзон, ғала-ғовур овозлар ишнинг юришиб кетганидан далолат берарди. Куч-қувватни аямай, иштиёқ билан ишлаётган ҳашарчилар орасида ўқтин-ўқтин баланд бўйли

бир киши пайдо бўлар, ўзини ҳурмат билан қаршилаган хашарчиларнинг ишларига кушойиш тилаб, ишда маҳорат кўрсатган усталарга ташаккур билдирар, суст ишлаётганларга пичинг отиб кўярди. Бу киши Темур Малик эди. У баъзан орқасидан эргашиб юрган мулозимининг елкасидаги хуржундан бир ҳовуч танга олиб, яхши ишлаётган кишиларга улашиб берарди.

Икки ҳафта ичида кальанинг шикаст-рехти тузатилди. Қалъага ҳимоячилар учун бир йиллик озуқа, курол-яроғ ташиб келтирилди. Мингдан ошиқ баҳодир ва мерганлар, юзга яқин кемасоз усталар истехкомга жойлаштирилди. Хотин, бола-чақалар, чоллар тоғли қишлоқларга жўнатилди.

Темур Малик бола-чақаси билан хайрлашиш учун ҳовлисига кирди. Хизматкори Одина аравакаш билан сандикларни соябон араваларга ортаётган эди. Ичкарида эса хотини бир яшар ўғлини кўтариб, эрининг келишини сабрсизлик билан кутиб турарди. Хотини уни кўриб йиғлаб юборди, ўғли эса ялтироқ дубулға кийган отасини танимай кўрқиб кетди, юзини тескари қилиб, онасининг елкасини маҳкам чангаллаб олди. Темур Маликнинг ҳам кўнгли бузилиб, бўғзига нимадир қадалгандек бўлди, томоғини қириб, хотинига:

– Ҳой, аҳмоқ бола, ўз отангни танимадингми, а? Мен сенга ўйинчоқ олиб келдим, – деб бошидаги ялтироқ дубулғасини олиб кўйди-да, сополдан қилинган кўчқорни кўйнидан чиқариб берди. Бола ўйинчоқни олиб овунгач, хотинига уқтирди:

– Ўғлимни сен билан Одинага топшириб кетаётирман. У соғлом, мард ва ростгўй йигит бўлиб ўссин. Юртимизга ботир аскар ва аскарбошилар керак. Хайр, ўзингни эҳтиёт қил!

Ўғлининг бетидан ўпиб, онасига қайтариб берди-да, тезгина ташқарига чиқиб, содиқ мулозими билан кучоклашиб хайрлашиб, оташин хўрсиниқ аралаш чуқур-чуқур нафас олган кўйи вазмин одимлаб кетди.

Орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас йигирма минглик мўғул кўшини Хўжандга етиб келди. Шаҳар бўсағасида Хўжанд мерганлари ва аскарлар мўғуллар билан жанг қилдилар, сўнг шаҳарга чекиниб, томлардан, дарчалардан душ-

ман устига ўқ ёғдириб турдилар ва шу билан Темур Малик аскарларининг оролга батамом ўтиб олишига ёрдам бердилар. Темур Маликнинг мақсади – оролда туриб, ўқтин-ўқтин душманга ҳужум қилиш ва йигирма минглик мўғул қўшинини узоқ вақтгача шу ерда тутиб туриб, Хоразмшоҳдан мадад келганидан кейин уларни тор-мор қилиш эди.

Мўғуллар қаттиқ жангдан сўнг шаҳарни ишғол қилдилар, бироқ дарё ўртасидаги истехком кўкрак кериб, уларни жангга чорлаб турарди. Манжанақлардан отилган тош ҳам, ўқ ҳам қирғоқдан узоқда бўлган кўрғонга шикаст етказолмасди. Аммо баланд кўрғон тепасидан туриб, қазон¹лардан шиғаб отилган юмалоқ тошлар мўғулларга кўп талафот етказарди. Кўрғон ҳимоячилари душманнинг дарё лабига келиб қазон қуришига ва катта ўқ-ёйлардан ўқ отишига имкон бермасдилар.

Кўрғон бурчидан, шинак орқасидан узун бўйли, қора соқолли бир киши узоқларга тикилганича қараб турарди. Унинг қалин қошлари чимирилиб, пешанасида чуқур бир чизик пайдо бўлди. Баногоҳ тоғ томондан келаётган, устига тош ортилган қатор-қатор араваларга унинг кўзи тушганди. Аравалар ёнида қуролли мўғул соқчилар оғир харсангларни кўтариб олган кишиларни таёқ билан уриб ҳайдаб келмокда эдилар. Кўп ўтмай, бу одамлар дарё бўйига келиб, қўлларидаги тошларни бир ерга уюб қўйдилар, сўнг калтак остида аравадаги тошларни тушира бошладилар.

– Лаънати мўғуллар бу тошларни дарёга ташлатиб, кўтарма ясамоқ ва оролга келиб, қалъани олмоқ ниятида бўлсалар керак, – деди Темур Малик, ёнида турган гирдиғумдан келган бир юзбошига. – Буюринг, қазонлардан тош отсинлар!

– Бегим, нечук аларга тош оттирай, мўғуллар орасида бизникилар бор. Тошнинг кўзи йўқ, ўзиникини ўзгадин ажрата билмас.

– Тошларга буюринг, ўзиникиларга тегмасун! – деб заҳарханда қилди Темур Малик. – Жуда содда одамсизда. Ўзимизникиларга мени ачинмайдуру деб ўйлайсизми?

¹ Қазон – юмалоқ тош отадиган тўп.

Ўзимизникиларга тош тегмасун деб ўлтурсак, мўғул орол остига келиб, оёғимизга болта урадур.

Қалъа бурчидан отилган тошлар дарёга тош ташиётган кишилардан бир нечасини ерпарчин қилди. Мўғуллар ишларини тўхтатиб, уни кечаси давом эттиришга қарор қилишди. Тун қоронғисида отилган ўқ ва тошлар «кўтарма» кураётган мўғулларга ва асирларга кўп шикаст етказолмас эди. Бир неча кун ичида «кўтарма» кўрғонга анча яқинлашиб қолди.

«Агар иш шу зайлда давом этса, икки ҳафта ичида дарёни тош билан тўлдириб, кўрғон тагига етиб келадилар, — деб ўйлади қалъа бурчида турган Темур Малик. — Тезда душманнинг бу ишини барбод қилмоқ керак. — У ўтириб, бошини икки кўли орасига олганича чуқур ўйга толди. — Тезда кемалар ясамоқ лозим. Бизни фақат кемалар қутқара билади!»

Тонг отиши биланоқ дурадгорлар, кемасозлар ишга тушиб кетдилар. Темур Маликнинг ўзи ҳам кўлига болта олиб, уларга кўмаклаша бошлади. Тайёр бўлган кемаларга устунлар ўрнатиб, устини намат билан ёпдилар, атрофини ҳам намат билан ўрадилар. Наматларнинг ичи-ташини сиркага қорилган ганч билан сувадилар¹, ўқ отиш учун туйнукчалар қолдиришди.

Тонг қоронғисида Темур Малик бошлиқ уч юз баҳодир йигит кемаларга ўтириб, қирғоққа яқинлашди. Ўқ-ёйлардан мўғул соқчилари устига ўқ ёғдириб, соҳилга чиқиб олишди. Уйқуда ётган мўғул лашкаргоҳига туйкусдан боскин қилиб, наридан-бери кийиниб чикқан черикларни қиличдан ўтказа бошладилар. Мўғуллар эсхушларини йиғиб олгунларича бир талай аскарларидан ажралдилар.

Темур Малик узун қиличини яланғочлаб, лашкаргоҳ ўртасидаги ипак чодир томон йўл олди. Ўз бошлиқлари учун жон фидо қилишга тайёр турган бир тўда азамат йигит Темур Маликни ўраб, атрофдан тушган қилич зарбларини даф қилиб борардилар. Темур Малик ён томондаги чодирдан югуриб чиқиб, унинг йўлини тўсмоқчи бўлган

¹ Сирка аралаш қорилган гипс дарров котиб қолмайди. Уста шошмасдан унга истаганча шакл бера олади.

барзангидек бир мўғулнинг елкасига қилич солиб, икки нимта қилиб ташлади, сўнг баланд овозда:

– Ҳой, Сўкту нўён, мард бўлсанг, майдонга чик! – дея кичқириб, мўғул саркардасини яккама-якка жангга чорлади. Бироқ мўғул лашкарбошилари яккама-якка жанг қилиб, ўз мардликларини кўрсатишдан кўра, кўпчилик бўлиб, уюшқоқлик билан душманни бартараф қилишни афзал кўришарди. Шунинг учун Сўкту нўёндан садо чикмади. Ён томондан бостириб келган бир тўда мўғул аскарлари Темур Маликка уларнинг саркардаси билан қиличбозлик қилишга халал берди. У жанг қила туриб соҳил томон чекинди, мўғулларнинг асосий кучлари етиб келмасданок, йигитлари билан кемаларга ўтириб, шинаклардан ўқ ёғдирганча орол томон йўл олди.

Темур Малик мўлжалланган ишни бажарган эди. Унинг асосий мақсади – мўғулларни чалғитиб, дарёга ташланган тошларни у ёқдан-бу ёққа отиб ташлаш, кўтармани бузиш билан машғул бўлган йигитларига ишлаш учун имконият туғдириб бериш эди. Соҳилдаги қисқа муддатли жанг вақтида кўтарма бузиб ташланди.

Беш-олти ойча кураш шу зайлда давом этди. Мўғуллар атрофдан ҳайдаб келтирилган асирларни уриб, дарёга тош ташлаттирар, мудофаачилар эса ўқ ўтмас кемаларида келиб, уларнинг ишларини бузиб кетар эдилар. Лекин бу ҳол узоқ давом этмади. Сафлари сийраклашиб бораётган мудофаачилар озиқ-овқатдан қисилмаганларида узоқ вақт қаршилик кўрсатишлари мумкин эди, бироқ дарёга ташланган қармоқларга тасодифан илинадиган балиқлардан бўлак ейдиган ҳеч нарса қолмади. Очлик, узоқ вақт бир ерда туриб қолиш – жангчиларнинг руҳини тушириб юборди.

Темур Малик қалъани ташлаб, чекинишдан бўлак чора қолмаганини англади. Ўз сафдошларини атрофига тўплаб, маъюс, лекин эътирозга йўл қўймайдиган оҳангда гап бошлади:

– Биродарлар, аҳли дунё Рустами дoston замонидан бери сиздек паҳлавонларни кўрмаган эрди. Шул дамгача кулоқ эшитмаган ва кўз кўрмаган баҳодирлигингиз соясида ғаним бир неча минг аскардан жудо бўлди. Эмди чекинмоқ вақти етди. Мен бошда Хоразмдин мадад келур,

деб ўйлаган эрдим, янглишибмен. Хоразмшоҳ бутун лашкарини бир ерга тўплаб, мўғул аблахни мажақлаб ташлаш ўрнига, аскарларини тарқатиб юборди. У дўстлар сўзига эмас, пинжига кириб олган душманларнинг гапига кириб, шул ишни раво кўрди. Аммо биз қурол-яроғни ташламаймиз, сафар кемасига ўлтириб, ёғий бирла жанг қила-қила, нажот соҳилига эришурмиз...

Ранглари сарғайиб кетган йигитлар бошларини қуйи солиб, индамай унинг гапига қулоқ солдилар. «Ажабо, шу гўзал шахримизни душман кўлига топшириб кетаверамизми?» деган фикр уларнинг юрак-бағирларини эзар эди.

– Она шахримизни унутмаймиз, куч йиғиб келиб душманга яна уруш солурмиз, ғанимга ҳамла қилиш учун орқага қайтмоқ айб эмас. Бардам бўлинг, йигитлар!

Қора тун қанотларини кенг ёйиб, шаҳарни босиб ётарди. Ҳаммаёқ сув сепгандек жимжит. Аҳён-аҳёнда наҳанг балиқ сувни шалоплатиб қўяди. Хўжанд яқинидаги тоғ шаҳар уйқусини кўриқлаб турган соқчидек қотиб турибди. Мўғулларнинг лашкароғи ҳам сукунат ичида. Чекка-чеккага қўйилган қоровуллар ҳам найзаларига суяниб мудрамоқдалар.

Тун оғиб, кунчиқиш томон ёриша бошлаганда, бу жимжитлик тўсатдан бузилди. Мўғуллар қароргоҳида шовқин-сурон кўтарилди. Дарё устидаги ажойиб бир манзарани кўриб, Чингиз аскарлари бу ўнглариими ё тушлариими билмай қолгандилар. Узоқдан юлдузларга ўхшаб кўринган машъаллар Сирдарёнинг оқар томонига қараб тез суръатлар билан сузиб кетмоқда эди. Соқчилар рўй берган аҳволни англагач, шовқин кўтариб бошлиқларини бундан хабардор қилдилар. Мўғуллар лашкароғи чўп тикиб қовланган қовоғари ини каби ғувиллай бошлади. Наридан-бери кийинган аскар бошлиқлари у ёқдан-бу ёққа югурар, дағал овозлар билан буйруқ бериб, ширин уйқуда ётган шерикларини оёққа турғизишга уринар, сўкинар, дағдаға қилар эдилар.

Мингларча ўқ-ёйдан отилган ўқлар усти наमत билан қопланган кемаларга таъсир этмасди. Ҳар икки соҳилдаги мўғул аскарлари кемаларни таъкиб эта бошлашди. Кемадагилар эса юлдузлар ва машъаллар ёруғида жангни давом эттириб бордилар. Шинаклардан отилган ўқлар душман-

ни тутдек тўқарди. Бинокент шаҳригача кемалар жиддий қаршилиққа учрамади.

Хўжанддаги мўғул бошлиқларидан Сўкту Бинокентдаги мўғул саркардаларига чопарлар юбориб, кемаларни тўхтатиш учун чора кўришни сўраган эди. Бу ерда мўғуллар дарёнинг у юзидан-бу юзига занжир ташлаб тўсиқ ясадилар. Кемалар занжирга урилиб тўхтаб қолганида мўғуллар хурсанд бўлганларидан кийкириб юборишди. Темур Малик икки қават совут ва дубулға кийиб кеманинг тумшуғига чиқди. Унинг кўлида оғир пўлат болта ярқирарди. Икки азамат йигит темир илмоқлар билан занжирни кўтариб, кема бурнига қўйди. Темур Малик икки кўли билан ушлаган болтани баланд кўтариб, бор кучи билан занжир устига урди. Ўз бошлиқларига умид кўзи билан қараб турган хўжандликлар йўғон занжирнинг чўрт узилиб, шувуллаганча дарёга чўка бошлаганини хурсандлик билан томоша қилдилар. Кемалар яна аввалги суръат билан сузиб кетди. Сўкту Сирдарёнинг куйи томонидаги қалъаларни ишғол қилиш билан овора бўлган Жўжигача чопар юбориб, Темур Маликнинг олдини тўсишни илтимос қилди. Жўжи Бурғаликкент деган қишлоқ ёнида Сирдарёга кўприк солдириб, унинг устига қазон қурдирди, мерганларини тизиб қўйди. Йўлни кўздан кечириб бораётган Темур Малик душмanning кўприк қурганини кўриб, кемаларни тўхтатди, қирғоқда турган мўғулларни ўққа тутиб, соҳилга яқинлашишни буюрди. Мўғуллар шиғаб отилган ўқларга бардош беролмай орқага чекиндилар. Темур Маликнинг йигитлари фурсатдан фойдаланиб, отларни етаклаб туширишди ва зарур қурол-яроғ ва озик-овқатларни қирғоққа ташиб олишди-да, сўнг Хоразм томон йўл олишди. Бўри галалари каби кечаю кундуз ўзларини таъқиб этаётган йирткич душман билан жанг қила-қила, йўлда қонли излар қолдириб кетаверишди. Кун сайин қаҳрамонларнинг сафи камайиб борарди. Темур Малик ярадорлар миниб олган отларни олдинга ўтказиб, ўзи мерган йигитлари билан энг кейинда борар, таъқиб этиб келаётган душмanning ўққа тутиб, уларни яқинлаштирмасди.

Қизилқум ичига кирган сари таъқиб этиб келаётган душмanning сони камайиб борарди. Фақат Темур Ма-

ликнинг бошини олиб, бошлиқларидан мукофот олиш ниятида бўлган энг ашаддий каллакесарларгина изма-из келмоқда эдилар. Учқур отларга миниб олган Темур Малик ва унинг дўстлари ўқтин-ўқтин орқаларига қайрилиб ўқ узар, юз-кўзлари чангдан қорайиб кетган, оппоқ тишларини ғижирлатиб келаётган қотилларни кетма-кет кулатардилар.

Ниҳоят, Темур Маликнинг садоғ¹ида учта ўқ қолди. Бир ўқининг учи синиқ эди. Унинг орқасидан қувиб келаётган уч мўғулнинг бири:

– Отим Улоқ нўён, мени улуғ қооннинг ўзи танийдур. Барча улуснинг хукмдори Чингизхон номидин сени таслим бўлмоққа даъват этурман! – деб қичқирди.

Темур Малик жавоб ўрнига садоғидан учи синиқ ўқини олиб ей устига қўйди-да, Улоқ нўённи мўлжалга олиб отди. Ўқ нўённинг ўнг кўзига санчилди. Ёнидаги икки мўғул унинг кўзидан ўқни тортиб олиш билан овозра бўлиб турганларида Темур Малик отини тўхтатиб, орқасига қайрилди.

– Ҳой, мўғуллар! – деб захарханда кулди у. – Иккин-гиз учун садоғимда икки ўқ қолди, иккин-гизни ҳам сўқир қилиб кўяйми?

Мўғуллар уни таъқиб этишга юраклари бетламай, ортларига қараб қочишди. Темур Малик ўзининг бир неча йигити билан Хоразмга етиб келгач, жангни давом эттириш учун у ерда аскар тўплаб яна Сирдарё томон юриш қилди. Душманга босқин қилиб, Янгикент шаҳрини озод қилди ва мўғуллар томонига ўтган шаҳар ҳокимини дорга остириб, ўрнига бошқа бир садоқатли кишини белгилади-да, ўзга шаҳарларни душмандан озод этишга ошиқди. Бироқ Қизилқумда ўзларига нисбатан бир неча ҳисса кўп бўлган душман билан жанг қилиб, енгилганларидан сўнг, ботирлар яна чекиндилар. Темур Малик машаққатли йўл босиб, Эрон тупроғида мўғуллар билан жанг қилаётган Жалолиддинга кўшилди...

Йиллар ўтди, ўз саркардалари ва вилоят ҳокимларига ишонмаган Хоразмшоҳнинг хоҳишига кўра, ўзларини якка-якка ҳимоя қилишга мажбур бўлган Ўрта Осиё

¹ Садоқ – чарм ўқдон.

шаҳарлари бирин-кетин Чингизхон томонидан ишғол қилинди.

Орадан ўн беш йил ўтди, Дамашқ шаҳридаги бир карвонсаройнинг дарвозахонасида сочлари оқарган баланд бўйли бир дарвиш ўтирарди. У карвонсарой ичида бўкириб турган туяларни йўлга ҳозирлаётган кишиларнинг овози-ю, бўталокларнинг бўзлашига қулоқ солиб, аллакимни кутарди. Дикқат билан қараган киши унинг устидаги жандаси, бошидаги қулоҳи гавдасига мос тушмаганлигини пайқашни мумкин эди. Қадди-қоматини тик тутган ўткир кўзи баланд бўйли бу одам дарвешдан кўра кўпроқ аскарбошига ўхшаб кетарди.

Орадан бир соат вақт ўтгач, у ўрта ёшли қора соқол бир кишининг сарой томон келаётганини кўриб:

– Марҳабо! – деди ўрнидан туриб. – Янглишмасам, сиз Мовароуннаҳрга кетаётган карвон бошлиғи бинни Муслимдурсиз?

– Орий, мен ўшал айтган кишингиз бўлурмен. Хўш, хизмат?

– Фақир Сайхун¹ бўйина саёҳат этмак ниятидадурмен. Имкони бўлса, мени ҳам ҳамроҳ қилиб олсангиз, хизматингизни қилиб кетсам... Сафарда фойдам тегса тегадурки, зиёним тегмайдур. Йўл харжим...

– Сизни бул ерда ким танийдур? Ким сизга кафил бўла олур?

– Мени саройбон Мустафо, бозор оқсоқоли Умарали танийдурлар.

– Яхши, суриштириб кўрурмен, – деди бинни Муслим дарвешни синчиклаб кўздан кечираркан. – Ёшингиз қайтган бўлса-да, бакувват кўринурсиз. От минмоқ, қилич урмоқни билурмисиз?

Дарвеш билинар-билинемас мийиғида кулиб қўйди.

– Бу бобда соқчиларингизга сабоқ бера олурмен.

Ибн Муслимга унинг жавоби ёқиб тушди. Йўллар хавф-хатарли бўлгани учун карвонга қурол ишлата биладиган ишончли кишилар керак эди.

– Қани юринг, саройбон олдига кириб сўзлашайлик...

¹ Сайхун – Сирдарё.

* * *

Сахар пайтида устига юк ортилган туялар саройдан бўкириб чиқишди, энг орқадаги туянинг бўйнига осилган оғир мис кўнғироқ жаранглаб, еру кўкни бошига кўтарарди. Бу туянинг устида жандасининг ичидан қилич тақиб олган кечаги дарвеш ўтирарди. Бироқ бу сафар унга қиличини қиндан суғуришга тўғри келмади. Карвон йўли тинч бўлгани учун ҳеч қандай ҳодиса юз бермади. Қароқчилар гўё карвон соқчилари бошида тажрибали бир саркарда кетаётганини билгандек эдилар. Савдогарлар карвони сувсиз чўллар, яшнаган воҳалар, бозорлари обод, серғалва шаҳарларни босиб ўтиб, уч ой деганда Самарқандга етиб келишди.

Баланд бўйли дарвеш бу ерда карвонбоши ва йўловчилар билан хайрлашиб, Фарғонага кетаётган савдогарларга қўшилиб олди.

Кечки пайт. Хўжанд муаззинлари бирин-кетин тақводорларни намози асрга чорламоқдалар. Белига качкул осган жандали дарвеш ирғай таёғига суяниб, қинғир-қийшиқ кўчалардан аста бормоқда. У аҳён-аҳёнда тўхтаб, эгалари ташлаб кетгач, хароб ҳолга келган ҳовлилар рўпарасида тўхтар, сўнг яна индамай ўтиб кетарди. Ниҳоят, у катта дарвозали ҳовли олдида тўхтаб, бир лаҳза иккиланиб турганидан кейин ҳалқани тақиллатди. Ўн етти-ўн саккиз ёшлар чамасидаги бир йигитча дарвозани очиб, дарвешнинг кимлигини суриштирди. Дарвеш жавоб ўрнига:

– Кимнинг ўғлидурсен? – деб сўради.

– Мен улуғ Темур Маликнинг ўғлидурмен.

Кўзидан дув этиб ёш оқиб кетган дарвеш йигитчани кучоқлаб, пешанасидан ўпди, кейин кўз ёшларини артиб:

– Агар отангни кўрсанг, танирму эрдинг? – деб сўради.

– Отам мўғул билан жанг қилиб чекинганида мен гўдак эрканмен. Анинг ўлик-тиригидан хабаримиз йўқ. Мушфиқ онамнинг вафот этганларига тўрт-беш йил бўлди. – Дарвеш бу гапни эшитиб хўрсинди-да, «омин» дегандек юзини сийпаб қўйди. – Бул ҳовлида илгари хизматкоримиз Одина, анинг хотуни ва мен турамиз.

– Одина тирикму?

– Ҳа, менга ота ўрнида қолган. Мана, ўзлари ҳам чиқиб келяптилар.

Ичкаридан соч-соқоли оқарган бир мўйсафид чиқиб келди.

– Нега ҳаялладинг десам, бул киши билан сўзлашиб турган экансан-да, – деди йигитчага қараб. Сўнгра дарвешга юзланди:

– Ассалому алайкум, хўш хизмат?

– Наҳотки мени танимасанг? Шул қадар қариб-қартайиб қолдимму? – дарвеш кўзида ёш билан Одина ни кучоқлади, сўнг сўл кўлининг бир бўғини кесилган жимжалоғини кўрсатиб:

– Энди танидингму? – деб сўради.

Одина йиғлаб у билан қайта кўришди, сўнг ҳанг-манг бўлган йигитчага деди:

– Бул киши сенинг отанг... Улуғ Темур Малик. Нега анграйиб турибсен, кўлидин ўпиб, тавоф қил, ҳой нодон...

Бир неча йил қаровсиз қолиб, кейин шикаст-рехти тузатилган эски ҳовлида Темур Малик бир неча кун ётиб дам олди. Эски ошна-оғайнилар бундан хабар топиб, уни кўргани кела бошладилар. Темур Маликнинг қайтиб келгани бутун шаҳарга овоза бўлиб кетди. Лекин мўғуллар даврида аввалгидан ҳам бойиб кетган савдогарлар бу хабарни эшитиб кўрқдилар. Улар, бу Темур Малик эмас, у аллақачон ўлиб кетган, бу одам эса улуғ саркарданинг номини ўзиники қилиб олган бир фирибгар, деб гап тарқата бошладилар. Табиий, бу шов-шувлар мўғул бошлиқларининг кулоғига етмай қолмас эди.

Бир куни қуролли соқчилар Темур Маликнинг ҳовлисини ўраб олиб, уни саройга олиб кетдилар.

Чингизхоннинг сон-саноксиз авлодларидан бири – Қадон ўғлон тахт устида ўтириб, кўлига кишан солинган Темур Маликка қийиқ кўзларини сузиб, ишончсизлик билан:

– Ростдан Темур Маликмисен ёки бошқа одамми-сен? – деб сўради. Соч-соқоли оқарган бу дарвешнамо киши Темур Малик эканлигига унинг ишонгиси келмасди.

Қадон ўғлоннинг ёнида турган бир кўзли Улоқ нўён тутақиб:

– Худди ўзи... – деб юборди. Темур Малик ҳам ўз душманини кўриб ғазаб билан:

– Ҳой Улоқ, мен ҳам сени бир кўришда танидим. Қизилқумда орқамдан қувиб келаётганингда учи синган бир ўқ билан ўнг кўзингни кўр қилган мен эдим-а? – деди.

Улоқ нўённинг соғ кўзи йўлбарснинг кўзидек чакнаб кетди. У хонвачча олдида тиз чўкиб:

– Темур Малик менинг яқин дўстларим, тувғонларимнинг қонини тўккан, менга шикаст етказган. Улуғ Чингизхон ҳақи, уни менга бер, хунимни олай, – деб ялинди.

– Майли, олсанг ол. Бир эмас, ўн Темур Малик бўлса ҳам сенга берардим! – Хонваччанинг кўзларида истехзоли кулги кўринди.

– Ҳай, эссиз, сўл кўзингни ҳам кўр қилиб қўйганимда бўлур эркан, – дея пичинг қилди Темур Малик душманига қараб. Сўнг унинг олдига тушиб, бошини тик кўтарганича ташқарига чиқиб кетди.

ЗУЛМАТ ИЧРА НУР

ЁШЛИК АЙЁМИНИНГ ИЛК БАҲОРИ

Алишер чўккалаб олиб хонтахта устидаги каттакон бир китобни варақлаб, сурат кўриб ўтирар эди. Ов ва жанг манзаралари уни шу қадар қизиқтирган, хаёлини шу қадар ўғирлаган эдики, отаси келиб эшик олдида кавуш ечаётганини ҳам пайқамади. Кичкина Баҳодир деб ном чиқарган Ғиёсиддин, энди тўрт ёшга кирган ўғли Алишерга қулимсираб қараб турарди. «Шул ёшдин китобга муҳаббат қўйса, улғайгач, албатта китобни илкидин айирмай ўзи била асраб юрғай», деб ўйлади ота ширингина, дўмбок ўғлидан кўзини узолмай.

– Ҳа, бул ерга ёшуруниб олиб не қиладур десам, китоб кўраётган эканлар-да, – деди Ғиёсиддин пичинг аралаш меҳр билан.

Отаси бу гапни секингина, кулиб туриб айтган бўлса-да, Алишер шўхлик қилиб катталардан дашном эшитишдан кўрққан боладек олазарак бўлиб:

– Дада, мана бул суратни кўринг, – деди. Унинг хиёл қийиқ кўзлари мўлтирар эди. – Мана бул черик шотидин чиқаётиб кулаб тушмоқда, кўрғон устинда турганлар ўк отиб кулатғон чиқарлар. Мана буниси пастдин туриб, қалъа устидагиларга ўк узмоқда.

Отаси ўғлининг гапини тасдиқлагач, бош ирғитиб, унинг кўлидан аста китобни олди-ю, токчага, бошқа китобларнинг ёнига қўйди.

– Бул китобнинг ўрни токчада, – деди у ясама жиддийлик билан, – аммо сиз китоб кўрмакка ёшлик қилурсиз, йиртиб қўйсангиз яхши бўлмас. Ани икки қўй баҳосига сотиб олғонмен.

– Мен китобни йиртмаймен, авайлаб кўрамен.

– Ақлли боласан-да. Тентак болаларгина илкларига тушган китобларни пора-пора қиладурлар. Катта бўлгонингда сенга ажойиб китоблар сотиб олғаймен. Ҳозирча... мана бунни ўйнаб юр, – Гиёсиддин кулиб, чўнтагидан «сопол кўчқор» чиқариб берди. Бола бу ғалати ўйинчоқни кўргач, кўзлари ўйнаб кетди. – Қара ўғлим, анинг мугизлари қайрилғон, сузиб олмакка ҳозирланиб турадур.

– Менга беринг, – деб бола сакраб ўйинчоқни унинг қўлидан тортиб олди, – ани Ҳусайннинг кўчқори бирла уриштиргаймен.

Гиёсиддин девонхонадан келиб, дам олгандан сўнг, баъзан қўлига китоб олиб мутолаа қилар, шундай кезлар Алишер ёнига келиб ўтириб олар ва овоз чиқариб ўқишини сўрар эди. Отаси эса: «Яхшиси, ҳикоя айтиб берай», деб китобни йиғиштириб кўяр ва қизиқ бир эртакни айтиб берарди.

Алишернинг тоғалари: Мирсайид – «Кобулий» ва Муҳаммад Али – «Ғарибий» ўқимишли йигитлар бўлиб, форсий ва туркий тилда шеър ёзардилар. Улар поччалари Гиёсиддинникига келганларида илмий, адабий мавзуларда қизғин баҳс бошланар ва баъзи кунлари суҳбат ғазалхонлик билан тугар эди. Алишер худди катталардек тоғалари ёнида ўтириб, уларнинг гапларига кулоқ солар, шеър тингларди. Гарчи, у китобий сўзлар ва мажозий шеърларга яхши тушунмаса ҳам, ғазалларнинг оҳанги, мусиқийсидан завқланарди.

Катта тоғаси Мирсайид жиддий, камгап, сипо одам эди, кичиги Муҳаммад Али эса хушчақчақ, гапдон йигит бўлиб, тор ва танбурни яхши чалар, ўз суҳбати билан мажлисга жон киргизар эди. Бир куни яқиндагина ёзган бир ғазалини ўқиб бераётганида жияни Алишернинг диққат билан кулоқ солаётганини кўриб, ҳайратда қолади.

– Нечун ажабланурсиз? – дейди Гиёсиддин шоир қайнисига. – Алишер кўча-кўйда болалар била ўйнаб юриб, тожик тилин ўрганиб олғон, онаси форсий, туркий ғазалларни ўқиғонда кулоқ бериб ўтирадур ва баъзи матлаъларни ёддан ўқиб берадур. – У ўзининг ўтқир кўзларини тоғасига тикиб ўтирган Алишерга юзланиб деди:

– Қани, ўғлим, шоир Қосим Анвор не дебдур?

Алишер кўнғирокдек овози билан дона-дона қилиб шу матлаъларни ўқиди:

*Риндему ошиқему жаҳонсўзу жома чок,
Бо давлати гами ту фикри жаҳон чи бок?*

Таржимаси:

*(Биз бепарво ошиқлармиз, йиртиқ чопон, ўт нафас,
Жаҳон гами сенинг гамингга арзимас).*

Муҳаммад Али кўзларини катта-катта очиб, жиянининг шеър ўқишига қулоқ солиб турди-да, кейин кулиб юборди.

– Офарин, кичкина дарвеш, – деди у жиянининг орқасига қоқиб қўйиб. – Бепарво, ринд ошиқларданмиз, дегин. Ўт нафас бўлсанг доғи, йиртиқ чопон бўлма.

– Қосим Анворнинг шеърлари мағзини бола эрмас, катталар ҳам чақа билмайдурлар, аммо улуғ шоирнинг оташин нафасидин бул гўдак боланинг юрагига бир аланга тушибдир, – деди Мирсайид. – Илоё, ёмон кўздин асрасин.

Сўз айланиб шоир Анвор устига келиб тўхтади.

– Мавлоно Қосим Анвор асли озарбайжонлик эрурлар, – деди Мирсайид. – Сароб отлиғ кентда таваллуд топибдурлар. Йигитлик айёмида Садриддин Ардабийлига мурид бўлиб, сўфийлик йўлига дохил бўлмишлар. Пирнинг маслаҳати била Хуросон келдилар. Узоқ муддат Самарқанд бориб турдилар. Эл аларга ихлос қўйиб, шеърларин ўқимакка роғиб бўлди. Умрларининг охирида Жом вилоятига келиб қолдилар. Бундан ўн икки-ўн уч йил муқаддам вафот топдилар.

Алишер катта тоғасининг баъзи гапларига унча тунунмаса ҳам, унинг гапини диққат билан тинглаб ўтирар эди. Самарқанд шаҳрининг номини эшитганида: «Ул улуғ шаҳар бўлса керак», деб ўйлади.

– Сен улғайғонда Жом вилоятига бориб, Мавлоно Қосим Анворнинг мақбараларини тавоф қилиб, қабри покларини супуриб келмоғинг лозим, – деди Муҳаммад Али.

– Албатта, борғаймен, илкимга кичик бир жоруб олиб, қабрларини супуриб келгаймен, – деди Алишер кўзларини чақнатиб¹.

¹ Алишер катта бўлганида Қосим Анворнинг мақбарасини зиёрат қилди. «...Ул ҳазратнинг муборак марқади Жом вилоятида Харжирд қасабасидадур ва фақир ул остона жорубкашларидинмен» (муаллиф).

– Нечун кичик жоруб, сен улғайганинга борғойсен ахир. Доимо кичиклигимча қоламан, деб ўйлаган норасида боланинг гапидан тоғалари мириқиб кулишди.

– Язна, ҳар ким олдида Мавлононинг ўшал шеърини Алишерга ўқитманг, кўз тегадур, – деди Муҳаммад Али.

Кичкина Баҳодир бидъат ва хурофотдан йироқ, соғлом фикрли киши эди, шу сабабдан қайнисининг бу гапига парво қилмади. Уйига яқин дўстлари келганда у Алишерга Қосим Анворнинг ўша шеърини ўқитар, меҳмонлар эса хайратда қолиб, бош чайқаганларида завқланиб куларди.

Бир куни Ғиёсиддин бешик кучоқлаб ўтирган хотинига:

– Алишер тўрт ёшга тўлиб, бешга қадам қўйди, ани мактабга берайлик, – деб қолди.

– Ҳали ёшлик қилмасмикан? – деди Алишернинг онаси киртайган, ҳорғин кўзларини кўтариб. Унинг эмизикли боласи Дарвишали жуда йиғлоқи бўлиб, тинка-мадорини куритар эди.

– Бола ўткир зеҳнли, тез идрокли. Бекор юргандин кўра ҳарф ўргансин. Эрта шанбадан бошлаб Хусайн била бирга мактаб борсин.

– Ихтиёр сизда, менга қолса... – аёл гапини тугатолмади, бешикдаги Дарвишали чирқираб, она сути талаб эта бошлади.

Хусайн Темурнинг авараси Мансур бинни Бойқаронинг ўғли эди. Хусайннинг бобоси Мирза Бойқаро замон подшоси Шохрухга қарши исён қилгани сабабли қатл этирилган, унинг ўғли Мансур ҳам кейинчалик назардан қолиб, давлат ишларига аралашмай қўйганди. Лекин Хусайн ғайратли ва зеҳнли эканини кўриб, отаси қўлидан кетган давлат кушини қайтариб олишни умид қила бошлади. Мансурнинг ўғли ҳақиқатан ҳам юракли, катталардан кўп тортинмайдиган, соғлом, шижоатли бола эди.

– Ўғлингиз ахир бир кун юртга бош бўладур, кўзларидин маълум, – дер эдилар Мансурнинг яқинлари, хипча бел, яғрини кенг, қирғиз қовоқ Хусайнга қараб.

– Илоё, айтганингиз келсин, яхши ният – ёрти мол, – дерди отаси.

Алишер араб ҳарфлари ёзилган тахтани қўлтиқлаб, ўзидан икки ёш катта Хусайн билан бирга мактабга бо-

риб-келиб юрди. Тез орада ҳарфларни ёд олволди. Мактабдан озод бўлгандан кейин, баъзан Хусайннинг уйига бориб ўйнаб келарди. Ҳиротликлар Бойқароларнинг Хиёбон маҳалласидаги икки қаватли уйини, негадир, «Давлатхона» деб атар эдилар, ҳолбуки, уй эгаси Ҳиротда зодагон кишилар қаторида яшар эди.

Алишер баъзан Хусайнга эргашиб, шаҳар ташқарисидаги Гозургоҳга чиқарди. Тоғ этагида бир талай болалар қатор тизилиб, бараварига ўқ отишарди. Алишер бу манзарани кўриб, китобда кўрган суратларни эсларди. Қаерда бўлмасин, унинг эс-хуши китобда эди.

ЯЗД ЧЎЛИ

Аскарый кийим кийган отлик анҳор ёқасидаги катта бир кўранинг дарвозасини қамчисининг дастаси билан тақиллатди. Бошига оқ намаат қалпоқ, эгнига калта енг камзул кийган мўғулбашара суворий дарвозанинг очилишини сабрсизлик билан кутиб турди.

Замона нотинч, кечалари кўчада юриш хавотирли бўлгани учун Ҳирот аҳолиси кош қорайиши билан кўча эшиклари ичидан занжирлаб олишарди. Амалдорлар яшайдиган «Инжил» ёқасидаги бу чекка маҳалла аҳли кечаси бош суқиб кўчага чиқа олмасди. Ҳозир ҳам озода кўчалар, саҳнига гул ва сарф дарахтлари ўтказилган шинам ҳовлилар сув куйгандек жимжит эди.

Отликнинг тоқати тоқ бўлиб, яна дарвозани қоқди. Орадан бир неча дақиқа ўтгач, катта дарвозанинг сўл тавақасидаги кичкинагина эшик қия очилиб, паст бўйли, қийиқ кўз бир киши бурнини суқиб, кўчага қараган эди, отликни таниб, юзи ёришиб кетди.

— Э, келинг, Мирсайид, қадамларига ҳасанот, — деди ва катта дарвозани очди.

Келган киши Алишернинг тоғаси эди. У худди ўз уйига келгандек бетакаллуф ичкарига кирди...

Дастурхон устида Мирсайид сўнгги кунларда рўй берган муҳим бир ҳодиса — Темурбекнинг ўғли подшоҳ Шохрухнинг ўлими тўғрисида ҳикоя қилиб берди. Эндигина беш ёшга тўлиб, олтига қадам қўйган дўмбоққина

Алишер, чордана қуриб ўтирган дадасининг тиззасига тирсагини қўйиб, тоғасининг гапларига диққат билан кулоқ соларди.

– Мен ўшал куни Рай шаҳри яқинидаги лашкаргоҳда эрдим, – деди Мирсайид чакчайган кўзларини поччасига тикиб. – Мирзо Шохрух жаноблари ҳам ўшал ерда қишлағон эрдилар. Наврўз куни подшоҳ ҳазратлари хачирга миниб, Таборак сари бориб, улуғларнинг мазорини зиёрат қилиб келмоқчи бўлдилар. Мен ҳам навкарлари орасида эрдим. Аммо хачир мазорлар устига қадалган туғлардан чўчиб, оёғини тираб олди. Бир қамчи босган эрдилар, ҳаром ўлгур шаталоқ отиб, подшоҳимизни йикитаёзди. Агар бизлар ул кишини суяб қолмасок, эгардан учиб кетган ва ўшал жойдаёқ жон таслим қилғон бўлур эрдилар.

Тоғасининг имо-ишоралар билан гапирган ҳикоясига диққат билан кулоқ солиб ўтирган Алишер беихтиёр кулиб юборди. Мирсайид шундай жонли гапирар эдики, диконглаб кетган хачир кўзига кўриниб кетгандек бўлди. Бироқ боланинг кулгисига отаси ҳам, тоғаси ҳам эътибор беришмади.

– Бизлар Шохрух жанобларини суяб, эгардин туширдик ва авайлаб тахтиравонга солдик. Тўрт мулозим тахтиравонни елкалаб, лашкаргоҳдаги бир чодирга элтиб, Шохрух жанобларини ётқизишди. Ул жаноб шу ётганларича қайтиб ўринларидан турмадилар. Баччағар шаҳзодалар боболарининг бошида туриб, алар билан рози-ризолик сўрашмоқ ўрнига, бурчак-бурчакда ўз одамлари била пичир-пичир қилур эрдилар. Улуғбекнинг валяди Абдуллатиф бир ёқда, Бойсункурнинг ўғли Султон Муҳаммад бир ёқда, анинг иниси – шаробхўр Абулқосим бир чеккада ўз мулозимлари ва аскарбошилари бирла маслаҳат қила бошладилар. Авзойиларидан, алар одам эрмас, баайни мурда устига ёпирилғон ўлимтик қушларга ўхшар эрдилар.

Алишер осмонда парвоз қилувчи катта, тумшуғи қон, хунук ўлимтик бургутларни тасаввур қилиб, сесканиб кетди.

– Мирзо Шохрух жаноблари етмиш икки ёшда дунёдин ўтдилар, Зулҳижжа ойининг йигирма бешида, якшан-

ба куни эрди¹. Мен Райда қолмай, тўғри Ҳирот сори от солдим.

Алишернинг дадаси билан тоғаси бу ўлимнинг оқибати устида бош қотирар эдилар.

– Бир-бирларига кушанда бўлгон шахзодалар ва қонга ташна, ўлжаталаб беклар эмди бир-бирларининг бошларини чайнайдулар, халқнинг бор-йўғини яғмо этадулар, кўчиб кетмоқ керак Хуросондин, – деди Мирсайид гапини чўрт кесиб. – Мабодо телба Мироншоҳнинг ҳаромзодаларидан бири тахтга ўлтирса борми, бошимизда ёнғоқ чақадур.

– Бир жойдин иккинчи жойга кўчмоқ осон гап эрмас, – деди Ғиёсиддин хўрсиниб. – Камбағалман десанг, кўчиб бок, деган мақол бор. Шунча мол-қолни ташлаб кетиб, қайга борамиз.

– Э, язна, шундоғ замонда мол-қол кўринадурми кинининг кўзига, – деди шартта Мирсайид. – Жон омон қолса, мол топиладур!

– Бир оз кутиб турайлик, зора замона тинчиб кетса...

– Ихтиёр ўзингизда, мен ҳаммадан бурун манови жианчамга ачинамен, – деди тоғаси Алишернинг елкасига қоқиб. – Кўзлари ўткир, пешанаси кенг, одам бўладур бу бола!

Ғиёсиддин кутгандек замона тинчимасди. Темурбекнинг невараси-эваралари, қонга ташна бўриллардек, бир-бирлари билан ғажишиб, халқнинг қонини сувдек тўка бошладилар. Улуғбекнинг ўғли Абдуллатиф аскар тўплаб, ўзига тескари бўлган амалдорлардан кўпининг калласини кестирди, ўз бувиси Гавҳаршодбегимни зиндонга солдирди. Шохрухнинг набираси, Бойсункурнинг ўғли Абулқосим Бобур эса, ўз акаси Султон Муҳаммад билан уруша бошлади.

Шундай тартибсизликлар рўй бера бошладики, халқ кимнинг ким билан урушаётганини аниқ билмас эди. Аммо афандига ўхшаб кўчага бош суқиб, жанжалга аралашган киши чопонидан, мол-қолидан, баъзан жонидан айрилар эди. Ҳамма жанжал халқнинг моли устида кетаётгани аниқ эди.

¹ Мирзо Шохрух 1447 йилнинг 12 мартада вафот этган.

Гиёсиддин Кичкина Хуросондан кўчиб кетиш пайти келганини пайқади. Бир куни тонг қоронғисида бешолти соябон арава ва бир неча отлиқ шаҳар дарвозасидан чикиб, кунботиш томонга йўл олди. Гиёсиддин билан бирга унинг қариндош-уруғлари Ғарбий Эронга кўчиб кетмоқда эдилар.

Отларга миниб олган катта кишилар қовоқларини солиб индамай боришар, аммо болалар йўлда тоғ, дарё, боғ ва далаларни ҳамда шаҳар ва қишлоқ манзараларини томоша қилиб, териларига сиғмай, шовқин кўтариб кетишарди. От миниб ўрганиб қолган олти яшар Алишер ҳам гоҳ арғумоғини қамчилаб қарвондан ўзиб кетар, гоҳ секин ҳайдаб, орқада қолиб кетарди. Бирорта манзилга бориб етганда у болаларга бош бўлиб, ўйин қиларди.

Йўловчилар Ҳирот водийсидан чикиб, Язд воҳасигача чўзилган катта саҳрога қадам кўйишлари билан сафар оғирлашди. Одам юрса оёғи, қуш учса қаноти қуядиган бу саҳрода фақат тунда йўл босиш мумкин эди. Йўловчилар ҳар ер-ҳар ерда бўлган шўр қудуқлардан сув чиқариб, мешларини тўлдириб олишарди. Бепоён қум саҳроси ҳамманинг жонига теккан эди.

Қарвон бир неча кундан кейин Язд воҳасидаги Тафт қишлоғига етиб келди, вақт ярим кечадан оғган эди. Йўловчилар қарвонсаройга тушиб, ором олишди.

Шўх Алишер эрталаб туриб, ўз ўртоқларини бошлаб кўчага чиқди. Қарвонсаройнинг ёнида катта бир хонақоҳ бор эди. Болалар икки тавақаси ланг очик дарвозадан киришди. Хонақоҳ ҳовлисининг бир чеккасида кекса одам кўзини юмиб, пичирлаб ўтирарди.

– Юринглар, ўшал қудуқнинг чархини айлантурурмиз, – деди Алишер кўзларини чақнатиб.

– Йўқ, анови киши койиб берадур.

– Уришмайдур ул киши, ўзи ювош одамга ўхшайдур.

Болалар қўранинг ўртасига келиб, қудуқнинг ёнида тўхташди. Бурчақда ўтирган киши кўзларини очиб, уларга мароқ билан қаради ва:

– Ҳой болалар, бу ёққа келинглар, – деди кулиб.

Болалар, бир нарсадан ҳуркиган жайронлардек дув этиб ўзларини дарвоза томон урдилар. Фақат Алишер кўркмай, чолнинг олдига бориб салом берди.

– Ваалайкум ассалом, катта бўлинг! Сизлар бизнинг кишлоқ болаларига ўхшамайсизлар. Қайдин келдинглар?

– Ҳиротдин. Ирокқа кўчиб кетаётимиз, – деди Алишер чолнинг кўкрагигача тушган оппоқ соқолига қараб.

– Нега кўчиб кетаётирсизлар?

– И-е, гапдан хабарингиз йўкму? Хуросонда уруш бошланиб кетди-ку. Подшоҳзодалар бир-бирларининг калласини кесмоқда, юртни таламоқда, мундоғ замонда...

Чол оғзини очиб, ўнг қўлини қулоғига қўйиб, Алишернинг гапига қулоқ солди.

– Мабодо телба Мироншоҳнинг меросхўрларидан бири тахтга ўтирса борми, нақ калламиз кетадур-а...

Чол кикирлаб қулиб юборди.

– Не сабабдин?

– Бизлар Бойқароларга хизмат қилиб келганмиз. Бойқаролар Мироншоҳ авлоди билан ит-мушук.

– Рост айтдинг, болам. Фаросатли экансен. Бобонгнинг исми недур?

– Гиёсиддин, лақаби Кичкина баҳодур.

– Офарин, ул кишини танийдурмен. Шоҳрух вафотидин беш-олти йил аввал Сабзаворда ҳоким эрди. Ул кишини билурмен. Хўш, ўзинг мактабга борурмисен?

– Ҳа, тақсир, мен тўрт ёшу тўрт ойлик бўлғонимда ота-онам мактабга элтиб берганлар. Ҳозир «Таборақ» су-расига тушдим.

– Боракалло. Бул жамоат болаларидин биз чокирғонда сен келиб, мен била ошно бўлдинг. Кел, сенинг учун фотиҳа ўқурмен...

Шу пайт Алишернинг отаси Гиёсиддин ва бир неча киши кириб, чолга салом беришди ва унинг қўлидан ўпиб, юзларига суртишди. Алишер ҳозиргина ўзи билан гаплашиб турган чол улуғ бир одам эканини пайқаб, хонақоҳдан чиқиб қочди.

Кечкурун карвонсарой хужрасида овқат еб ўтирганларида, Алишернинг отаси хонақоҳда ўтирган чолнинг Шарафиддин Али Яздий деган улуғ тарихчи эканини сўзлаб берди.

– Ул киши Шоҳрухнинг ёнида юриб, кўрган воқеаларни битган, Темурнинг ҳаёт йўли акс эттирилган «Зафарнома»ни битган, – деди Гиёсиддин ҳурмат билан. –

Шундоғ бир олим киши умрининг охирида қашшоқликка тушиб, дўстларга зор, душманга хор бўлубдур, во дариг!

Гиёсиддин Кичкина ўз оиласи билан Фарбий Эронда уч йилча турди. Хуросон тинчибди, урушлар тўхтабди, деган хабарни эшитиб, Ҳиротга қайтиб кетиш тараддудига тушди. Бу вақтда Абулқосим Бобур ўз акаси Султон Муҳаммадни ўлдириб, пойтахтни эгаллаган, мамлакатда тинчлик ўрнатган эди.

Ҳиротликлар яна соябон араваларга ўтириб, йўлга тушишди. Алишер от миниб, катталар билан карвоннинг кетида борар, йўлдаги ажойиб тоғ, дарё, шаҳар ва кишлоқларни томоша қиларди.

Йўловчилар баъзан ялангликда тунаб қолар, баъзан карвонсаройларга тушиб, бир-икки кун дам олишарди. Бироқ Язд чўлига қадам босишлари билан аҳвол ўзгарди. Карвон салқин кечалари йўл босиб, кундузлари қудуқлар ёнида ором оладиган бўлди.

Бир куни кечаси от устида бораётган Алишерни уйқу босиб, кўзига кум тикила бошлади. Кундуз куни салқин бир булоқ бўйида чодир тикиб, ҳамма ором олган пайтда, Алишернинг онаси «ухлаб ол», деб ётқизиб қўйганди. Бироқ шўх бола ўринда ётолмади, ўзига ўхшаш бир-икки бола билан саҳродаги катта калтакесакларни қувиб юриб, жуда чарчади. Мана энди ярим кечада уйқу босиб, боши гаранг бўлиб қолди. Ҳаммани ҳам мудроқ босганида Алишернинг ҳолига ҳеч ким эътибор бермади. Кичкина чавандознинг эгар устида ухлаб қолганини сезган от эса юришини секинлатиб, карвондан орқада қолиб кетди. Тонг пайти Алишернинг оти нимадандир хуркиб кетиб, уни йиқитиб юборди, ўзи пишқириб, боши оққан томонга қочди, Алишер гуп этиб, юмшоқ кум устига тушди-да, кўзларини ишқай бошлади. У қаердалигини, нима ҳодиса юз берганини пайқамай, анча вақтгача кум устида бўзрайиб ўтирди. Ниҳоят, ҳуши ўзига келиб, ҳамроҳларидан айрилиб, бепоён чўлда бир ўзи қолганини кўриб жуда кўрқди, додлашини ҳам, йиғлашини ҳам билмади. У увишиб қолган кучсиз оёқларини босиб, ўрнидан турди-да, атрофга қаради. Ҳаммаёқни бепоён қуруқ чўл энлаб ётар, кунчиқиш томон ёришиб келмоқда эди. Алишер отасидан, Ироқ вилояти

– кунботиш томонда, Ҳирот – кунчиқишда, деган гапни эшитганди. Ақлли бола кун ёришиб келаётган томонга қараб юриб кетди. Салдан кейин атроф ёришиб, қуёш бош кўтарди. Алишер бир оз ўтириб дам олди-да, яна ўрнидан турди. Кун кўтарилган сари унинг бадани қизир, томоғи қакрар эди. Афсонавий ҳайвонларни эслатовчи қум уюмлари худди уни ютиб юбормоқчидек бўлар, қизиб кетган ҳаво қум тепалар устида жимирлаб кўзини тиндирар, иссиқ шамол лабини қуритарди. Бироқ ёш йўловчи буларга парво қилмай, ҳамон юриб кетмоқда эди. Боши айлана бошлагач, ўтириб бир оз ором олмақчи бўлди. Қани энди, шу топда бир қултум, бир қултумгина сув бўлса! Бу ерда ўтираверса, сув қидирмаса, ташналикдан ўлиб қолишини пайқаб, инқиллаб ўрнидан турди ва битта-битта юриб кетди.

Кўп ўтмай узоқдан кўзига гумбазга ўхшаш бир нарса чалинди. «И-е, бу нима экан, бориб кўрай-чи!» деб ўйлади у. Бу фикр Алишерга қувват бағишлагандек бўлди. Юрган сари гумбаз кичраярди. У баттар қизиқиб қолди. Бориб қараса, гумбаз дегани сув соладиган оддий тўрсиқ экан. Шошиб-пишиб тўрсиқнинг оғзини очиб, тўйиб-тўйиб сув ичди, ичди-ю, бирдан кўзи равшанлашиб кетди. «Теп-текис чўлда кичкина нарса ҳам узоқдан катта бўлиб кўринар экан, – деб ўйлади у. – Тунда йўловчилардин бири уйқусираб, тўрсиғини тушириб юборган бўлса ажаб эрмас, яхши бўлди».

Уйқу босган йўловчилар кун чиқмасдан олдин қудуқнинг ёнига бориб етгач, ораларида Алишернинг йўқлигини пайқаб қолишди. Бирдан ҳамманинг уйқуси ўчди. Алишернинг онаси: «Вой болам, қайда қолдинг!» – деб йиғлай бошлади. Отаси докадек оқариб, турган жойида тахтадек қотиб қолди.

– Йиғламанг, ҳозир бориб топиб келгаймиз, – деб юпатишди Алишер онасининг ҳамроҳлари.

Фурсатни ўтказмай, тезда болани қидириб топиш керак эди.

– Қани, отланинглар бўлмаса, – деди Ғиёсиддинга жон кириб...

...Алишер рўпарасида бир неча отлиқнинг келаётганини кўриб, ўзида йўқ суюниб кетди, қадамини тезлаштирди.

Узоқдан отасини таниб, негадир ўпкаси тўлиб, ҳикиллаб йиғлаб юборди. Гиёсиддин кела солиб, Алишерни ердан кўтариб олди-да, отига мингаштирди.

ҚУШЛАР ТИЛИ

Анҳор устига солинган ғишт кўприкнинг панжараси ёнида бўйнига жилд осган икки бола сувнинг оқишини томоша қилиб туришарди. Уларнинг бири баланд бўйли, қирғиз қовоқ, бўликкина, ўн бир-ўн икки яшар. У қизил шойи кўйлак устидан яшил бахмал камзул кийган, хипча белига заррин камар боғлаган, қиёфасидан зодагон бир оиланинг арзандаси эканлиги билиниб турарди. Ёнидаги шериги эса кўринишда ундан икки-уч ёш кичикроқ, паст бўйли, юмалоккина, қизил юзли, шеригига қараганда соддароқ кийинган. Бу икки мактабдошнинг каттаси Мансур бинни Бойқаронинг ўғли Хусайн, кичиги Алишер эди.

Алишер ўзи туғилган шаҳри Ҳиротга қайтиб келгач, мактабга қатнаб ўқий бошлади.

Хусайн панжарадан осилиб сувга бир парча қоғоз ташлади-да, унинг оқишини кузатиб туриб:

– Алишер, нечун ўшал китоб илқингдин тушмайдур? – деди. Сабоғингни ҳеч такрорламайсен! Бугун мактабхонада сенга диққат қилиб қараб турдим. Яна «Мантикут-тайр»¹ни тахта остина кўйиб, такрор-такрор ўқидинг. Яхшиямки, домла кўриб қолмадилар, бўлмаса нақ бошингга таёқ келиб тушгуси эрди.

– Ўзи ажойиб китоб-да. Ўқимамаймен десам ҳам, ўқиғим кела берадур, – деди Алишер қошини чимириб. – Қушлар ҳақидаги ҳикоялар фикру хаёлимни чулғаб олғон. Бошқа китобларга ҳушим йўқ.

– Мен Саъдийнинг «Гулистон»ини афзал кўрурмен. Кўп бамаъни ва ибратомуз ҳикоялар бор, – деди Хусайн димоғ билан. – Ҳар қалай «Мантикут-тайр»дин ўлса, ўлиги ортиқ.

– Сен «Қушлар тили»ни кунт билан ўқиб чикғонингда бу гапларни айтмоғон бўлур эрдинг.

¹ «Мантикут-тайр» («Қушлар тили») асарининг муаллифи Фариддин Аттор 1220 йилда Нишопурнинг мўғуллар томонидан истило этилиши пайтида қаҳрамонона ҳалок бўлган.

– Рости била айтсам, мен бу китобни ўқидиму, лекин маънисини чақолмадим, – деди Ҳусайн чин кўнгилдан. – Ҳуд-худ¹ қушининг ҳикояларидан бир нарсани англаб олмоқ жуда маҳол. Мен равшан ва ибратли содда ҳикояларни ёқтирурмен.

– Мен эса кишининг хаёлин ўғирлайтурғон ажойиб-ғаройиб афсоналарни севамен. «Мантикут-тайр»ни ёзғон Фаридиддин Аттор тўғрисида тағойимдин ажойиб бир ҳикоят эшитдим. Балки ул кишининг китобига қизиксинғонимнинг сабаби шулдир. Айтурларким, Нишопур шаҳрига мўғул-тоторлар киргач, аҳолини қиличдин ўтказа берибдур. Бир черик қартайиб қолғон Атторни ўлтирмоқчи бўлибдур. Шуларода бир деҳқон қоп орқалаб келур эркан, тўхтаб мўғулга дебдурки: «Ҳой йигит, ани ўлтурма, қонин бағишла». Мўғул айтибдур: «Ярмоғинг бўлса сотиб ол». Деҳқон дебдурки: «Орқамдағи бир қоп сомондин ўзга ҳеч нимама йўқ». Мўғул: «Майли, шул бир қоп сомон чолнинг баҳоси бўлсин, бер сомонингни, ол чолни», дебдур. Шул йўсинда Мавлононинг жонин қутқариб қолибдур.

– Ажойиб ҳикоят эркан, мен ҳам ул зотнинг дostonларин ўқимоғим керак эркан. Аммо сенинг ақлинг жойида. Агар мен юртга подшо бўлсам, сени ўзимга вазир қилиб олғаймен. – Алишернинг ишонқирамай турганини кўриб, гапида давом этди:

– Мен албатта улуғ бобомиз тахтига ўтирғаймен. Соҳибқирон Темурбекнинг суюкли набираси бўлғон бобом Мирзо Бойқаро серғайрат ва шижоатли йигит эркан. Темурбек қазо қилғоч, Шохрух ани қатл эттирган. Мен Шохрух авлодидин бобомнинг ўчин олғусидурмен. Доғи бу гапларни бировга айта кўрма!

– Ким айтадур сенинг гапларингни бировга, – деди Алишер нохушланиб.

Деворлари ганч сувоқ билан ўймакор қилиб ишланган мактабхона қий-чувга тўлган. Юмшоқ наMAT устида тиз чўкиб ўтирган болалар чуввос кўтариб олдиларидаги тахта устига қўйилган китобларини ўқишади. Кичикрок болалар алифбе ва «Абжад» ёзилган тахталарга қараб: «Алиф, бе, те, се», деб кичкиради, баъзилари «Ҳафтияк»ни ҳижжалайди.

¹ Ҳуд-худ – қушининг бир тури.

Домла узун-киска бир неча таёқни деворга суяб кўйиб, болаларга хўмрайиб ўтиради. Агар биронта бола ўқишдан тўхтаб, ёнидаги шериги билан гаплашиб қолса, таёқлардан бирини олиб, унинг бошига туширади. Шундан кейин болалар чувиллашиб, мактабхонани бошларига кўтардилар.

Алишер эса тахта остига Фаридиддин Атгорнинг «Мантикут-тайр»ини кўйиб завқ билан ўқирди.

Бу китобни ўқиганда кўз ўнгида ажойиб бир манзара ҳосил бўлади:

Мана, ўрмон ва дашт қушлари бир ерга тўпланган, лекин уларнинг ўтиришида тартиб йўқ: қарға булбулдан, қузғун товусдан юқори ўтирибди. Қушлар ўртасида ўрин учун жанжал бошланади. Худ-худ уларни тартибга чақиради. Бироқ қушлар унинг гапига кулоқ солмайди, шунда у: «Бизларга, бир раҳнамо керак экан, биз Симурғ қушини топиб, ўзимизга подшо қилиб олайлик», дейди. Қушлар унинг сўзини маъқул кўриб, Симурғ турган водий томон парвоз қилади. Бир қанча вақтдан кейин қушлар чарчаб қолишади. Товус, булбул, каклик, каптар ва ҳоказолар ўз узрларини айтиб, изларига қайтмоқчи бўлади. Худ-худ умумий мақсад йўлида жон фидо қилишга чорлайди. Қушлар унинг гапини маъқул кўриб, яна парвоз қилади. Симурғни ахтариб, чўл ва саҳролар, баланд тоғлар ошиб учиб кетаверади. Паррандалар ўлиб-ўлиб, қолган ўттизтаси бир водийга бориб етади, Симурғ қушини бунда ҳам тополмайдилар. Ниҳоят, улар Симурғ ўзлари эканини, яъни тожикча «симурғ» ўттиз қуш эканини англайдилар. Чарчамай, ҳормай бир мақсадга интилишлари уларни Симурғ даражасига кўтарган.

Болаларнинг қий-чувлари Алишернинг кулоғига гала-гала бўлиб учаётган қушларнинг чуғиллашига ўхшаб эшитилади. Домланинг ёнида турган узун беҳи таёғи бўлса, кўзига сарв дарахтига ўхшаб кўринади, унинг қуюқ шохлари орасида тўти билан қумри ўзаро суҳбат қура бошлайди. Бироқ домланинг қаттиқ товуши унинг хаёлини бузиб юборади.

— Алишер, хаёл сурмай сабоғингни такрорла, ҳали сени қошимга чорлағаймен.

Алишер «Кушлар тили»ни беркитиб қўйиб, тахта устида очик турган Қуръон калималарини такрорлай бошлади. Кеча домла «Ёсин» сурасининг бир қисмини ёд олиб келишни топширган эди. Орадан бир соат ўтар-ўтмас домла уни ўз олдига чақирди.

Алишер қўл қовуштириб келиб, устод олдида тиз чўкди ва сабоғини ўқий бошлади. Бироқ иккинчи мубиндан ўтмасдан тутулиб қолди. Домла лукма ташлаганидан кейин яна ўқиб кетди. Нарироқ бориб, яна тутилди:

– Бўлмайди, сабоғингни ўқимабсен, – деб ўшқирди домла. Бироқ уни савашга қўли бормади. – Биламен сенинг нима ўқиётганингни. Кушлар сўзидин кўра Аллоҳнинг сўзларини кўпроқ такрор эт! Сен ҳали ул китобни ўқимакка ёшлик қилурсен. Кичкина баҳодирнинг ўғли бўлмағонингда тоза калтак ер эдинг, бор, сабоғингни ўқи!

Мақтабдошлари жимиб, бир-бирларига қараб қўйишади.

Кечқурун Фиёсиддин баҳодир ўз ўғлини меҳмонхонага чақириб:

– Қани, ўғлим, нима ўқиётирсиз? – деб сўраб қолди.

– Мен «Ёсин»ни ёдламоқдамен ва саводим равон бўлсин деб, «Мантиқут-тайр»ни ўқимоқдамен.

– Эшитаменки, сиз сабоғингизни такрорламай, доим бу китобни ёдлар ва мактабдин озод бўлғондин сўнг ҳам дўстларингиз била ўйнамай, ҳар гўшада кушларнинг сўзини айтиб, ўз-ўзингиз била гаплашар ва кулиб қўяр эмишсиз. Бул китоб сизни жинни қилиб қўймасайди...

– Отажон, менинг тўғримдаги ҳар хил бўлмағур гапларга қулоқ сола берманг, эс-хушим жойида. Қўркманг, жинни бўлмаймен.

Фиёсиддин ўғлининг киноя аралаш маъноли жилмайишини кўриб: «Эс-хуши жойида, ақлдин озадур, деб қўркмаса ҳам бўладир», деб ўйлади ва кўнгли таскин топди. Шундай бўлса ҳам ўғлининг қўлидан «Мантиқут-тайр»ни тортиб олишга уриниб кўрди.

– Ўшал китобни менга беринг, эвазига саҳҳоф бозоридин истаган китобингизни олиб берай.

– Йўқ ота. Яна бир ҳафта илкимда турсин, сўнгра...

Ота-бола шу хилда тортишиб турганларида мактабдор домла келиб қолди. Алишер таъзим қилиб, кўлидаги севиқли китобни қўлтиққа уриб, меҳмонхонадан чиқиб қочди.

Салласи қозондек, кип-қизил юзли домла унинг орқасидан кулиб:

– Ўз айбини сезган таканинг қочишини қаранг, – деб қўйди.

Гиёсиддин баҳодир меҳмон билан саломлашиб, уни турга солинган кўрпачага ўтирғизди. Дастурхон ёзиб, тоқчадан ясоғлиқ бир баркашни олиб, меҳмон олдиға қўйди ва нон синдириб, меҳмонни дастурхонга таклиф қилди. Мактабдор домла оқ кўнгил, яхши одам бўлса-да, шогирдларига нисбатан қаттиққўл эди. Ўз замонасидаги таълим-тарбия талабларига риоя қилиб, мактабда тишининг оқини кўрсатмай, болаларни калтаклаб турарди.

Уй эгаси кулиб:

– Худди ўз вақтида келиб қолдингиз-да, домла, – деди. – Сўз Алишер устида кетмоқда эрди. Анинг саводи равон бўлубдир, раҳмат, домла.

Мактабдор домла бу гапни эшитиб, хурсанд бўлганини яшира олмади.

– Рост айтдилар. Алишернинг зеҳни ўткир, саводи равон. Аммо аччиқ бўлса доғи бир ҳақиқатни айтмоқдин ўзни тия олмаймен.

У Алишернинг «Қушлар тили»га қизиқиб кетиб, Қуръонни бир чеккага йиғиштириб қўйганини айтди.

– Ўғлингизнинг илкидин бу китобни тортиб олиб, ани ўқимокни ман этмоқ керак, – деди у қовоғини солиб. – Бул китоб анинг хаёлиға таъсир этиб, телба қилиб қўйса ажаб эрмас.

Бу гап Алишернинг отасини ўйлатиб қўйди. «Илкидин бу китобни тортиб олиб, ани қаттиқ хафа қилсам, тезроқ телба бўлиб қолмасмикан?». Домла уни хафа қилиб қўйганини кўриб, ўрнидан кўзғалди:

– Менга жавоб берсалар.

– Ўтиринг, домла, таом тайёр.

Уй эгасининг қистовига қарамай, ўрнидан турган меҳмон «таом» сўзини эшитгач, яна ўтиришга мажбур бўлди.

Домла овқатланиб чиқиб кетганидан кейин, Гиёсиддин баҳодир чуқур ўйға толди.

Китобни ҳозир ўғлининг кўлидан тортиб олиш яхши эмаслигини тушуниб, индамай қўя қолди.

Бироқ Алишер эртасига эрталаб мактабга борганида жилдини ахтариб, севикли китобининг йўқолиб қолганини пайқади. «Кечаси уйкуда ётғонимда отам олиб қўйибдилар-да», деб ўйлади у ниҳоятда хафа бўлиб. Ўзининг энг яқин дўстини йўқотган кишидек кўзига ёш олди. Тахта устига Куръонни қўйиб, гўё уни ўқиётган кишидек бош чайқаб, «Мантиқут-тайр»дан баъзи парчаларни ёдаки ўқий бошлади ва ўз хотирасига ҳайрон қолди. Севикли китобидан қайси парчани бошлаб ўқиса, охиригача ёд билар эди. Ниҳоят, бутун китобнинг кўнглига ёд бўлиб қолганини билиб, ўзида йўқ хурсанд бўлди.

ЙИГИТЛИК ФАСЛИНИНГ ТИКАНЛИ ГУЛЛАРИ

Шоҳрухнинг набираси подшо Абулқосим Бобур Машҳад шаҳрига келиши муносабати билан унинг шарафига ҳокимнинг шаҳар ташқарисидаги чорбоғида катта зиёфат берилди. Мармар ҳовуз атрофига солинган гилам, шойи кўрпачалар устида шаҳар аъёнлари, беклар, саркардалар ялпайиб ўтирар, белларини маҳкам боғлаб, этакларини бар урган эпчил хизматкорлар елиб-югуриб, уларга турли-туман таомлар ташиб туришарди. Белларига қирқтадан кўнғирок осган чиройли йигитчалар – пайклар олтин суроҳ¹лардан шароб сузиб, кумуш қадахларда подшоҳга ва унинг меҳмонларига тутар эдилар.

Лунжи осилган, бодом қовоқ, қийиқ кўз подшоҳ олди очиб қўйилган ипак чодир ичидаги тахт устида ўтириб, пайклар кўлидан устма-уст шароб ичарди. Шаробхўр, енгилтабиат, ишратбоз Абулқосим табибларнинг ман этишларига қарамай ичкиликни сира қўймас, халқдан тушган солиқнинг кўпини зиёфатларга сарф этарди.

Бироқ бу нуқсонларига қарамай, у яхши шеърлар ижод қилар, саройига шоирларни тўплаб, ёзган нарсаларини ўқиб берар, Алишер сингари ёш шоирларни қаноти остида асрар эди.

¹ Суроҳ – буйни ингичка май идиши.

Мактабни энди битирган, ўн олти ёшга чиққан Алишер Ҳусайн Бойқаро билан бирга унинг хизматига кирганди, у қаерга борса, бир талай мулозимлар билан бирга орқасидан эргашиб юришарди. Ҳозир ҳам улар шу зиёфатда бўлиб, бир чеккада анвойи тур ноз-неъматлар билан безалган дастурхон ёнида ўтиришарди.

Алишер подшоҳнинг авзойига қараб ташвишга тушиб қолди. Абулқосим қадах устига қадах кўтарса-да, чиройи очилмас, ранги борган сари бўзарарди. Унинг юзига ўлим ўз кўланкасини ташлагандек эди.

– Мирзомизнинг ранги бир ҳолатда, бир кори ҳол рўй бермасайди, деб кўркаман, – деди Алишер Ҳусайнга аста.

Шу вақт Абулқосим Бобур, негадир ўзининг энг яқин бекларидан Абдували тархонга қаттиқ-қаттиқ гапириб, уни койимокқа бошлади. Зиёфатдагиларнинг кайфи қочиб, бирдан жимиб қолди.

– Шоҳимизнинг хумори ошди, – деди Ҳусайн шивирлаб. – Ажал келиб бўғзидан олди, шул сабабдин сафроси кайнаб кетди.

Ҳусайн Бойқаро бу вақтда ўн саккиз ёшга тўлган, қизилмағиз, барваста йигит эди. Абулқосим уни ҳам ҳимояси остига олиб парвариш қилар, ўз ўғлидек тарбияларди.

Алишерга Ҳусайннинг гаплари ёкмади шекилли, қовоғини солиб гапирди:

– Биров ўлай деса, биров кулай дейдур. Наҳотки, мирзо Бобурнинг ўлимини истасангиз? Ахир сиз била бизга илкидин келганини аямайдир-ку!

– Э, Алишер, содда йигитсиз-да, – деди Ҳусайн қош ўйнатиб, – нима, яхшилик қилди, деб тожу тахтдан воз кечайми? – Сўнгра заҳарханда килиб кулди. – Абулқосимнинг ўлими, йўлимдаги бир ғовни олиб ташлайдур!

Алишер кўрнамаклик қилаётган мактабдошига ғижиниб қаради:

– Бас қилайлик бул суҳбатни, бировнинг қулоғига етса яхши бўлмас. Тил югуруги бошға, илик югуруги ошға! Тилга эҳтиёт бўлсангиз, мақсадга эришасиз!

Зиёфатдан кейин подшоҳнинг холи оғирлашиб қолди. Уни кўтариб тўшакка ётқиздилар. Кечаси тилдан қолиб, кўнглидаги гапларни атрофидагиларга кўз ва кўл ишо-

раси билан тушунтиришга уринди. Бироқ ҳеч ким нима демоқчи эканини тушунмади, орадан икки кун ўтгач, Абулқосим Бобур ёруғ дунёдан кўз юмди. Унинг саркардалари, мингбоши ва юзбошилари тахтга даъвогар бўлган шахзодалар орасидан ўзларига ҳомий излай бошладилар. Ҳусайн Мирзо ҳам бу лочинлардан бир нечтасини ўз томонига оғдириб олди: у тахт учун курашни бошлаш вақти келганини пайқаган эди. Бир куни Алишерни чодирига чакириб, ўзи билан бирга сафарга чиқишни таклиф қилди.

– Мен қазокликқа чиқиб кетурмен, – деди Ҳусайн хипча белидаги камарга қилич-қинини осар экан. – Юринг мен била Симурғ қушини изламоққа!

У излаётган Симурғ қушининг панжаси ва тумшуғи қон, одам гўштига ўч йиртқич парранда эканини Алишер яхши биларди, шу сабабдан мактабдошининг таклифини рад этиб:

– Мен Машҳад шахрида қолиб, мадрасада ўқимоқ ниятидадурмен, – деди.

– Афсуски, сиз қилич эрмас, қалам била машқ қилиб келгансиз, бўлмаса менга эргашиб кетган бўлур эрдингиз. Майли, сиз илм хазинасидин дурдоналар тера беринг, юрт учун яраб қолар. Мен эрсам кўкрагимни шамолға бериб, Симурғ қушини излаймен.

– Сизга бахт-саодат, ишингизга қушойиш тилаймен. Агар ақлли одамлар маслаҳати била иш қилиб, навкарларингизни рози қилиб юрсангиз, албатта муродингизга эришгайсиз, – деди Алишер мактабдоши билан хайр-хўшлашар экан.

Орадан кўп ўтмай, Алишер Имом Ризо мақбараси яқинидаги хонақоҳдан бир хужра олиб, мадрасада таҳсил кўра бошлади.

ПАҲЛАВОН МУҲАММАДНИНГ ҲАЗИЛИ

Алишер уйкудан кўзини очганида ним қоронғи хужра ўртасидаги хонтахта устига панжарадан тангадек офтоб тушиб турарди. Тоби қочиб, кўрпа-тўшак қилиб ётган шоир оёғининг оғриғи тўхтаганини сезиб, табиати равшан тортди. Устидаги кўрпани олиб ташлаб, ўрнидан турдида, деворни ушлаб даҳлизга чиқди. Обдастадан сув куйиб,

юз-қўлини чайди, белбоғига артиниб, тағин ўрнига келиб ётди-да, ориқлаб кетган рангсиз қўлини чўзиб, ёнидаги токчадан қоғоз, қалам олди ва баланд қўйилган ёстиғига суяниб ёза бошлади. Қалами йўрғалаган сари юмалоқ юзи хиёл ёришиб, кийик қўзлари пирпирарди. Кечаси бедорлик махалида ўйлаб қўйган фикрлар вазн қолипига тушиб, кофиялар осонгина бир-бири билан топишиб оларди.

Шоир ёзган шеърідан хурсанд бўлиб, қоғозни тўрт буклади, қозикда осиглик турган чопонининг чўнтагига солиб қўйди-да, яна ўрнига чўзилди.

Ота-онадан етим, ҳомийсиз қолгани етмагандек, мусофир юртда у мафосил (суяк сирқираш) касалига мубтало бўлиб қолди. Яшаётган пастак хужраси ним коронғи, зах. Эрталаб бирпас тушган офтоб хужрадаги рутубатни даф қилолмасди. Яхшики Машҳадда бахтига Паҳлавон Муҳаммад бор, бўлмаса ҳоли не кечарди! У ҳар кун бир марта келиб, ош-сувидан хабар олиб туради, шаҳарнинг машҳур табибларини бошлаб келиб, муолажа қилдиради.

Алишер кечаси уйғониб, алламаҳалгача хаёл суриб ётгани учун ҳозир уни уйқу элта бошлади. Аъзойи бадани бўшашиб, қандай ухлаб қолганини ўзи ҳам сезмай қолди...

Пешанаси кенг, чорпаҳилдан келган, қора соқол Муҳаммад Паҳлавон хужра эшигини очиб, ичкари кирганда шоир ухлаб ётарди. Паҳлавон унинг оромини бузмаслик учун оёқ учида юриб келиб, хонтахта ёнига чўкди. Бирпас ўтириб, қозикқа осилган жоманинг енги йиртилганини кўрди-да: «Чатиб қўймоқ керак эркан, михга илинтириб олғонга ўхшайдур», деб ўйлади ва ўрнидан туриб, уни қозикдан олди ва чопонининг бари-га қадаб қўйилган ипли игнасини олиб тикишни бошлаган эди, чўнтагида бир нарса шитирлади. Олиб қараса, тўрт букланган қоғоз. Унга кўз югуртириб: «Янги битган бўлса керак», деб ўйлади ва завқ билан ўқий бошлади. Шеър унга жуда ёққанди. Уч-тўрт ўқишдаёқ кўнглига жо бўлиб қолди. Сўнгра қоғозни яна аввалгидек буклаб жойига солиб, жомани қозикқа осди.

Паҳлавон Алишерга қараганда анча катта бўлса ҳам аҳли фозил ўртасида ном чиқарган ёш шоирни катталардек ҳурмат қиларди. Улар Абулқосим Бобур саройида учрашиб, дўстлашган эдилар.

Ёлғиз кўштигир¹лик эмас, мушоирада ҳам рақиблари Паҳлавон Муҳаммаднинг курагини ерга тегизолмаган эдилар. У форс тилида «Кўштигир» тахаллуси билан ажойиб рубоийлар, маснавийлар ёзар, мусикадан ҳам хабардор бўлиб, бир қанча куйлар басталаган, бундан ташқари у диний ва дунёвий илмлардан ҳам хабардор эди. У қайси ишга қўл урса, уддалай олар ва истеъдодининг серкирралиги билан одамларни ҳайрон қолдирарди. Ўзи мард, танги бўлгани учун бошига кулфат тушган танишлари, ошна-оғайнилари унутмас, топганини улар билан баҳам кўрарди.

У бугун ёш шоирнинг ғамини еб патир нон, қатлама, шарбат олиб келган эди. Ҳозир тонг уйкуси элитган фалокатзада дўстининг сарғайган юзига қараб, унинг уйғонишини кутиб ўтирарди. «Туз тотмай ухлаб қолган бўлса, яхши эрмас», деб ўйлади у ва сабрсизланиб йўталиб кўйди. Уйқуда зийрак бўлган шоир уйғониб кўзини очди ва ўрнидан туриб ўтираркан, салом берди.

– Ваалайкум ассалом! Соғликлари нечук? Мавлоно Абдусалом берган ҳаб дору қор қилдиму?

– Аёғимнинг оғриғи бир оз босилғондек.

– Мавлоно замоннинг моҳир ҳақими эрур. Зора мараз зоил бўлса. Алар буюриб эрдиларки, бемор соғойғондин сўнг тери остида қолғон мараз унсурларини даф қилмоқ учун ходим қилмоқ зарур, деб. Аввал нонушта қилиб олайлик, сўнгра...

Алишернинг иштаҳаси бўлмаса ҳам патир нон ва қатламадан бир-икки бурда еб, шафтоли қоқининг сувидан бир пиёла ичди.

Нонуштадан кейин Паҳлавон Муҳаммад унинг оёғини уқалай бошлади ва одати бўйича шеърятдан гап очди:

– Сиз туркий тилида шеърни яхши айтадурсиз. Марҳум Абулқосим Мирзо ҳам сизни мақтайдурлар эрди. Хўш, эмди сизга бир саволим бор, жавоб беринг.

– Билсам, жавоб берай, саволингизни айтинг.

– Саволимиз будурки, – деди Паҳлавон Муҳаммад шоирнинг оёғини уқалаб туриб, – туркигўй шуародин қайси бири яхшироқ айтур ва сиз қай бирини беганурсиз².

– Яхши айтилган шеърнинг барини беганурмен.

¹ Кўштигир – курашчи, полвон.

² Беганмоқ – ёқтирмақ.

– Холис туриб айтинг, туркигўй шоирларнинг қай бисини сўз мулкининг подшоҳи деб билурсиз?

– Мавлоно Лутфий ҳоло барҳаётдурлар, ул киши туркигўй қавмнинг устози турурлар, аларни маликуш-шуаро, деб топурамен.

– Нечук Мавлоно Сайид Насимийни демадингиз?

– Анинг учунки, – деб кулиб жавоб берди Навоий, – Мавлоно Лутфийни подшоҳ деб билсак, Сайид Насимий ул кишига вазирликка арзийдурлар.

– Йўқ, мавлоно Насимийдек оташнафас шоир турган ерда Лутфийни писанд килғонингизга ажабланурмен. Сайид Насимийнинг ҳар бир шеъри хикмат хазинаси бўлиб, зоҳирда бир жононга айтилган шеърға ўхшаб кўринса доғи, ботинда коинотнинг бирлиги ва бутунлигина ошиқ бўлгон шоирнинг нидосидур, ул ҳар бир жузъий нимарсада улуғ бирликнинг таҳозиротин кўрадур. Мана, кулоқ беринг, – у уқалашдан тўхтаб, ёш Навоийнинг шу бутун эрталаб ёзган шеърини завқ билан ўқий бошлади:

*Ҳар қаён боқсам юзумга ул қўёшдин нур эрур,
Ҳар сори қилсам назар ул ой менга манзур эрур.*

Шеърнинг сўнгги икки мисрасини ўқиётганда «Навоий» сўзининг ўрнига «Насимий» сўзини қўйиб қўйди:

*Гар Насимий симбарлар васлин истаб кўрса ранж,
Йўқ ажаб, невчунки хом этган киши ранжур эрур.*

Таажжубдан кўзлари қинидан чиқиб кетаётган ёш шоир пинагини бузмай шеър ўқиётган Маҳаммадга тикилганича қотиб қолди.

– Қани айтинг, зоҳиран мажоз тариқиға мансуб эрса доғи, маъно юзидин ҳақиқат тариқиға дохил эрмас-му, – деди Паҳлавон Муҳаммад шеърни ўқиб бўлгач. – И-я, нега жавоб бермайсиз?

Навоий: «Бу шеърни шу бутун мен ёздим-ку!» – демоқчи бўлди-ю, ўзини тутиб олди.

– Бул шеърни қачон ёд тутиб эрдингиз? – деб сўради у тилга кириб.

– Мундин ўн икки йил бурун. Бобур Мирзонинг бир мажлисида Сайид Насимий ўқиб эрдилар, Мирзога бағоят шуш келди. Мен ани битиб олиб ёд тутдим.

– Эҳтимол, сиз янглишаётгандирсиз, бу бошка шоирнинг..

– Йўк, йўк, мен янглишмадим. Гувоҳларим бор. Сўзимга бовар этмасангиз, аларни бошлаб келайин. – Шундай деб Паҳлавон Муҳаммад ташқарига чиқиб кетди ва ўз ҳазилидан завқланиб, кўзидан ёш чикқунча кулди.

Навоий эса кўлини чўзиб жомасининг чўнтагини тими-мирскилади, ёзган шеъри жойида, тўрт буклоғлигича турибди. Паҳлавон уни қачон олиб ўқибди-ю, қачон ёд ола қопти? Қизик! Ё ўзи адашяптимиқан? Бир вақт ўқиган ғазали хотирасида сақланиб қолгану, шеър ёзишга бошлаганда юзага қалқиб чиққанмиқан? Йўғ-э!

Навоий шуларни ўйлаб боши қотиб турганида Паҳлавон юзига жиддий тус бериб, яна хужрага кирди ва у ёқ-бу ёқдан гапириб, Алишернинг диққатини чалғитмоқчи бўлди. Аммо шоирнинг хаёли ҳамон паришон, кўнгли алағда эди.

– Рости била айтинг, шул шеърни Сайид Насимийнинг ўз оғизларидан эшитганму эрдингиз?

– И-я, нега менга ишонмайсиз. Ўшал мажлисда мен била икки шогирдим бор эрди. Алар ҳам мазкур шеърни ёд тутиб эрдилар. Инонмасангиз, аларни тонгла бошлаб келурмен.

«Ё Паҳлавон мени калака қилаётир ёки хасталигим туфайли зехним заифлашиб, Насимийнинг хотиримда қолгон шеърини кайтадан ёзганмен», деб ўйлади шоир ҳайрон бўлиб.

Паҳлавон эса ўз такясига бориб шогирдларидан Султонали билан Муҳаммад Алини олдига чақирди-да, уларга Навоийнинг шеърини ёдлатди. Эртасига улар келиб, Паҳлавоннинг сўзларини тасдиқладилар ва гўё икки йил бурун эшитган шеърни кироат билан ўқиб бердилар. Паҳлавон эса «Ана кўрдини изми?» дегандек қоши кўзи билан имо қилиб кўйди. У ҳазилни ҳаддан ошириб юборганини пайқаб, гапни қисқа қилди-да, ёш шоирни ҳайратда қолдириб, шогирдлари билан жўнаб қолди. Эртасига Алишернинг ҳолидан хабар олиш учун шогирди Султоналини юборди. Ўзи орадан бир кун ўтказиб келди-да, кўлидаги тутунчани даҳлизга қўйиб, хаёл оғушида ётган шоир билан саломлашди. Ёнига ўтириб соғлигини сўраганда Алишер:

– Ёмон эрмас, аёқ оғриғи босилди, аммо анинг ўрнига бошим оғримокда, – деди норози оҳангда.

Паҳлавон ҳамдардлик билдириш ўрнига хохолаб кулиб юборди:

– Мафосил аёкингишдин бошингизга чиқибдир-да. Ҳо! Бунинг иложи осон, бир пиёладан май ичиб олсак, бош оғриғи қоладир, – шундай деб ўрнидан турди-ю, даҳлиздан иккита нон орасига қўйилган яхна гўшт билан бир кўза мусаллас келтириб хонтахта устига қўйди.

Иккови бир пиёладан ичиб қизишиб олгандан кейин Паҳлавон кулиб ҳамма воқеани гапириб берди.

– Эгнингизни улойдурғонда киссангиздин бир қоғоз топдим. Оҳисталиқ била ани чиқариб кўрдим. Маълум бўлдики, ушбу яқинда айтилғон шеърдур. Ани ёнимга қўйиб, уч-беш карра ўкиб ёд тутгим ва жойига қўйдим. Сиз уйғонғоч, ўшал сўзларни ароға солдим.

– Хотирингизга балли! Уч-беш карра ўкиб ёд олибсиз. Аммо мени ҳайрат ва таажжубда қолдириб, хаёлимни пароканда қилмоқдин мақсуд не эрди?

– Бошингизни оғритиб, аёкингиш оғриғини унуттирмоқ эрди, – деб жавоб берди кулиб Паҳлавон Муҳаммад.

ЯХШИНИНГ ШАРОФАТИ

– Тобакай мусофирликда рангингизни сарғайтириб юрғайсиз, – деди бир куни Алишернинг хужрасига ташриф буюрган Паҳлавон Муҳаммад. – Ўз шаҳрингиз Ҳиротга кетинг. Машҳад ҳавоси сизга ёқмади. Рангингизга қараб бўлмайдур, заъфарон.

– Рост, Ҳиротни соғиниб рангим заъфарон бўлди. Қанот боғлаб учгим келиб турибдур. Бориб марҳум атомнинг чироғини ёқмоғим керак.

– Бас, нечун жўнаб кетмайсиз?

– Ҳирот тахтин олғон Абу Саиддин кўрқадурмен. Ўзингизга маълум, менинг тағойларим анинг ғаними бўлғон Ҳусайн Бойқаро хизматидадурлар. Тағойисини кўрарга кўзи бўлмоғон подшоҳ жиянининг бошин силамас.

Паҳлавон кетмон соқолини тутамлаб, бир лаҳза фикр-мулоҳаза дарёсига чўмди-да, кейин бошини кўтариб, дўриллаган овоз билан деди:

– Албатта, бир ишга бел боғламоқдин аввал анинг оқибатин ўйламоқ керак. Улуғбекнинг оноси Гавҳаршодбегимдек табаррук хотунни жаллод илкига топшурғон, бегуноҳ бек, шахзодаларни қатл эттирғон подшоҳдин яхшилик кутиб бўлмайду. Кимики тутун чиқариб ёнаётган бу алангага яқинлашса, этаги куядур. Шул сабабдин сиз Ҳирот борғонингизда анга яқин йўламанг. Фақир киши панада, деганларидек золимнинг кўзидин йироқда юринг. Мен доғи яқин арода Ҳиротга кўчиб кетмоқ ниятидамен. Бул ерда ишим юришмай қолди.

– Машҳадда менга сиздин ўзга меҳрибоне йўқ. Ялғуз қолсам, мусофирлик бошимга етадур.

– Андоғ бўлса, икки ўт-оловдин бирин танланг. Мен кетсам, бул ерда холингиздин хабар олотурғон кимарса йўқ. Ҳиротда эрса ёр-дўстларингиз бор. Мавлоно Абдурахмон Жомий ва Сайид Ҳасан Ардашер жаноблари ҳар вақт сизни ҳимоя қиладурлар. Сиз сипоҳи эрмас, шоирсиз. Илкингизда найза эрмас, қалам тутиб келгансиз. Наҳот, Абу Саид тағойиларингизнинг қасдин сиздин олса?

Ўзи ҳам Ҳиротни соғиниб, бутун вужуди билан у ерга интилиб турган ёш шоирга Паҳлавоннинг сўзи мойдек ёқди. Абу Саид ўз душманларини енгиб, Хуросонда бир қадар тинчлик ўрнатган эди. Шоир олдига қўйилган қайноқ шўрвани ичишдан қўрққан кишидек, яна бир неча кун сабр қилиб турди, кейин таваккал отига миниб, ўз шаҳри – Ҳиротга жўнади.

Энди йигирма-йигирма бирга кирган тажрибасиз йигитлар сингари Алишер ҳам ақчани расамади билан сарф қилишни билмасди. Қўли очиклиги туфайли кўп ўтмай отасидан қолган унча-мунча пул ҳам совурилиб кетди, бировдан қарз сўрашга у ор қиларди.

Бир куни шоир Ҳасан Ардашерни йўқлагани борганида, у ишдан гап очди.

– Бекор юргандин бекор ишла, деган гап бор. Шеър билан қорин тўйғозиб бўлмайду. Ишламасангиз доғи оч қолмайсиз, мен бор, ошно-оғайнилар бор. Аммо сизнинг сиркангиз сув кўтармайду. Риёзат била топилғон бир тишлам нонни биров берган семиз қўй этидин яхшироқ деб ўйлайсиз.

– Кўнглимдагини топдингиз, отахон, – деди қизариб Навоий.

– Шул сабабдин сизга лойиқ бир иш топойиқ. Агар шеър мухлиси бўлгон инсофли бир амалдор сизни ўзига мулозим қилиб олмоққа розилик берса, хўп дерму эрдингиз?

– Муносиб бир кишига мулозим бўлмоқдин ор этмайдурмен. Бировнинг хизматин қилмоқ айб эрмас.

– Рост айтдингиз, бу номус қилатурғон иш эрмас. Сўзима қулоқ беринг. Мен бир кун Султон Ҳасанбекнинг уйларидаги мажлисда сизнинг бир шеърингизни ўқиб эрдим. Ул кишига бағоят хуш келди. Бурунроқ менга, бир покиза, фаҳм-фаросатли йигит бўлса, навкар қилиб олур эрдим, деб эдилар. Мен сизни айтиб кўрай. Қўли очик одам, яхши маош берса керак.

– Султон Ҳасанбек майхўр, деб эшитамен. Ўғли доғи кўп ичадур эркан, – деди Навоий.

– Майхўр бўлсалар доғи кўнгли оқ одамлар. Яхши одам маст бўлса ҳам ўзгага ёмонлиқ соғинмайдур.

Навоий иккиланиб туриб, унинг таклифини қабул қилишга мажбур бўлди. Ёш бўлса ҳам шеър мухлислари орасида донғи чиққан Навоийдек шоирни мулозим қилиб олганидан Ҳасанбекдек киши фахрланар эди.

Мулозим ёки навкар хизматкорлик лавозимидан бир поғона баланд бўлиб, у бек билан хизматкорлар ўртасида туради, хўжайиннинг буйруқларини хизматкорларга етказди, дастурхон ёзиб, хўжайин олдига емак қўяди, у билан бирга ўтириб овқатланади, суҳбат куради. Бундан ташқари Навоий жанговар бек билан сафарга бирга чиқиш, сахро, тоғ-тошларда юриш, ҳарбий сафар қийинчиликларини у билан баҳам кўришга мажбур эди.

Навоий Мирзабекни ичкиликдан қайтаришга, унда шеър ва мусиқага ҳавас уйғотишга ҳаракат қиларди. Мусиқага ҳавас уйғотиш қийин эмасди, аммо ичкиликдан кўнглини совутишнинг иложи бўлмади. Бироқ шунга қарамай, Мирзабек кўнгли оқ бўлиб, маст бўлмаган вақтларида жуда хушмуомала ва раҳмдил йигит эди. Кунлардан бир кун юз берган бир ходиса буни тасдиқлайди.

Хусайн Бойқаро Хоразмда куч тўплаб, доимо Хуросонга хужум қилиб турарди. Унинг бир тўда аскарла-

ри Жаҳ-Жаҳ деган жойдаги жангда мағлуб бўлиб қочиб кутулди, бир қисми асир тушди. Бу жангда Абу Саиднинг ёш аскарбошиларидан Мирзабек ўзининг уста жангчи, мохир қиличбоз эканини кўрсатди. Уша вақтнинг одатига кўра асирларни аскарбошилар ва навкарларга иккитадан-учтадан бўлиб берар, улар бу асирларнинг каллаларини кесиб, ўз ҳукмдорларига юборардилар.

Мирзабек қароргоҳга жангдан чарчаб келди-да, қуроляроғини чодирнинг ўртасидаги устунга осди ва ўзини ердаги намат устига ташлади. У ҳали ўзига келмаган, ҳарсиллаб нафас олар, кўзлари бежо эди.

– Томоғингизни ҳўллаб олсангиз ўзингизга келардингиз, – деди Алишер.

Мирзабек ўриндан туриб ўтириб, бир пиёла шарбат ичиб, мўйловини артди-да:

– Шукр, – деб қўйди энтикиб. – Ўзи доғи... ҳазилакам жанг бўлмади, Аҳмад Ҳожибек... ўз черики била... етиб келмаса... ишимиз хароб эрди.

У ҳарсиллаб жанг тафсилотларини гапириб бераётганда, ташқаридан оёқ товуши, от пишқириғи эшитилди. Қуроляроғли тавочи (хабарчи) бек чодир ичига кириб салом берди-да, хириллаб:

– Мирзабек, улушингизни келтирдим, икки банди, – деди. – Дарҳол каллаларини олиб, Мирзога йиборғайсиз!

Дарҳол қуролларини тақиб олган Мирзабек билан Алишер ташқарига чиқиб, қуролли соқчилар ёнида турган, кийимлари ечиб олинган икки асирни кўришди. Уларнинг бири новчагина, қоп-қора соқолини туркманча қирдирган йигит эди. У бошини ғоз кўтариб, мағрур боқиб турар, кўзларида кўркувдан асар йўқ, унинг ёнида ўрта бўйли калладор шериги хаёл ичида ерга тикилганича қотиб қолганди.

Тавочи бек иккала асирнинг калласини ҳукмдорга юбориш кераклигини яна бир бор уқтириб, отига минди, соқчилари унинг олдига тушиб, бош қароргоҳ томон жўнашди. Навоий калласи ҳозир олиниши керак бўлган йигитларга ачиниб қарар, уларни қутқариш йўлини қидирар эди.

– Бек, бу икки бандини қатл этиб барака топмаймиз, – деди. – Жангда одам ўлдирмакнинг йўли бошқа. Сиз жангда ёвни ўлдирмасангиз, ул сизнинг бошингизни олур,

аммо курул-яроксиз асир йигитларни бежон қилмоқ улуг гуноҳдир.

– На қилай, фармони олийға карши бормоқ мумкин эрмас.

– Биз подшоҳнинг фармони хам ерина келтирур-миз, буларни доғи ўлдирмаймиз. – У савол назари билан қараб қолган Мирзабекка узоқдаги бир чинорни кўрсатди. – Ушал оғоч тубинда бир ўк еб ўлган аскарни кўриб эрдим. Боши бутун. Ярмоқ берилса, бир аскар анинг калласин келтиргай. Биз бир бандининг калласи ўрнига ани йиборғаймиз. Аммо иккинчисини қандоқ халос этурмиз, билмаймен. – Навоий негадир биринчи навбатда новча аскарни қутқармоқчи эди.

Мирзабекнинг юзи ёришиб кетди.

– Ўша чинордин юз кадамча нарида, сой бўйидаги харсангтош ёнида мен Мирзо Хусайннинг бир навкарини елкасидин чошиб ташлоғон эрдим. Анинг доғи бошин келтирсунлар, – шундай деб Мирзабек чўнтагидан бир динор чиқариб, Навоийга тутқазди. У эса қўшни чодирга кириб, таниш бир аскарни бошлаб келди ва қўлига тилла тангани тутказиб, воқеани тушунтирди...

Орадан чорак соат ўтмай, кесиб келинган икки калла-ни хуржунга солиб, тавочи бекка жўнатдилар, жони омон қолган икки асирни кечгача чодирда олиб ўтириб, қоронғи тушганда қўйиб юбордилар. Навоий улар билан хайрлашаркан, ҳар бирига биттадан нон берди.

Султон Ҳасанбек Мирзабекнинг қилган хайрли ишини эшитиб, хурсанд бўлди ва унга шундай деди:

– Ўғлим, Навоийнинг шарофати била савоб иш қилибсен. Мен иккингииздин ҳам беҳад хурсандмен. Аммо тилингиизға эҳтиёт бўлинг. Агар биров бул ишдин хабардор бўлиб Абу Саидга етказса, ҳолингиизға вой!

БАДАРҒА

Бир куни шоир ўз хужрасида ишлаб ўтирганида саройдан бир мулозим келиб, подшоҳ уни ўз ҳузурига чорлаётганини айтди.

– Ҳозир. Андак сабр қилиб турунг, – деди ранги ўчинқираган Алишер шошиб-пишиб қоғозларини

йиғиштириб, жузвдонга соларкан. «Нега чорлади эркан? Ишқилиб, яхшиликка бўлсун», деб ўйлади у гангиб. Бирок сир бой бермасдан, шошилмай бошига кук шойи салласини ўради ва ҳаворанг тўнини кийиб, мулозимга:

– Қани, юрсинлар, – деди.

Шоирнинг юраги безовталаниб, бир фалокатдан дарак бераётгандек дукуллаб урарди. Ахир, кўркмасдан бўладими!

Абу Саиднинг амри билан ҳар куни кўшкнинг каршисидаги майдонда бегуноҳ одамларнинг калласи кесилиб турар, баъзан шу майдонда қурилган катта қозонда жаллодлар сув қайнатиб, маҳкум этилган кишиларни тириклайин қозонга ташлардилар.

Подшоҳ «хужраи хос»ида зар тўшакнинг устида, юмалок ёстикка тирсагини қўйиб, вазири Султон Ҳасаннинг маърузасини тинглади эди.

Кенг пешана, жуссадор, қовоклари шишинқираган Султон Ҳасан Кошғар чегарасидаги аҳвол тўғрисида маълумот берарди:

– Султон Муҳаммаднинг кенжа ўғли, даракчиларимизнинг хабарига кўра, Кошғарда қўшин тўплаётган эрмиш, – деди у маънодор қилиб. – Бадахшонга қўшин йибормок керак. Ул ерда таҳликали аҳвол юз берди.

Абу Саид чаккасига қўлини тираб, ўйга толди. Сўнгги вақтларда мамлакатнинг ҳар томонидан келаётган нохуш хабарлар унинг сафросини кўзғатарди. Хоразм ва Марв вилоятидан бир талай аскар тўплаган Ҳусайн Бойқаронинг илғорлари Хуросон чегарасидан ўтган, унинг аскарбошиларида Мирсаид – Навоийнинг тоғаси – озгина аскар билан Серахс кўрғонини ишғол қилган эди. Ана шу вақтда Кошғардан келган хунук хабар дард устига чипқон бўлди.

– Фармони олий ҳозирланг, – деб амр қилди Абу Саид. – Шайх Али баҳодир Балх вилоятидин уч минг черик олиб Бадахшон борсин!

– Бош устига, мирзам.

– Серахс кўрғонин қамаб ётган черикларимизга озуқа юборилсин!

– Хўп, мирзам.

– Мирсаиднинг жияни бул ерда не иш қилиб юрибдир, бохабар бўлинсин.

– Мирзам, Навоий шоир ва дарвешсифат бир йигит. Анинг сиёсат ва раёсат бирла иши йўқ. Мен доим Алишерни назорат остида сақлайдурмен. Ўзингизга маълум, шоир менинг ўғлим Мирзабекнинг мулозими эрур, анинг ҳар бир босғон қадами бизга маълум.

– Ҳаммасидин бохабармен. Жаҳ-Жаҳда юз берган воқеадин ҳам.

Бу гапни эшитиб, вазир бир сесканиб тушди.

– Тағойилари ким эрди-ю, жияни ким бўларди, – деб пўнғиллади Абу Саид. – Ҳар нарса ўз аслига қайтадур.

Орадан кўп ўтмай, мулозим Навоийни бошлаб келганини маълум қилди.

– Кутиб турсин!

Ярим соатча вақт ўтгандан кейин у шоирни ўз ҳузурига чақиртирди. Навоий эшикдан кириши билан таъзим қилиб тиз букди ва ижозатдан кейин пойгаҳда чўкка тушиб ўтирди. Бу вақтда шоир йигирма уч-йигирма тўрт ёшларда бўлиб, кизил мағиз, қийиқ кўз, юмалоккина йигит эди. Подшоҳ ундан аҳвол сўраганда:

– Сояи давлатингизда, алҳамдулилло, соғ-саломатмиз ва зоти олийлариға узоқ умр тилаб ётибмиз, – деди. Шоир ўзини ярадор бўлган йиртқич ҳайвоннинг ғорига кириб қолган кишидек ҳис этарди. Оғзидан бирорта ноҳўя гап чиқса бошига ўлимнинг келиши аниқ эди. У тавозе билан ўтириб, подшоҳнинг берган саволларига эҳтиётлик билан жавоб қиларди.

– Сизнинг хўп ғазалларингиз кўп ва лекин баъзилари ғашимга тегадур, – деди Абу Саид ва ёстиқ тагидан бир варақ қоғоз олиб, тутила-тутила қуйидаги сатрларни ўқиди:

*Мени ишқдин ман этар сода шайх,
Дема сода шайх, ит киби лода шайх!*

– Бу ёғини ўқимаймен, ўзингиз билурсиз. Бу ғазални сиз битдингизму?

Абу Саиднинг қисик кўзларида, илжайган гўштдор юзида ғазаб аралаш истехзо аломати кўринди.

– Мен битдим, – деб дадил жавоб қилди шоир.

Абу Саид оғир хўрсиниб, сўл кўлининг бош бармоғи ва ён бармоғи билан мийиқларини силади, кўзларидан ғазаб учқуни чакнади:

йиғиштириб, жузвдонга соларкан. «Нега чорлади эркан? Ишқилиб, яхшилиққа бўлсун», деб ўйлади у гангиб. Бирок сир бой бермасдан, шошилмай бошига кўк шойи салласини ўради ва ҳаворанг тўнини кийиб, мулозимга:

– Қани, юрсинлар, – деди.

Шоирнинг юраги безовталаниб, бир фалокатдан дарак бераётгандек дукуллаб урарди. Ахир, қўркмасдан бўладими!

Абу Саиднинг амри билан ҳар куни кўшкнинг қаршисидаги майдонда бегуноҳ одамларнинг калласи кесилиб турар, баъзан шу майдонда қурилган катта қозонда жаллодлар сув қайнатиб, маҳкум этилган кишиларни тириклайин қозонга ташлардилар.

Подшоҳ «хужраи хос»ида зар тўшакнинг устида, юмалоқ ёстикқа тирсагини қўйиб, вазири Султон Ҳасаннинг маърузасини тинглади эди.

Кенг пешана, жуссадор, ковоклари шишинқираган Султон Ҳасан Кошғар чегарасидаги аҳвол тўғрисида маълумот берарди:

– Султон Муҳаммаднинг кенжа ўғли, даракчиларимизнинг хабарига кўра, Кошғарда қўшин тўплаётган эрмиш, – деди у маънодор қилиб. – Бадахшонга қўшин йибормок керак. Ул ерда таҳликали аҳвол юз берди.

Абу Саид чаккасига қўлини тираб, ўйга толди. Сўнгги вақтларда мамлакатнинг ҳар томонидан келаётган нохуш хабарлар унинг сафросини кўзғатарди. Хоразм ва Марв вилоятидан бир талай аскар тўплаган Ҳусайн Бойқаронинг илғорлари Хуросон чегарасидан ўтган, унинг аскарбошиларида Мирсаид – Навоийнинг тоғаси – озгина аскар билан Серахс қўрғонини ишғол қилган эди. Ана шу вақтда Кошғардан келган хунук хабар дард устига чипқон бўлди.

– Фармони олий ҳозирланг, – деб амр қилди Абу Саид. – Шайх Али баҳодир Балх вилоятидин уч минг черик олиб Бадахшон борсин!

– Бош устига, мирзам.

– Серахс қўрғонин қамаб ётган черикларимизга озуқа юборилсин!

– Хўп, мирзам.

– Мирсаиднинг жияни бул ерда не иш қилиб юрибдир, бохабар бўлинсин.

– Қандай журъат этдинг, – деди сансираб. – Шайхлар, каландарлар, эшонлар авом халқни дин ва диёнат йўлига бошловчи раҳнамолардур. Ўн нафар олимни бир нафар шайхнинг ҳаром тукига олмайдурмен.

– Ғазалнинг зоти шоҳоналариға топширилғон нусха-сида хато бор, – деди Навоий бошини кўтариб. – Битикчи «айтким» сўзин «ит киби» қилиб ғалати ёзибдур.

*Мени ишқдин ман этар сода шайх,
Дема сода шайх, айтким лода шайх!*

Абу Саид, бу сафар ҳам шоир мени мот қилди, дегандек вазири Султон Ҳасанга қараб қўйди. Шу вақтгача шоирнинг ҳаёти учун кўркиб, ичини ит тирнаётган вазир енгил нафас олиб, жавоб ўрнига бош эгиб қўйди.

– Гап бир сўз устида эрмас, – деди Абу Саид. – Ғазал ғаразгўйлик ва ямон ният билан ёзилғон. Адолат, халқпарварлик ҳақида, шайхлар тўғрисида ғазал ёзиб не килурсиз? Сиёсат ва раёсат доирасига кирмоқнинг на ҳожати бор? Санамларнинг қош ва кўзиға бағишлаб шеър бита беринг, ҳеч ким ҳеч нарса демайдур.

У насиҳатомуз гапирар экан, шоирни яна сизлашга бошлаган эди. Навоий индамай ҳурмат билан унинг сўзларига кулоқ солди. Абу Саид шоирнинг ички нур билан ёришган, инсоф, мурувват, камтарлик акс этган юзига тикилиб, унинг илм-маърифат шайдоси эканини, қўлда килич билан шуҳрат ва бойлик орттиришни афзал кўрадиган тоғаларига ўхшамаслигини пайқади. «Майли, шайхларға қарши шеърлар ёзаверсин, аммо раёсат ишлариға аралашмасун. Ҳар ҳолда андин кўз-кулоқ бўлиб турмоқ керак», деб ўйлади.

* * *

Абу Саид бир вақтлар Бадахшонни босиб олганида, унинг подшоҳи Султон Муҳаммадни ва унинг тўнғич ўғлини асир қилиб, Ҳиротга олиб келган эди. Бадахшон шоҳининг кенжа ўғли Қошғарга қочиб қутулди. Асирлар Ҳиротда назорат остида, оддий кишилар каторида яшар эдилар. Асир шоҳ Лаъли тахаллуси билан тожик тилида яхшигина ғазаллар ёзарди. Асли бадахшонлик бўлган шоир Абдусамад унинг якин дўсти эди.

Бир куни кечкурун унинг уйига Султон Муҳаммад меҳмон бўлиб келди. Собик подшоҳнинг ранги ўчган, кўзлари бежо, қўллари қалтирар эди. Абдусамад асир подшоҳ билан саломлашиб, тўшакка ўтирғизди-да, ундан аҳвол сўради.

– Душманзимиздин ўч оладирғон пайт яқинлашмоқда, – деди соқоли кўкрагига тушган барваста Лаъли. – Ё ўламиз, ё озод бўламиз.

– Нега гап, таксир? Очикроқ гапиринг!

Шунда Лаъли Кошғардаги кенжа ўғлининг Бадахшонга ўтиб, Абу Саидга қарши жанг очишга ҳозирланаётгани ва Хусайн Бойқаронинг Марв томондан бостириб келаётгани тўғрисида олган маълумотларини гапириб берди.

Иккала дўст шивирлашиб, рўй берган воқеаларнинг оқибати ва тутадиган хатти-ҳаракатлари тўғрисида узок маслаҳатлашдилар. Шу орада эшик тақиллаб қолди.

– Алишер келгандур, ани ҳам чорлоғон эрдим, – деди уй эгаси олазарак бўлган меҳмонга.

Навоий уй ичига кириши билан мажлисга руҳ кирди. Уйга чироқ ёққандек, дўстларнинг юзида табассум ёришди. Шоир уй эгаси ва Лаъли билан яқин дўстлар сингари ҳазиломуз ҳол-аҳвол сўрашиб, дастурхон ёнига ўтирди.

– Мажлис аҳли ҳозир ва лекин ўртада мажлис садрини кўрмайдурмен, – деди Навоий.

– Ҳозир ул жаноблари ҳам ўз ўринларини ишғол қиладилар, – деб Абдусамад хонтахтанинг остидан бир кўзача чиқарди. – Сизни кутиб турган эрдик.

Навоий тўлдирилган пиёлани қўлига олар экан, Лаълига қараб:

– Лаъли Бадахшоннинг тожингиздин ўрин олиши учун! – деб пиёлани кўтарди, сўнгра битикчи хато кўчирган шайхлар тўғрисида ёзган сўнгги шеърини ўқиб, подшоҳ билан бўлган мулоқотини гапириб берди.

– Котибнинг ҳам шайхларни кўрарга кўзи йўқ эркан, – деди Бадахший кулиб, – аммо шайхларга адовати сизникидин зўр эркан, анинг учун «айтким» сўзин «ит киби», деб битибдур. Ажиб, Абу Саидга бу сўз ёқмабдур.

– Лақаби ит бўлғони учун ёқтирмоғон, – деди заҳарханда килиб Лаъли.

Дўстлар ҳазил-мутойиба, шеърхонлик билан ярим кечагача ўтирдилар.

* * *

Орадан кўп вақт ўтмай, Султон Муҳаммаднинг ўғли Бадахшонга бостириб кирди, иккинчи томондан Ҳусайн Бойқаро Абу Саиднинг ёқасига ёпишди.

Риёкор муллалар, шайхлар ёрдами билан Ҳиротни эгаллаган золимнинг тахти ларзага келди. Абу Саид байни думидан копқонга илинган йиртқич хайвондек, тишларини иржайтириб, теварак-атрофини қон билан бўярди. Жаллодларнинг ойболталари қайроқ устида, кўшк майдо-нидаги дошқозонлар тинмай кайнаб турарди.

Бадахшонда қўзғолон бошланиши билан Султон Муҳаммад, унинг катта ўғли ва уларнинг яқинлари қамокка олинди. Абу Саид уларни қийнаб сўроқ қилгандан кейин сарой олдидаги катта майдонда каллаларини кестирди.

Орадан бир неча кун ўтгандан сўнг Султон Ҳасан Алишерни ўз ҳузурига чорлаб, дабдурустдан шундай деди:

– Икки кундан сўнг Самарқанд кетгайсиз. Ҳозирданок йўл хозирлигини кўраверинг.

Бу гап шоирни томдан бошга тушган тарашадек гангитиб қўйди.

– Бу қандоқ гап, бегим? Ахир...

– Сўзни кўп чўзманг. Фармони олий бу, эрта эрмас, индинга Аҳмадхожибек карвони йўлга чиқадур, бирга кетгайсиз.

«Фармони олий бу», деган гапни эшитиб, шоирга ҳамма нарса равшан бўлди: «Бадахшонликлар биладўст бўлғоним учун подшоҳ мени жазоламоқчи, бадарға қилмоқчи», деб ўйлади у. Кейин вазирнинг чакка томирлари бўртиб чиққан жигарранг юзига қараб деди:

– Ахир менда зоди роҳила йўқ.

– Менда хизмат ҳаққингиз бор, – деб унинг сўзини бўлди вазир, – сизга икки-уч динар бермагим бор. Аҳмадхожибек муруватли одам, анинг ҳимоятида сиз Самарқандда хор бўлмайсиз.

Шоир такдирга тан бериб, ўрнидан турди...

САМАРҚАНД БЎСАҒАЛАРИДА

Алишер минган кўримсизгина калмоқи от бошини чайқаб, карвон кетидан бир маромда йўртиб боради. Отлиқ эса хомуш, ўқтин-ўқтин отнинг жиловини аста силаб, «чу, жонивор», деб қўяди. Юраги ғаш, турли хил фикрлар бошида гужғон ўйнайди.

Ўз ихтиёринг билан ёр-дўстлар ҳамроҳлигида йўлга чиқиш бошка-ю, адолатсиз подшонинг амри билан туғилган шахрингни ташлаб сафарга чиқиш бошка.

Алишер юрагини эзаётган оғир хаёллардан қутулиш учун ҳаётида юз берган биронта қувончли ҳодисани эслашга уринади. Устига оғир юк ортилган туялар эса кичкинагина бир эшак уларни бошлаб кетаётганидан норозидек, бўкиришиб истар-истамас қадам ташлайди. Кун киёмга якинлашган, сахар туриб йўлга чиккан йўловчиларнинг баъзилари мудраб борадилар. Аммо Навоийнинг кўзида уйку йўқ. Юракни эзадиган мудҳиш хотиротлардан кўнгли беҳузур бўлиб, мияси лўқиллаб оғрийди. Ҳамроҳларига эшиттирмасдан инграб қўяди. Тоғасини эсларкан, кўзлари жикқа ёшга тўлади, бармоқларининг учи билан кўз ёшларини артиб, биров пайқаб қолмадими, дегандек теваарак-атрофга қараб қўяди.

Алишер йўлга чикмасдан тоғаси Мирсайид тўғрисида даҳшатли бир хабар эшитган, Серахс қалъасини қамал қилиб олган Абу Саиднинг аскарларидан бири – Мирзабекнинг навқари Мирсайиднинг фожиаси тўғрисида гапириб берган эди:

– Бир кун дегинча тағойингиздек мард одамни кўрмаган эрдим, – деб ҳикоя қилган эди у. – Озгина черик била Серахсдек берк кўрғонни олди. Минг чоғлик черик била кабаб туштик, ҳарчанд уринсак доғи ола билмадик. Ани оч қолдириб, таслим қилмоқчи бўлдик. Мирсайид Ҳусайн Бойқародин мадад келадур, деб умид қилғон бўлса керак, таслим бўлмади. Анга четдин мадад келмагач, кўрғон аҳли оч қолди. Шунда подшоҳ жаноблари Мавлоно Муҳаммад Тобадғоний ҳазратларини Мирсайид била сўзлашув учун вакил қилиб йибордилар. Мавлоно Тобадғоний кўрғонга кириб, Мирсайидга: «Агар таслим бўлсангиз, подшоҳи замон сиз ва барча навқарларингиз қонидин кечадур», деб

ваьда берганидин сўнг, тағойингиз таслим бўлмоққа қарор берибдур ва дарвозадин чиқиб, яроқларин топширибдур... Подшо ҳазратлари анинг черикларин тарқатиб йибориб, ўзини жаллод илкига топширди.

Навоий бу даҳшатли хиёнат тўғрисидаги хабарни эшитиб, хўнграб йиғлаб юборган эди.

Абу Саид Мирсайидни ўлдирганидин кейин унинг иниси Муҳаммад Али Ғарибийдан ҳам қаттиқ ўч олди. Ғарибий дунё ишларидан қўл ювиб, Самарқандда дарवेशона умр кечирарди. Золим подшоҳ уни ҳам тутдириб, азоб билан ўлдирди.

Навоий шуларни ўйлаб, беихтиёр оҳ тортиб юборди, ёнида кетаётган бир навкар, хайрон қолиб ялғ этиб унга қараган эди, шоир уялиб пошнаси билан отини ниқтади, жонивор бир юлқиниб йўртиб кетди. Карвоннинг бошида кетаётган Аҳмадхожибек билан ёндашиб аста юра бошлади.

– Ҳа, на бўлди сизга? Биров хафа қилдиму? – деб сўради Самарқанд ҳокими шоирнинг ёшдан қизарган кўзларига қараб.

– Йўқ, ўзим, эсимга бир нарса тушиб, хафа бўлиб кетдим.

– Сиз ҳам лашқарин ўзингизга ёвутмангиз. Сабратонат қалқони била аларни даф этингиз.

– Сизнинг ёнингизга келгач, енгил тортдим, – деди шоир эгар устида қаддини ростлаб ўтирган хушсурат Аҳмадхожибекка қараб.

– Мусофир юртига кетаётирмен, деб қайғурманг. Албатта, ватанни тарк этмак осон эрмас. Аммо беихтиёр оллига сафар тушган киши, таваккал отиға миниб, сабрматонат камари била белини боғлаб олмоғи зарур. Катта бошингизни кичик қилиб, ҳар ерга сиғиб кетаверасиз. Муқаррар маошим йўқ, деб кўркманг, Самарқандда мендек дўстларингиз бор эркан, хор-зорлиғ кўрмағайсиз.

Аҳмадхожибек асли қашқарлик бўлиб, ўша замоннинг машҳур фузалоларидан Султон Маликнинг ўғли эди. Отаси ўлгандан кейин Хуросонга келиб, таҳсил кўрди. Ҳаддан ташқари қобилиятли, хушмуомала, ғайратли, уддабурон йигит бўлгани учун катта-кичикнинг ҳурматиға сазовор бўлди. Халқ олдида уч пулчалик эътибори бўлмаган

Ғаддор Абу Саид фақат Аҳмадхожибекдек одамнинг обрўсидан фойдаланиб, Самарқанд элини итоатда тутиб туриши мумкин эди.

– Самарқанд аҳли меҳмондўст, мусофирпарвар. Ул ерга Тошканд, Андижондин келиб таҳсил кўраётган йигитлар кўп. Самарқанд – оламнинг сайқали, илмнинг кони...

– Рост, Улуғбек замонда шундоғ эрди. Улуғбек, Қозизода бу дунёдин ўтдилар. Али Қушчи Румга кетиб қолди, Самарқанд эгасиз, хувиллаб қолғон уйга ўхшаса керак.

– Қатиғ тўкилса юки колур, деган мақолни эшитмаганмусиз? Алар дунёдин ўтган бўлсалар доғи, қуриб кетган бинолари, мадрасалари, ҳаммом, карвонсаройлари ўз ўрнида турибдур, шогирдлари, суҳбатдошлари барҳаёт... Рост, илм, риёзат ва фалакиётдин таълим берадурганлар йўқ, аммо мантиқ, фалсафа, фароиз (ер ўлчов) илми равнақ топғон. Хиротға бока бул ер таҳсил олмоқ учун тинч ва қулай. Бу йил неча ёшға кирдингиз?

– Йигирма бешға.

– Ҳали ёшсиз, вақт ғаниматда ўқиб қолинг! Сизни ҳазрат Абуллайс мадрасасиға жойлаштириб қўямен.

– Оғолиқ қилғонингиз учун ташаккур.

Самарқанд ёш шоирни қулиб қарши олди. Кошинлари офтобда ярқираган мадрасалар нурдан унинг оёғиға пойандоз солаётганга ўхшарди. Самарқанд тупроғиға оёқ босиши, ажойиб жоме ва мадрасаларни кўриши билан Навоийнинг кўнгли кўтарилиб, ташвишлари унутилгандек бўлди.

Мударрис Хожа Фазлулло Абуллайс Алишерни очик юз билан қарши олиб, мадрасасиға қабул қилди. Араб тили, сарф нахвини арабларнинг ўзидан ҳам яхши биладиган бу олим – фозил ва шоир одамға Навоийнинг хурмати зўр эди. Алишер завқ билан ундан араб тили, фалсафа, мантиқ илмини ўргана бошлади. Ёнидаги хужрада андижонлик икки йигит – Юсуф Сафойи билан Юсуф Андижоний турардилар. Бир кун улар палов пишириб, Алишерни меҳмонға таклиф этишди.

Юсуф Андижоний хушчақчақ йигит экан. Дастурхон ёзиб, палов келтирганидан кейин «олинг, олинг», деявериб, меҳмонни тўйгунча таом ейишға мажбур

этди. Қўлларга сув қуйилиб артилгандан сўнг, бир оз суҳбатлашиб ўтиришди. Навоийнинг Ҳиротдаги ҳаёти, ошна-оғайниларини сўраб-суриштирдилар.

– Ҳиротга нисбатан бу жойлар тинч, – деди Юсуф Алишерни юпатмоқчи бўлгандек, – Самарқанд баҳаво жаннатдек макон, Зарафшон суви болдин ширин, етмиш етти хил дардга даво. Бу ерда ҳаёт қайнайдур, Ҳиротда эса ажалнинг бозори чаққон, эшитишимга кўра, хар кун Ҳирот арки олдидаги дошқозонлар тагига ўт ёкилиб, сув қайнатилар экан, маҳкумларни шул қозонга ташлар эканлар, ростму?

– Рост, – деб унинг гапини тасдиқлади Алишер. Аммо шерикларининг кимлигини билмагани учун эҳтиёт бўлиб, гапни чўзиб ўтирмади. «Агар Ҳиротда қолсам, менинг бошим ҳам хатар остида бўлур эрди», деб ўйлади. Орага сукунат чўкди.

– Алишерни шаҳар айлантириб томоша қилдирсоқ яхши бўлур эрди, – деди Сафойи шеригига қараб.

– Мен жоме, мадрасалар, Кўк саройни томоша қилдим. Улуғбек солдирган ҳаммомга дағи тушдим, – деди Алишер қулиб. – Аммо Расадхонани бориб кўролмадим. Йироқ...

– Йироқ эрмас, – деди унинг гапини бўлиб Юсуф. – Оби Машҳад бўйлаб борилса, ўн беш дақиқалик йўл. Истасангиз, жума куни борайлик.

Орадан икки кун ўтгач, икки дўст Машҳад ариғи ёқалаб Расадхона томон йўл олишди, гап билан бўлиб, у ерга қандай қилиб етиб борганларини пайқамай қолишди.

Кўҳак тепалиги устига қурилган уч қаватли устувона¹ шаклидаги, баландлиги қирқ газдан зиёд бўлган бино ўзининг ҳашамати, улуғворлиги билан Алишерни ҳайратда қолдирди. Пишиқ ғиштдан ишланиб, сирти мрамар тош билан қопланган ёй шаклидаги кузатиш асбобининг бир учи бинонинг ўртасидан чиқиб осмонга қараб турарди.

Эгасиз қолган Расадхона эшигига қулф солинган, энди бу асбобдан ҳеч ким юлдузлар сайрини кузатмас эди. Пастда, Обираҳмат сойи яқиндагина бу ерларни обод қилган улуғ олимларни хотирлаб шувилларди. Кўм-кўк туман

¹ Цилиндр.

кўйнидаги Зарафшон тизма тоғларидан эсган шамол боғларнинг хушбўй ҳидларини келтирарди. Расадхонани пастроқда экинзорлар, боғлар уч томондан ўраб олган. Ғарби-жануб тарафдан Самарқанд мадрасалари, саройлар, жомеларнинг кошинкор пештоқлари, миноралар кўзни қамаштирарди. Шаҳар устини енгилгина кўнғир чанг қоплаб олган, бу ернинг эса ҳавоси мусаффо, осмонни чанг-тўзондан холи, юлдузларни кузатиш учун қулай эди.

«Дунё Улуғбек янглиғ олимлар подшосини ва подшолар олимини кўрмагон. Ҳиротдек ердин келиб, шу ерларни зиёрат қилғоним учун тақдирдан миннатдормен», деб ўйлади Алишер кўнгли тоғдек кўтарилиб, у кўздан буён ўзини бундай бахтли ҳис қилмаган эди.

ХУРОСОН САРИ

Абу Саиднинг Самарқандда ҳоким бўлиб турган тўнғич ўғли Султон Аҳмад отасидек шижоатли эмас, аксинча, дангаса, майхўр, пирларга сиғинувчи нодон йигит эди. Ўзининг ақли ноқислигини, Мовароуннаҳрдек улуғ диёрни идора қилишга ақли етмаслигини билгани учун у ҳамма идора ишларини ўзининг тоғаси Дарвишали Муҳаммад тархон билан Аҳмадхожибек ва унинг амакиси паҳлавон Жонибек Дўлдой қўлига топшириб қўйганди.

Бир куни Султон Аҳмад ҳарамда ўзининг суюкли хотини Қутибика билан майшат қилиб ўтирган пайтида Ҳиротдан чопар келиб қолди. Девонхонада Муҳаммад тархон Дўлдой ва Аҳмадхожибек давлат ишлари тўғрисида бош қотириб ўтиришарди. Тархон чопарнинг қўлидан ёрликни олиб, унга кўз югуртирди-ю, ранги оқариб кетди. Абу Саид ўз ёрлиғида Ғарбий Эронга – Озарбайжонга қўшин тортиб кетаётганини маълум қилиб, ўғли Султон Аҳмадга дарҳол қўшин билан Хуросонга етиб келишни буюрганди. Ҳусайн Бойқаро Абу Саиднинг Озарбайжонга кетганидан фойдаланиб, Хуросонга бостириб кириши мумкин эди.

– Фармони олийни бажо келтирмоқ учун дарҳол атроф-жавонибдаги қалъа доруғалариға чопар йибориб, ўз черикларингиз била етиб келинг, деб буюрмоқ даркор,

сиз Аҳмадхожибек шул ишга киришинг, – деди Муҳаммад тархон.

– Зудлик билан мулк душман дафъининг чорасин кўрайлик, – деди Дўлдой, – дарҳол бул ишлардин сохиби давлат – Султон Аҳмад Мирзони огоҳ этайлик.

Муҳаммад тархон гапни чўзиб ўтирмай, кўлида ёрликни ушлаган ҳолда ичкарига – ҳарамга йўл олди. Эшик оғоси орқали жиянини хабардор қилиб, ичкари кирди.

Мулк посбони маст-аласт, юртининг аҳволидин беҳабар, – деди у ковоғини солиб.

Бўғзи ингичка май кўзасини ёнига олиб ўтирган калмоқ башара, оқ юзли гўзал Қутибика қийиқ кўзларини ерга қадаб ўрнидан турди, уялиб, ноз-неъматлар тўла дасгурхонга боққанича қотиб қолди.

– Тағойи, айтинг, юртга не бўлди? Тинчликми? – деб сўради ўрнидан туриб гандираклаб кетган ҳукмдор. У тоғасидан бир қарич баланд, икки бети қип-қизил, новча йиғит эди, иягидагина ўсган қора соқолига ёпишган нон ушоғини олиб ташлаб:

– Не бўлди юртга? – деб сўради яна. – Самарқанд эли мендин рози, ноҳақ қон тўкмаганмен...

– Сен ноҳақ хун тўкмайсен, Самарқанд аҳли сендин рози, – деди тоғаси, – ҳозир бошқа бир иш чиқиб қолди.

– Айтинг, не иш?

– Мен усрук киши била сўзлашмаймен.

– Андоғ бўлса, ўша ишни менсиз, ўзингиз путкара беринг. Мен мутақаббир эрмасмен, одми одаммен, сиз ва бекларга ишонамен. Нима тўхтамага келсангиз, ҳаммасига розимен.

– Йўқ, сенсиз битмайтурғон иш чиқиб қолди... Ҳой келин! – деб мурожаат қилди Муҳаммад тархон Қутибикага, – бир пиёла қатиг келтиринг, мирза уюб¹ ойилсин².

Дарҳол келтирилган қатикни ичиб олгандан кейин Султон Аҳмад хотини солиб берган ўринга ётди ва кўп ўтмай, хуррак отиб ухлай бошлади.

Ғарбий Эрон ва Хуросонда ўлимнинг бозори қизиб, далалар, қирларни лола ўрнига қон доғлари қоплади.

¹ Уюмоқ – ухламоқ.

² Ойилмоқ – хушёр бўлмоқ.

Икки пойтахтни – Самарқанд ва Ҳиротни икки чангалида ушлаб турган Абу Саид Эрон Озарбайжонининг пойтахти бўлган Табризга ҳам чанг солди, аммо ўзидек йирткич ҳукмдор бўлган Ҳасанбеги унинг қўшинини тор-мор келтириб, ўзини у дунёга жўнатди. Абу Саид аскарларининг қўли кирилиб, қолганлари қочгани жой тополмади.

Қорақум даштида жавлон уриб юрган ёш Ҳусайн Бойқаро икки кучли рақибнинг олишаштганини яқинроқдан туриб кузатаётган эди. Абу Саид қўшинининг пароканда бўлганини кўриб, у яшин тезлигида Хуросонга бостириб кирди ва Ҳирот тахтини эгаллади. Амударёдан энди ўтган Султон Аҳмад чекинишга мажбур бўлди. Алишерни ўзи билан бирга олиб келган Аҳмадхожибек уни ҳузурига чорлаб, шундай деди:

– Биз Мовароуннахрга қайтиб кетмоқдамиз. Эмди сизга рухсат, она шахрингиз Ҳиротга боринг. Султон Абу Саид менга: «Алишерни сенга топширдим, анга кўз-қулоқ бўлиб юр», деб буюрган эрдилар. Алар дунёдин ўтдилар, фармонлари доғи ўз кучин йўқотди. Эмди эркингиз ўзингизда.

Алишер унга миннатдорчилик билдириб, видолашди ва Ҳирот сари йўл олди.

* * *

– Сиз била Ҳасан Ардашерга беклик мартабасини бериб, бутун давлат ва молия ишларини иккингишга топширмоқ ниятидадурмен, – деб қолди Ҳусайн Бойқаро хужраи хосида Навоий билан суҳбатлашиб ўтираркан. Алишер Ҳиротга етиб келган куниёқ саройга келиб, эски дўстини зафар билан қутлаган ва «Қасидаи ҳилолия»ни ўқиб берган эди. Ўшанда Ҳусайн Бойқаро завқланиб кетиб:

– Маъни келинига ҳеч киши бу янглиғ ажойиб туркона либос кийдурмагон эрди, – деб мақтаган ва Навоийдек фазл аҳлларини давлатни бошқариш ишига жалб этиш зарурлигини кўнглидан ўтказган эди.

– Сизларга баайни ўзимга инонгандек инонурмен. Подшолик учун сизлардек садоқатли, ҳалол одамлар зарур, – деб гапини давом эттирди Ҳусайн Бойқаро.

– Илтифотингиз учун ташаккур, бошим осмонга етди. Аммо менга дафъатан беклик унвонин бериб мол, давлат ишларин топшурсангиз, барлос, арлот уруғ оксоқоллари, Алишер тайёр ошга баковул бўлиб келди, деб айтмасмикинлар.

– Нечун ундок десинлар. Ахир сиз Абу Саиддин жабр кўрғонсиз, Самарқандга сурғун этилғонсиз.

– Менинг тариқча гуноҳим йўқ эрди, ул бекорга мени жазолади. «Калила ва Димна» китобининг муаллифи: «Беғуноҳ кишиларни кўрқитиб, аларга жазо берган подшоҳ ўлгандин сўнг бадном бўлғай», дебдурлар...

– Борақалло, ҳикматли сўз айтибдурлар, – деди Ҳусайн Навоийнинг сўзини оғзидан олиб. – Дарвоқе, Абу Саид бадном бўлди, ҳеч ким ани яхшилиқ била тилга олмайдур. Ҳай, майли. Бир ҳисобда сизнинг сўзингизда ҳам жон бор. Сизга ҳозирча кичикроқ бир вазифа берай. Хизмат қилиб ўзингизни кўрсатинг, сарой аҳлининг кўзи сизга ўргансун, – у қийик кўзларини юмиб, пешанасини ушлаганича ўйлаб қолди. – Сизга ҳозирча муҳрдорлик мартабасини берай. Подшолик муҳри илкингизда турадур. Менинг фармонларимга муҳр босғайсиз. Музаффар барлоснинг ҳусни таважжуҳини қозонмоққа ҳаракат қилинг. Мирзо Бобур вафотидин шул дамғача амир Музаффар менинг ёнимга юриб, жаҳду жадал кўрғазди.

Музаффар барлос ўзини ярим подшо деб ўйлар, чунки унинг ёрдамисиз Ҳусайн тахтни ололмаслигини билар эди. «Анинг розилиғин олмай, бир қадам ҳам босолмаймен. Аёққа кишан бўлган дўст душмандин ямон. Пайт пойлаб, бул кишанни парчалаб ташламасам, ишим олға босмас», деб ўйлар эди Ҳусайн.

Ислом барлос ҳаддидан ошгани учун султоннинг назаридан қолган эди. Хусусан, Навоий муҳрдор қилиб тайинланганидан кейин у ҳар ерда пўнғиллаб, «ўроқда йўқ, машоқда йўқ, хирмонда ҳозир бўлганлар» шаънига тош отиб юрди. Аммо Навоий «тош билан отганларга ош билан от» қабилида иш қилди. Бир куни у султон ҳузурига кирган Ислом барлоснинг шижоатли, тадбирли аскарбоши, сиёсатли маъмур эканлигини айтиб, уни Балх қальасига доруға қилиб юборишни таклиф этди. Султон шоирга илтифот билан кулоқ солиб, шу тўғрида ўйлаб

кўриш зарурлигини айтди. Девонда Ҳусайн Бойқаронинг сўл томонидаги шарафли ўринда ўтирган Музаффар барлос хайратда қолиб, Навоийга қараб қўйди. «Наҳотки, Алишер ўзига бадхоҳ бўлган бир киши тўғрисида шунча ғамхўр бўлса!» деб ўйлади. У султоннинг шоир сўзини ерда қолдирмаслигини яхши биларди.

Орадан икки кун ўтгандан кейин Навоий саройга келганида, султоннинг фармонини олиб Балхга кетиш тараддудида юрган Ислом барлос ясовулхона ёнида Навоийни учратиб, салом берди.

– Мен нодон, сизнинг қадрингизни билмаган эканмен, яхшиликка яхшилик ҳар кишининг илкидин келадур, аммо ёмонликка яхшилик сиздек олижаноб, эр кишининг илкидин келадур. Мен ўлар-ўлгунимча сизнинг содиқ кулингизмен, – деди.

– Мен доғи сизнинг дўстингизмен, – деди шоир, – имоним комилдурки, сиз султонга содиқ, черикларга ғамхўр ва адолатли бўлурсиз.

Улар гаплашиб турганда ясовулхонадан чиқиб келаётган бир навкар шоирга салом бериб, таъзим қилганича туриб қолди. Навоий бу қора соқол, новча одамни аллақерда кўргандек эди.

– Танимадиларму? Абу Саид замонида Жаҳ-Жаҳ мавзеида бўлгон жангда биз асир тушган эрдик, жаноблари мени бир дўстим била ўлимдин кутқаргон эрдингиз, – деди.

Навоийнинг юзи ёришиб кетди.

– Сизни яна соғ-саломат кўриб беҳад қувондим. Дўстингиз қайда? Боши омонму?

– Боши омон. Ўшал куниёқ мендин айрилиб қишлоғи Файзободга кетди, мен яна ўз черикларимизга бориб кўшилдим.

– Боракалло. Мирзога содиқ эркансиз.

Жаҳонгир барлос уларнинг гапига диққат билан қулоқ солиб туриб, шоирнинг нақадар бағрикенг одам эканлигига яна бир қарра ишонч ҳосил қилди.

САЛТАНАТ ОСМОНИДА ЭСГАН СОВУҚ ЕЛЛАР

Маждиддин шаҳар ташқарисидаги боғига режа билан ҳар турли мевали дарахтлар ўтказган, қўрғонча орқасида ҳовуз қаздириб, теварагига ва остига мрамртош тердирган эди. Шабада эганда ложувард осмон акс этган тиник сувда ҳовуз атрофидаги сарв дарахтларининг сояси жилваланар, шафтоли, ўрик гулининг ёқимли ҳиди ҳар ёққа тараларди.

Устига така туркман гилами тўшалган шоҳсупанинг ўртасига қўйилган хонтахта ёнида икки киши секин гаплашиб ўтирар, кичик пиёлаларда оз-оздан май нўш қилиб, газагига ғалвирак бодомни бармоқлари билан синдириб оғизларига ташлар эдилар. Боғ эгаси ўрта бўй, миқтидан келган мош-биринч соколини мирзойи қилиб қирдирган Маждиддин қаршисида тавозе билан ўтирган қотмарок Низомулмулкни саройдаги янгиликлар билан таништирарди.

— Кунни кеча яна мирзога қуллуқ қилиб, навкарлик машаққати, беклик мартабасидин ўзини халос қилмоқни сўради. Икки йил бурун ҳам шул илтимосини подшоҳнинг арзига еткурғон эрди. Подшоҳ учун бу амри маҳол кўришиб, ҳеч нав билан аларға мақбул тушмаган эрди. Бул сафар мирзо анинг илтимосини қабул айлаб, узлатга чекинмоққа рухсат бердилар.

Бу гапни эшитиб, меҳмоннинг юзи ёришиб кетди.

— Иссиқ ўринни бўшатиб қўйғони яхши бўлубдир, — деди у ости қирдирилган мўйловини бош ва ён бармоғи билан силаб қўйиб. Низомулмулк девонда молия ишлари билан шуғулланса-да, юқори доираларда юз бераётган ҳодисалардан кўпинча беҳабар қолар эди. Саройда бўлаётган гаплардан хабардор бўлиш учун бугун атайлаб Маждиддинни йўқлаб келганди.

Гап Ҳасан Ардашер устида кетаётганди. Навоий тилладўзи чопон, наврўзий кулоҳ кийиб, Хуросон мулкининг қулли ихтиёрини қўлга олган йили Ардашер ҳам беклик мартабасига кўтарилган, Навоий иккови юртнинг тинчлиги, маъмургарчилиги йўлида қўлни қўлга бериб ишлаган эдилар. Ўша йили Маждиддин парвоначи қилиб тайинланган бўлиб, унинг вазифаси

подшоҳ остонасига бош уриб келганларнинг арзнома-ларини кўриб чиқиб ажрим қилиш, баъзи мушкул жо-роларни подшога ҳавола этиш, молия девонини назорат қилишдан иборат эди. Навоий истеъфо бериб, давлат ишларидан қўл ювганидан кейин парвоначи унинг ўрнини эгаллашга уриниб кўрди-ю, аммо эришолмади. Алишернинг ўрнига унинг шогирди Хожа Афзал та-йинланди. Маждиддин эса Навоий ва унинг дўстларини иғво тутуни билан заҳарлашга қасд қилди. Низомул-мулк худди овга чиққан сиртлон кетидан эргашган тул-кидек думини ўйнатиб, бу хатарли иғво йўлидан борар эди. Ардашернинг истеъфо берганини эшитиб, терисига сиғмай қолган бу тулки:

– Йўлимиздаги чақир тиканнинг бири таг-томири би-лан суғуриб олинбдур, минг қатла шукр, – деди. – Эшит-мадингизми, Ардашер эмди нима иш қилмоқчи?

– Нима киларди, қўлига тасбех олиб у дунё тўғрисида ўйлашдан бошқа иш қолмади анга. Эшитишимча, мавло-но Шамсиддин Муҳаммад Тобадгонийга мурид бўлиб, ул бузрукнинг хонақоҳида истиқомат қилмоқчи.

– Эмди ўз ўрнин топибдур. Дарвешваш одамға амалдорликни ким қўйибдур! Етти-саккиз йил шундоғ бийик мансабда бўлиб, бойлик орттирмади. Ўз фойдасин билмайтурғон одам эрди. Отам раҳматлик, ўз манфаатин билмағон киши девонадур, деб айтар эрдилар.

– Аммо анинг дўсти Алишер бошқача одам. Ул деҳқончиликдин зўр даромад олиб, кундан-кун бойи-моқда. Хизмати эвазига подшо анга суюрғол қилғон қишлоқларда зироатчилик ривож топмоқда. Алишер ақлли одам. От-улов йўқ деҳқонға от сотуб олиб берадур, уруғлик берадур. Албатта, деҳқон миннатдор бўлиб, ях-шилиқни икки ҳисса қилиб қайтарадур. Аммо ул доғи дав-лат ишларида улуғ хатога йўл қўйди. – Низомулмулкнинг савол назари билан қараб қолганини кўриб давом этди:

– Юртни, халқни ўйлаб, сарой талабларини унутди. Хазинага тушган ярмоқнинг кўпини карвонсаройлар, ра-ботлар, ҳаммомлар, кўприқлар қурмоқ, анҳор-ариқлар қазимоқ учун сарф қилди. Хозирғи дамда давлат хази-насида сичқонлар асо таяниб юрадурлар. Подшоҳ ва шаҳзодаларнинг харожати – зиёфат, чоғир мажлислари

учун ярмоқ йўқ. Хожа Афзал ўз устозининг чизиғидин чикмайду.

– Нечун мирзомизнинг манглайи тиришиб, ковокларидин қор ёғатурғон бўлиб қолди десам, сабаби бор экан-да. Кишининг ҳамёни бўшаб қолса, машқи пасаяду, – деди Низомулмулк лабини кийшайтириб. – Сиз ҳарифларнинг заиф жойини топибсиз. Устомонлиқ билан ҳаракат қилсангиз, ғалабангизга инонурмен. Мен сизнинг кўмакчингиз. Менга ўзингизга инонгандек инона беринг. Ичида эса: «Мен доғи сенинг заиф томонингни биладурмен, – деб ўйлади. – Бой ва мўътабар арзғўйлардин пора олиб, кундан-кун бойимоқдасен. Уйингда қанча жавоҳир, олтин, кумуш асбоблар борлиғи менга маълум. Майли, ҳозирча мансаб поғонасидин юксала бер, сенинг этокингдин ушлаб мен доғи юқори мартабаға чиқиб олай, кейин бир гап бўлар!»

АСТРОБОД

Хусайн Бойқаро сахар уйқудан туриб, шаробдори ни чақирди-да, бир коса майи ноб келтиришни буюрди. Унинг аъзойи бадани карахт, боши сирқираб оғриб турарди. Май нўш қилиб олгандан кейин сал ўзига келиб, муҳокама юргизиш қобилиятига эга бўлди. У юқори доирадаги мансабдорларнинг икки гуруҳга бўлиниб, баъзан зимдан, баъзан ошқора суръатда кураш олиб бораётганлари устида ўйлай бошлади. Бир-бири билан олишаётган ҳарифларни тарозининг икки палласига қўйиб, қайси бирининг тоши оғир эканлигини чамалаб кўрди: «Вазир Хожа Афзал инсофли, диёнатли амалдор. Шаҳарнинг майда савдогарлари, хунармандлар, дехқонлар ундан нолишмайди, бож-хирожни инсоф билан ундиради, аммо... хазина кундан-кунга бўшаб, тушум чикимдан орқада қолмоқда. Ахир зарур бўлиб қолганда, икки туман динор топиб беролмаса-я! Подшоҳ дегани дабдабали зиёфатлар уюштириб туриши, чиғатой улусининг беклари ва улў даражали мансабдорларга қимматбаҳо совғалар бериб, кўнгилларини овлаши керак-ку.

Маждиддин эса маккор ва олғир одам, агар ҳукумат жиловни унга тутқазилса, хазинани дирҳам ва динор би-

лан тўлдиради. Қип-қизил тилла билан тўлдиради, аммо ўзини ҳам унутмайди, халқнинг конини ичиб зулукдек симиради... Майли, симира берсин, бир куни қустириш ҳеч гап эмас».

Хусайн Бойқаро дилида аллақачон Маждиддинни танлаб, Хожа Афзалнинг думини тугиб қўйган эди. Аммо баъзи бир мулоҳазалар бу қарорини амалга оширишга тўсқинлик қиларди. Маждиддиннинг ҳукумат тепасига келишига Алишер Навоий бошлик арбоблар, олимлар, қолаверса, бутун халқ тиш-тирноғи билан қаршилик кўрсатишини биларди, шу сабабдан султон қандай қилиб Алишерни пойтахтдан узоқлаштириш чорасини изларди. Шоир Ҳиротда бўлмасагина, Маждиддинга тилладўзи чопон кийдириш мумкин. «Навоий менинг аҳволимни туншунмайдур, майга кўп ружу қилма, деб насиҳат қиладур, – деб ўйлади у. – Ахир мен барлос, арлот, қиёт, кўнғирот уруғининг оқсоқоллари, сорт амалдорларининг дилларидаги гапни билмоғим учун оларни ичириб, маст қилиб қўйиб, сўзларига киши билмас кулоқ солмоғим зарур!»

У икки кун шу тўғрида бош қотириб, учинчи куни Навоийни ўз ҳузурига чорлади. Ўз хужраи хосида кимхоб тўшакка оёғини чўзиб, ипак жилдли юмалоқ болишга чап тирсагини тираб ёнбошлаган ҳолда шоирни кутди. Унинг гўштдор юзида билинар-билинемас ташвиш аломати кўринарди.

Навоий эшикдан кириб таъзим қилиши билан инқиллаб, аранг ўрнидан туриб ўтирди. Шоирнинг саломига алик олиб:

– Оёғим соғ бўлғонда туриб кўришар эрдим, – деди. – Хўш, соғ-саломатлигингиз қалай? Яхши ухлаб турдингизми? Қани яқинроқ келиб ўтиринг.

Султон Хусайн тиззасини уқалаб, инграб, соғлигининг борган сари ёмонлашаётганидан шикоят қилди.

– Ичкиликка кўп ружу қилинмаса, хусусан, эрта билан ичмокнинг зарари кўпдир, – деди шоир. Султоннинг оғзидан гуп-гуп келаётган шаробнинг ҳиди унинг кўнглини оздираётган эди.

Хусайн Бойқаро шоирнинг гапидан хафа бўлмади, аксинча, аста бош силкиб, унинг сўзини маъқуллагандек бўлди.

Беш-ўн дақиқа у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиргандан кейин султон кўнгил ёриб, дардини изҳор қила бошлади:

– Сўнги кунларда Астробод кўнглимни тинчитмаётир, – деди у хўрсиниб. – Ул вилоятнинг ҳокими Мўғулбек икки йилдин буён бож-хирож йибормай қўйди, тахминимча, йиғилғон пулни киморға бой бериб қўйғонға ўхшайдир. Мамлакат гулзорининг ўт босиб кетган бул гўшасин обод қилмак керак, ё гапим номаъқулми?

– Жуда маъқул гап, – деди Навоий кўзларида чакнаган истеҳзоли кулгини яшириш учун ерга қараб. Ўз ичида, у шул вақтгача эсингизга келмаган Астробод вилояти не учун эмди сизни ташвишга солиб қўйди, бунда бир бало бор, деб ўйлади.

– Эшитишимча, Мўғулбек халққа зулим қилиб, менинг шаънимга доғ тушираётғон эрмиш.

– Андоғ бўлса, – Мўғулбекни алдаб, Ҳиротга чорлаб олмоқ ва анинг жазосини бермоқ, ўрнига мўътабар бир одамни йибормоқ керак, – деди Навоий ердан кўзини олмай.

– Боракалло, ўйлаганимни топдингиз, Астрободга сиз каби тадбирли бир ҳоким керак.

Навоий тилини тишлаб қолди. Султоннинг нияти унга ойнадек равшан бўлди. Афтидан, Маждиддин уни Ҳиротдан узоқлаштиришни талаб қилган бўлса керак.

– Ишончингиз учун раҳмат, аммо соғлигим сафарга чиқмоққа имкон бермайдур. Бу вазифага бир одамни мўлжаллаб қўйибмен.

– Астрободдаги ишларни сиздин бўлак одам йўлга соломмайдур, – деди Ҳусайн Бойқаро қатъий қилиб.

– Мирзам, илтижо қилурмен, ул ерга бошқа одамни йиборинг. Мен сиёсат ва раёсат ишларига аралашмай, пароканда ғазалларимни йиғиб, девон тартиб этмак фикрида эрдим.

– Девон тартиб этмак учун албатта Ҳиротда бўлмак шарт эрмас, бул ишни Астрободда қилса ҳам бўлур.

Навоий учун эътироз қилишга йўл қолмаган эди. Дили оғриб:

– Мен боя айтдим, яна такрорлаймен: сиёсат ва раёсат ишлариға аралашмаймен. Кимнинг устидин тилладўзи

чопонни олиб, кимга кийдиурсиз, бу бирла ишим йўк. Аммо мени Ҳиротдин узоқлаштирманг! – деди.

– Кўнглингизга ёмон гап келмасун доғи, – деди Ҳусайн. – Сизни Астрободга йибормоқдин мурод – бу узоқ вилоятни обод этмакдур, аммо бошқа хил мулоҳазалар кўнглимизнинг кўчасидин ҳам ўтгани йўк.

Унинг гапига эътироз билдириш учун ўрин қолмаган эди, шоир буни пайкаб, индамай бош эгиб қўйди.

– Сафарга отланмоқ учун сизга уч кун рухсат берилур, – деди подшоҳ гапни қисқа қилиб. Шоир ўрнидан турди.

Дарвозабон шошиб-пишиб катта дарвозани оча бошлаганида, сўрининг устида ўтирган суҳбатдошлар ирғиб ўринларидан туришди. Шоирнинг содиқ мулозимини Беҳдул югуриб бориб, отнинг жоловини ушлади. Соҳибдорозангани тутиб турди. Навоийнинг ранги бир оз оқарган, қошлари чимирилган эди. Дўстлари ундан ҳол-аҳвол сўраганларида:

– Бир оз бошим оғриб турибдур, – деди ва отдан тушиб, ҳужрасига кириб кетди. Унинг кўзига дунё қоронғи, мияси зирқираб оғрир эди.

Япаскигина оддий бир ҳужрада икки киши қарама-қарши ўтирарди. Уст-боши, гап-сўзларига қараб, уларнинг бири катта амалдор, иккинчиси эса оддий бир навкар эканлиги билиниб турарди. Биринчисининг эғнида зарбоф чопон, белида олтин камар, бошқаси эса устига оддий тугмадор, бошига папах, оёғига кўпол сағри этик кийган эди. У чўкка тушиб рўпарасидаги виқор билан ўтирган амалдорнинг гапларига диққат билан қулоқ соларди.

– Ялангтўш баҳодир, сенинг садоқатингни яна бир марта синаб кўрмоқчимиз. Муҳим бир топшириқ бор.

– Ҳар хизматингизга тайёрмен, синаб кўринг.

– Астробод борғонингда ҳам аввалгича иш олиб боргайсен, яъни Алишербекнинг ҳар бир диққатга лойиқ сўзини туморға ёзиб, баковулға бериб тургайсен.

– Бош устига.

Амалдор ёнидан най қилиб ўралган бир қоғозни чиқариб:

– Ушбу мактубни Мирҳожини баковулға топшир, – деди. – Ялангтўш хатни олиб, шошилмай кўйнига солиб қўйди.

– Баковул нима иш буюрса, йўқ демай шуни бажо келтир. Анинг фармони – бизнинг фармонимиз, англадингму?

– Англадим, таксир, – деди Ялангтўш.

– Агар хизматингни яхши бажарсанг, маошингни оши-
рурмиз, кейин бориб зўр мансаб эгаси бўлгайсен. Келгу-
сидаги хизматинг эвазиға мановини олиб қўй.

Ялангтўшнинг олдиға танға тўлдирилган кичик бир
халта шиқирлаб келиб тушди.

– Раҳмат, оға, – деди навқар сиполикни қўлдан бермай,
халтани секин чўнтакка сола туриб.

– Эмди сенға жавоб. Киши билмас ўз хўжангнинг уйи-
ға ёнғил¹. Ҳеч нарсадан қўркма, ўртада мен ила халифайи
замон бор.

Ялангтўш ўрнидан туриб таъзим қилди-да, бошини эг-
ганича пастак эшиқдан ҳовлиға чиқди.

* * *

Навоийни Астробод халқи зўр тантана билан кутиб
олди².

Каспий денгизининг жанубий қирғоғида, Димованд
тоғининг этағида ястаниб ётган бу шаҳар жуда обод, кар-
вонсаройлари ва дўконлари бисёр эди. Хуросондан Кав-
казға ва Кичик Осиёға борадиган карвон шу шаҳар орқали
ўтарди.

Вилоят ҳокимининг ноиби Хожа Шамсиддин ва
кадхудо³ ўз мулозимлари ва аъён-амалдорлари билан
шаҳарнинг Машҳад дарвозасидан чиқиб, Навоийни ку-
тиб олишди. Хожа Шамсиддин отдан тушиб, дабдабали
сўзлар билан янги ҳокимни қутлади.

Аҳолиси қурд, форс, озарбайжон ва туркманлардан
иборат бўлган Астробод арининг инидек ғувиллар, ким-
хоб, шойи тўн кийган аъёнлар, бойлар ва қирқ ямоқ бўз
чопонга ўралиб, кавушини зўрға судраган ҳунармандлар,
хаммоллар, хизматкорлар кўчаларни тўлдирган эди.

Машҳад дарвозаси устида ноғоралар тараклаб, сур-
найлар чийиллар, ора-сира карнай наъра тортиб шаҳарни

¹ Ёнмоқ – қайтмоқ.

² Алишер Навоий 1487 йили Астрободга етиб келди.

³ Кадхудо – шаҳар бошлиғи.

бошига кўтарарди. Отликлар шаҳарга киришлари билан от бошини Наълбанд кўчасига буришди. Халойик чуввос кўтариб, янги ҳокимни олқишларди. Бошларига жингила мўй папах кийган баҳайбат ясовуллар олдинга тушиб, қўлларидаги узун арғувоний таёқларни ўйнатиб, отликларга йўл очишар эди.

Навоий ўз навкарлари, шаҳар амалдорлари, олимлар, шоирлар қуршовида девонхонага етиб келиб, отдан тушди. Бу ерда Алишерга заррин чопон ва кулоҳ кийгизиб, чувиллашиб янги мансаб билан муборақбод қилишди. Раста оқсоқоллари, хунармандлар, бўлук¹ бошликлари ва бошқа амалдорлар совғаларни келтириб, янги ҳокимнинг оёғи остига қўя бошладилар. Кўп ўтмай, ипак тўнлар, жўра-жўра шойи, атлас, кавуш-маҳси ва бошқа буюмлар ўралган бўҳча ва тугунчалар тоғдек уюлиб кетди. Буларни кўриб, ноқулай аҳволга тушган Навоий ийманиб, совға келтирганларга миннатдорчилик билдирди, Хожа Шамсиддин билан ёлғиз қолганларида ўзининг ноқулай аҳволга тушганини айтди:

– Таксир, ота-бободин қолғон таомил бу, ахир одатга қарши бориб бўлмайдур, – деди Хожа Шамсиддин.

– Афсус, минг афсуски, шул одат бор. Ахир совғапешкаш меҳнат аҳлининг бўйнига оғир юк бўлиб тушадур, амалдор, аёнларни бузадур, аларни ҳарислик, тамагирликка ўргатадур. – Хожа Шамсиддин унинг гапини маъқуллагандек бош ирғаб қўйди.

* * *

Шоир янги жойга келгандан бери асаблари жойига тушиб, тинч ухлайдиган бўлди. Орадан икки ҳафта ўтгач, у одати бўйича барвақт турди. Офтоб дарахтлар устига ховучлаб олтин тангалар сочмоқда. Димованд сиртининг ён-бағридаги ўрмондан салқин шамол эсмоқда, халқнинг эътиқодига кўра Заҳҳок, Жамшид ва Рустам каби афсонавий қаҳрамонларга мақбара бўлган бу тоғнинг тепасидан тутун чиқиб туради. Шаҳар атрофидаги боғлардан афлисун, лиму ҳидлари анқирди. Чилдухтарон дарвозасидан

¹ Бўлук – мавзе, даҳа.

кириб келаётган туя карвонининг кўнғироғи, туяларнинг фарёди ҳаммаёкни тўлдирган.

Бу ерга келиб бир оз дам олган шоир шарбат ичиб, нонушта килар экан, ковоқ-гумшуги осилган Бехлулга ҳазил қилди:

– Димоғингиздин эшак курти ёғаётир, махдум, ё Хиротда етим қолғон эшагингизни соғиндингизму?

Навоийнинг кайфияти Бехлулга ҳам таъсир қилди шеклли, кулимсираб деди:

– Топдингиз, тақсир. Аммо эшагим эгасидин кўра бахтлироқ эркан, зеро, у ўзи гуғилғон шаҳарда роҳат қилиб ётибдур, мен эса бу ерларда мусофир бўлиб юрибдурмен.

– Рост, салтанат саҳросидин эсан совуқ шамол сизни бул ерга учуриб келди, аммо эшагингизга кучи етмади. Маждиддин анинг терисини шилиб олмасайди, деб кўркамен.

– Менинг эшагим терисини шилдирадиган эшаклардин эрмас, олдидан келса – тишлайдур, орқасидин келса – тепадур.

Бехлул ўзининг гапини ўзига наша қилиб, кулиб юборди. Навоий ҳам кулгидан ўзини тиёлмади, димоғи чоғ бўлиб, ўрнидан турди-ю, девонхонага йўл олди.

Соҳиби девон Хожа Шамсиддин уни бўсағада таъзим билан қарши олиб, ҳол-аҳвол сўрашди. Навоийнинг юзига қизил югурганини кўриб:

– Хайрият, Астробод ҳавоси сизга ёкубдур, – деб кўйди.

Девонхонага кириб, ҳар қайсилари ўз ўринларига ўтирганларидан кейин Навоий ўз одати бўйича, девон бошлигининг бажарган ишлари тўғрисидаги маърузасини тинглаб, бош муставфий¹нинг дафтарини кўздан кечирди. У ишларнинг юришиб кетганини, бож-хирож батартиб тушаётганини кўриб, кўнгли бир оз таскин топди.

Тушдан кейин арзгўйларнинг шикоятини тинглай бошлади. Бир-икки кишидан кейин елкасига катта ямоқ тушган бўз яктакли, новча, рангпар бир йигит чориғини судраб келиб, Навоийнинг ўнг томонида ўтирган Хожа Шамсиддинга энгашиб таъзим қилди. Жуссаси катта,

¹ Муставфий – ҳисобчи.

кўркам, важохати зўр бўлган девон бошлиғини, афтидан, у ҳоким деб ўйлаган бўлса керак. Йигит унга рўбарў бўлиб:

– Тақсир, жаноблариға бир арзим бор, – деди.

Куйирокда кўлига қалам ва дафтар олиб ўтирган битикчи унинг хатосини кўриб, «пик» этиб кулиб қўйди. Арзгўй йигит гапдан тўхтаб, унга қаради. Хожа Шамсиддин битикчига бир ўкрайиб қўйиб, йигитга ўшқирди:

– Аҳмоқ, кўзинг кўрму? Алишербек жаноблари каршингда ўтирибдилар-ку!

Дехқонларни одам ўрнида кўрмайдиган девон бошлиғининг бу қўпол муомаласидан Навоий қаттиқ ранжиди. Бегона одамларнинг олдида ўз ёрдамчисига танбех беришни эп кўрмай, кип-кизариб ўтираверди.

Бўз ятакли арзгўй Навоийга таъзим қилди-да, девон соҳибига пичинг қилиб деди:

– Кўзимиз кўр бўлмаса, шунча жабру ситамға чидаб ётармидик!

Хожа Шамсиддин ғазабнок бўлиб, «йўқол, бу ердин», деб бақирмоқчи бўлиб турганида, Навоий мулойимлик билан:

– Майли, арзини айтсин, – деб қолди.

– Тақсир, мени Марямобод кент жамоаси даргоҳингизға элчи қилиб йиборди...

– Кентингизда элчиликка сендин дурустроқ бир одам топилмадиму? – деб пичинг қилди девон бошлиғи.

– Тузукроғи, саводхони мен... Ишонмасангиз ўзингиз Марямободға боринг, кашшокликдин деҳқонларнинг кийишга кийими, қашишга тирноғи қолмоғон. – Қўйнидан бир қоғоз чиқариб, бошини ғоз кўтариб деди:

– Ҳамма гап шу арзномада битилган.

– Саводхон бўлсанг, ўкиб бер! – деди Хожа Шамсиддин истехзо аралаш.

Қишлоқи йигит қоғозни чап кўлига олиб, бошини кўтариб ўқий бошлади:

Арзнома

Астробод вилоятининг улуғ ҳокими Алишербек жанобларига, биз Саданрустоқ бўлуки Марямобод кент улуси бош уриб арз қилурмиз: бундин тўрт йил

муқаддам қароқчилар кентимизни босиб, аҳолининг ярмидин кўпини банди қилиб олиб кетиб эрдилар. Аммо ижарадор ўлпончилар, кент аҳолисининг икки барабар камайганига қарамай, аввалги миқдорда бож-хирож олурлар. Ҳаммамиз хонавайрон бўлдик, далаларни ўт босиб кетди. Илтимос қилурмизким...

Навоий бу узундан-узоқ аризага кулоқ солар экан, унинг нуроний юзини кўланка босиб, кўзларига ғам чўкди. Содда тил билан ёзилган бу аризада ноҳақ эзилган халқнинг фарёди эшитиларди.

– Кентингизда аввал неча юз хонадон бор эрди, қароқчи ургандин сўнг қанча қолди? – деб сўради Навоий арзномани охиригача тинглаб.

– Аввал икки юз чоғлиқ хонадон бор эрди, ҳозир тўксонта қолган.

– Демак, тўксон уйлик икки юз уйликнинг хирожини тўлайдур.

– Ҳа, тақсир, шундоғ.

Шоир бош чайқаб, ух тортиб қўйди. Мамлакатнинг ҳар бир бурчагида шундай ноҳақликлар юз бермоқда эди.

– Яхши, биз бул ишни ҳақиқат қилиб, додингизга ет-каймиз, эмди сизга жавоб.

Йигит таъзим қилиб чиқиб кетди. Навоий унинг орқасидан қараб кулимсиради. Дехқонлардан чиққан шундай саводхон, фаросатли йигитларни у яхши кўрар, улардан ёрдамини аямас эди.

– Саданрустоқ бўлукининг бож-хирожини ким ижарага олғон?

– Бўлук бошлиғи Аҳмадали била Муҳсинбек олғонлар, – деди девон бошлиғи бўзариб.

– Агар арзномадаги гаплар тўғри бўлса, ул золимларга жазо бермоқ керак, тоинки бошқа золимларга ибрат бўлсун. Душанба куни бул ҳақда маърузангизни тинглайдурмен.

Пойгаҳда чордана қуриб ўтирган битикчи чап тиззаси устига қўйилган дафтарга Навоийнинг буйруғини дарж этди.

Шоир яна бир неча кишининг шикоятини тинглаб, ҳориб-чарчаб, кайфи бузилиб уйига қайтганида Бехлул

таъзим қилиб, Хожа Афзалнинг Ҳиротдан келганини билдирди.

– Хожа Афзал? Қайси шамол ани бул ёққа учирибдур?

– Фалокат шамоли, – деб жавоб қилди ўрта бўйли, қорачадан келган бир йигит рўпарадан келиб.

Икки дўст қучоклашиб кўришиб, ҳол-ахвол сўрашдилар. Дастурхон ёнида ўтириб, узоқ гаплашдилар.

– Ҳиротда нима гаплар бор? Батафсил сўзлаб беринг.

– Сўраб не қилурсиз, тақсир. Шубон хайдалиб, қўйлар бўрига топширилгондин сўнг, не бўлур эрди. Маждиддин тилладўзи чопон ва наврўзий кулоҳ кийиб вазир бўлгондин сўнг, шаҳар косиблари ва ҳунармандлариға, чакана мол сотувчи савдогар, боққолларға тамға солиғини солди, деҳқонлардин келгуси йилнинг хирожини ундириб олди, хазинага динорлар келиб туша бошлади.

– Жўнашимдан икки кун олдин Боғи Зоғонда шундоғ катта зиёфат бўлдики, Жамшид замонидин буён бундоғ базмни ҳеч зот кўрган эрмас. Боғнинг ўртасидаги мрамар ҳовуз сув ўрниға шарбат билан тўлдирилди. Хушсурат йигитлар аёёнлар ва муллаларга олтин пиёлаларда шарбат ва шароб тутар эрканлар, ҳофизлар сизнинг ғазалларингизни ўкиб хониш қилур эрдилар. Мен ҳам шул зиёфатда ҳозир эрдим, қуйроқда ўтирар ва ғам оташини сўндирмоқ учун устма-уст чоғир ичар эрдим. Бир вақт қарасам, тепамга баковул келиб: «Хожа, сизни мирзомиз чорлайдурлар», деб қолди. Мен ўрнимдан зўр-базўр туриб, мирзонинг хузурларига гандираклаб бордим. У зот ҳам ширакайф эрканлар, мен фақирға бир коса чоғир узатиб: «Хожа, бизга қилгон хизматингиз бадалиға миннатдор илкимиздин бир коса шароб ичсалар», дедилар. Тиз букиб, икки илким бирла косани олдим. Ўрнимдин туриб, орқаға икки қадам ташлаб, чоғирни сипқордим ва косани аёқчи¹га узатдим. Подшоҳимиз кўзимга икки нафар бўлиб кўриниб, рўйи замин чайқала бошлади. Мен гуп этиб йиқилиб тушибмен. Мирзоимиз бирла Маждиддиннинг хохолаб кулганлари кулоғимда қолибдур, бошқаси эсимда йўқ, айтишларича, мулозимлар мени кўтариб бир ҳужрага ётқизиб қўйибдурлар...

¹ Аёқчи – шароб қуйувчи, косагул.

Навоий унинг ҳикоясини тинглар экан, кўзлари ўт со-
чар, тишлари ғижирлар эди:

– Майли, истаганларича майхўрлик қила берсунлар,
халқнинг молин базм-зиёфатларга сарф эта берсунлар,
ноҳақ тортиб олингон бир игна бағирларига олмос ханжар
бўлиб қадалур, аёлларнинг илкидин тортиб олингон бир
кулоч ип аждаҳо бўлиб аларга чанг солур!

Хожа Афзал шоирнинг бу жонли сўзларига индамай
кулоқ солиб турди, кейин яна гап бошлаб:

– Ўшал зиёфатда мени шу қадар таҳқирлоғонларидин
сўнг, Ҳиротдин жўнаб кетмоққа жазм қилдим, – деди. –
Пойтахтда турмоқ мен учун хатарли бўлиб қолди. Шул
сабабдин Астрободдин боқимонда бош-хирожни ундириб
келмоқ баҳонаси-ла йўлга чиқдим.

– Яхши қилибсиз, – деди Навоий ўйланқираб. – Бу
ерда ҳам қолишингиз яхши эрмас.

– Не қилай, қайга борай?

– Ҳаж баҳонаси била Ҳижозга сафар қилинг. Мирзоға
бу борада икки энлик хат йўллағаймен. Мен сизга икки
навқаримни берурмен.

Улар аллавақтгача гаплашиб, маслаҳатни бир жойга
қўйдилар.

Орадан икки кун ўтгач, собиқ вазир сафар отига миниб
Ҳижозга жўнаб кетди.

Соҳибӣ девон Марямобод кенти жамоасининг ариза-
сини текшириб, унда баён этилган воқеаларнинг тўғри
эканлиги аниқланди. Навоий халққа зулм қилувчи амал-
дорларни кўрарга кўзи йўқ эди. У ғазабга келиб, бўлук
бошлиғи Аҳадалини ишдан бўшатиш ва бутун мол-
мулкини хазина фойдасига мусодара қилиш тўғрисида
фармон берди.

– Муҳсинбекни-чи? – деб сўради Хожа Шамсиддин
пусибгина.

– Ани ётқизиб, ялонғоч баданига ўн беш таёқ урди-
ринг, Астробод вилоятидин бадарға қилинсун. Марямобод
кентига иноятнома берилиб, икки йилгача бож-хирождин
озод қилинсун.

– Бош устиға, – деди янги ҳокимнинг сиёсатидан бада-
нини титроқ босган амалдор.

Шу воқеадан кейин амалдорлар, ижарадорлар нафс-

ларини тийиб, ҳар қадамларини ўлчаб босадиган бўлишди.

Ўз қирғоғидан чиқиб мамлакатни босган зулматваҳшат дарёсини қамчи билан уриб, ўз соҳилига чекинтириш мумкин эмаслигини Навоий яхши биларди. Лекин қўлидан келганича меҳнат аҳлига ёрдам қилиб, унинг устидаги зулм юкини енгиллаштиришга бор кучи билан уринарди. Фақир-фуқаролар ҳам унинг бу ниятини пайқаб, ҳар қадамда унга миннатдорлик билдирардилар.

Кунлардан бир кун Навоийнинг олдига, додхоҳлик вақтида марямободлик йигит кириб келди, чоққина бир гиламчани шоирнинг оёғи остига қўйиб:

– Сиздин миннатдор бўлгон жамоамиз шул арзимас тухфани йибордилар, – деди. – Кент аёллари бу гиламчани сизга агаб ўз қўллари била тўқиғонлар.

– Нима қилардингиз овора бўлиб, чикимдор бўлиб? – деди шоир қишлоқдагиларга юраги ачиб. Аммо тухфани қайтариб юбориш ноўрин эканлигини билиб, қабул қилганини билдирди ва қишлоқ аҳволини суриштирди.

– Иноятномани олиб барча хурсанд бўлди, катта-кичик дуойи жонинғизни қилиб ётибдурлар. Ҳатто кентимизни ташлаб кетган баъзи деҳқонлар ҳам ўз ерлариға қайтиб келдилар.

Навоийнинг кўзига ўз қишлоғига қайтаётган жулдур кийимли деҳқонлар, ялангоёқ, усти йиртик рангпар болалар, бошига чопон ёпинган, кўзларига ғам чўккан деҳқон аёллари кўриниб кетди ва чуқур хўрсиниб қўйди.

– Эмди сизга жавоб, кентингизға ёниб, совғамизни мамнуният бирла қабул қилдилар, деб айтинг.

– Мен сизнинг эшигингизда қолурмен, – деди йигит қатъий қилиб. – Жамоамиз мени сизнинг хизматингизға йиборди.

Навоий ўзига хизматкор керак эмаслигини ҳарчанд тушунтирмоқчи бўлса-да, йигит ўз айтганида туриб олди:

– Мен кентга қайтсам деҳқонлардан сўкиш эшитамен.

Навоийға бу юракли деҳқон ёқиб қолган эди. Унинг ота-бобосини суриштириб, исмини сўради:

– Отим Ўғонберди, бобом Худойберди, асли шул қишлоқликдур, раҳматлик отам ўз меҳнати била яхши кун

кечиргон бообрў одам эрди, истаган одамдин сўраб бил-салар бўлур...

Навоий унинг гапига кулок солар экан, афти бошига тикилиб ўйланиб қолди. Кейин баковулни чақириб, Ўғонбердини ишга олишни буюрди.

– Ошхонада ишлаб турсин, кейин унга боп бир вазифа топиб бергаймиз, – деди.

Умрида қорни тўйиб овқат емаган Ўғонберди янги ишидан жуда хурсанд эди. Ҳар куни эрталаб туриб, ошхонадаги катта хумларни сувга тўлдиради, ўтин ёради, сўнгра кечки овқат учун сўйилган ғозларнинг патини юлиб, тозалайди. Бўш вақтларида Бехлуддан дарс олади, тап тортмай, Навоийнинг олдига кириб, керакли китобларни сўрайди...

Бир куни қош қорайган пайтда Ўғонберди чашмадан катта челақларда сув келтириб хумга қуяётганида, ошхона ичида баковул, Ялангтўш ва ошпазнинг секин гаплашиб ўтирганларини эшик тирқишидан кўриб қолди. Баковул жаҳлини босишга уриниб, босиқ овоз билан сўзлар, хо-муш бўлиб ўтирган ошпазга гап уқтирмоқчи бўларди:

– Сен бола-чақали, аёлманд бир одамсен, биламиз. Шул сабабдин сенга раҳмимиз келур. Биз била бирга бўлсанг, ҳеч маҳал хор бўлмайсен. Нега энди тихирлик қилурсен!

– Бола-чақам озми-кўпми ўз ризқини кўрар, аммо бу дунёда ортиқча гуноҳ орттиришга тобим йўқ. Жон ака, мени бу ишга аралаштирманглар.

– Бизнинг орқамизда улуғ мартабали одамлар турадур, у ёғини ўйлаб, кўркиб-нетиб ўтирма. Сенга, фалон ишни қил, деб буюрганимиз йўқ-ку! Сўроқ вақтида биз ўргатган гапда қаттиқ турсанг бас, у ёғини ўзимиз тўғрилаймиз.

– Билмадим, қандоғ бўларкин? – деди иккиланиб ошпаз. – Мундоғ ўйлаб карасанг, юрагинг орқангга тортиб кетадур. Ахир, у зот султоннинг ноиби-я!

– Эй, доғи гапни айлантиради-я, – деб пўнғиллади Ялангтўш сабрсизлик билан. – Бизнинг хожа андин ҳам зўр, дасти узун, мансаби улуғроқ.

Баковул ёнчиғини қовлаб:

– Сенга атаб қўйгон бир нарсам бор эрди, – деди ошпазга. – Манови беш олтунни чўнтагингга солиб қўй. Вақти келганда яна қўлимиз қурук бўлмас...

Ўғонберди баковулнинг гапини охиригача тинглаб ўтирмай ўзини ташқарига урди. Тўғри Навоийнинг ҳужрасига бориб эшикни тақиллатди. Ҳаяжондан унинг нафаси тикилган, кўзлари кинидан чиқаёзган эди. Навоий унинг ранги кум ўчганини кўриб, олдидаги хонтахта устида турган косадан сув ичирди. Ўғонберди бир оз ўзига келгач, эшитганларининг ҳаммасини бирма-бир гапириб берди:

– Тақсир, эҳтиёт бўлинг, сизни заҳарламоқчилар. Аларнинг берган овқатларини сира еманг. Сизга ўз қўлим била ош пишириб берамен.

– Ўғонберди, мен ҳам алардин шубҳаланиб юрар эрдим, бежиз эрмас экан, лекин бу сирни ҳозирча ҳеч кимга айтмай туриг. Аларни жиноят устида ушлаб, жазоларини берурмиз. Сиз бориб ўрнингизга ётинг.

Бу гапдан кейин шоирнинг қўли ишга бормай қўйди. Қоғозларини бир чеккага йиғиштириб қўйиб, боққа чикди. Димованд тоғининг этагидаги ўрмондан салқин ҳаво, хушбўй ислар келиб турар, майин шабада боғдаги ёш афлисун, лиму дарахтларининг барглари билан ўйнашар эди. Бироқ бу манзара бахш этган завқни Амир Темур вақтидан қолган вайроналардан эшитилган бойкуш овозлари бузиб турарди.

Алишер қўлини орқасига қилиб боғ ичида юрар экан, минг хил фикрлар капалак сингари унинг боши узра айланиб юрар, ҳеч бири миясида қўниш топмасди. Кўнглини шубҳа, ғазаб, пушаймон ҳислари талар эди: «Шунча хизмати бадалига энди уни заҳарламоқчилар! Шубҳамиз, бунда Маждиддиннинг қўли бор, у мирзонинг розилигисиз бундай қабиҳ ва хатарли ишни қилишга журъат этолмайди. Навоийнинг ўрнида бошқа одам бўлса, садоқатга хиёнат қилган султонга қарши исён байроғини кўтарар эди. Дарҳақиқат, исён учун қулай пайт келган. Хуросон давлатининг душмани бўлган туркман султони Ёкуббекнинг ёрдам бериши аниқ. Маждиддиннинг ҳукумат бошига келишидан норози бўлган Балх ҳокими Дарвишали – Навоийнинг иниси, акасининг ишоратини кутиб ётибдур. Отасидан норози бўлган шахзода Бадиуззамон бу исёни қўллаб-қувватлаши турган гап». Агар Навоий ўша вақтда исён кўтарса, муваффақият қозониши аниқ эди.

Бирок чуқур мулоҳазалардан кейин бу ниятидан воз кечди. «Ҳой Алишер, – деб хаёлан ўз-ўзига хитоб қилди шоир. – Нафсинг ақлингдан ғолиб келмасин! Сен ноҳўя бир қадам ташласанг, ҳозир мустаҳкам бир қўл остида яшаб турган мамлакат парчаланиб кетгусидир. Ўз вилоятларида ҳукмдор бўлмоқни истаган ҳокимлар бир-бирлари билан урушмоққа бошлайдилар. Халқнинг бошига минг хил кулфатлар келадуру. Яна шаҳарлар вайрон, экинзорлар пайхон бўлур! Қўй, Алишер, бу ниятингдан воз кеч! Алам ва ўчнинг аччиқ мевалари бўлган бу фикрларни бошингдан ҳайда!»

Шоир ўз хужрасига қайтиб, хонтахта устидаги чашма сувидан бир қултум ичди. Унинг асаб томирлари бир оз тинчиб, юраги секин ура бошлади.

Шу кундан бошлаб Навоий баковул келтирган таомни емай, ўзи Беҳлул билан Ўғонбердининг овқатига шерик бўлди.

Шоир бир куни кечаси шийпонда ишлаб ўтирганида, боғнинг нариги чеккасидаги супа томондан шовқинсурон кўтарилди. Ора-сира баковулнинг бўғиқ овози, Беҳлулнинг ялиниб-ёлвориши эшитиларди. Нима гап, бир бало бўлдими деб, шоир ишини йиғиштириб қўйиб, супа томон югурди.

Навоий шийпонида ўз машғулоти билан банд бўлган маҳалда, куйидаги воқеалар рўй берган эди: Беҳлул билан Навоийнинг тоғаваччаси – Абу Саид қўлида шаҳид бўлган Мирсайид оқанинг ўғли Мирҳайдар супа устида ўз она шаҳарлари Ҳирот тўғрисида, унинг атрофидаги боғлар, қишлоқларнинг гўзаллиги ҳақида сўзлашиб ўтирар эдилар. Гапдан гап чикиб, Беҳлул баковулнинг шубҳали ишлари, Ўғонбердининг эшитган гапларини айтиб қўйди, лекин дарров ўз хатосини англаб, булар ҳаммаси таги йўқ гаплар бўлиши ҳам мумкин, деб минғирлади. Мирҳайдар ўттиз бешларга бориб қолган енгилтабиат, ҳовлиқма, асабий бир йигит эди. Ёшлигида от миниш, қилич уриш, ўқ отишнинг машқини олган бу хипча бел, кенг яғринли йигит кейинги вақтларда маишатга берилиб, асаблари бўшашиб қолганди. У Беҳлулнинг сўзларини эшитиши биланок, ирғиб ўрнидан турди-да, боғда юрган навбагчи бир навқарга баковулни дарҳол ўз олдига келтиришни

буюрди. Беҳдул оғзи бўшлигидан хуноб бўлиб, бу ишни қилманг, Мир жаноблари хафа бўладилар, деб ялиниб-ёлворди, бироқ гапи кор қилмади.

Ҳар елкасига иккитадан одам ўтирса сиғадиган норғул навкар баковулни судраб келтирди. Ранги бўзариб, кўзлари чакчайиб кетган Мирҳайдар баковулни соқолидан тутамлаб, юзига бир урди ва ерга ётқизиб, тўғри келган жойига тепа бошлади. Ҳар тепганида: «Сенми ҳали оғамга оғу бермоқчи бўлғон», – деб бакирар эди. Шовкин-суронга бир неча хизматкор югуриб келди, бироқ улар Мирҳайдардан кўркқанлариданми ёки воқеани тушуна олмаганлариданми, ўзларини йўқотиб, нима қилишларини билмай туришарди. Шу аснода Навоий югуриб келиб, тоғаваччасининг кўлидан ушлади.

Оғасини кўргач, Мирҳайдарнинг ҳовури пасайиб, жинни кишидек у ёқ-бу ёққа аланглаб қаради, сўнгра ерда ётган баковулни соқолидан ушлаб, оёққа турғазиб кўйди.

Навоий Мирҳайдарнинг бакириб айтган гапларини эшитган, воқеанинг нимадан иборатлигини пайқаган эди. У Беҳдулга маънодор қараб кўйди-да, жанжал устига келган кишиларга қараб, жой-жойларингга кетинглар, деб буюрди. Бу можаронинг бош айбори Беҳдул ҳаммадан олдин кўздан ғойиб бўлганди.

Супада Навоий баковул билан ёлғиз қолгач, унга тикилиб, бирпасгача нима дейишини билмай турди, ишнинг вақтидан олдин очилиб қолганидан у афсусланарди. Энди баковулнинг жиноятини нима билан исботлаш мумкин? Уни жазога тортиш учун важ йўқ. Шундай бўлса ҳам, Навоий сир бой бермай, қатъий қилиб деди:

– Сенинг қора ниятинг бизга маълум, ҳар бир қадамингни санаб, қилғон ишларингни билиб юрибмиз. Бекорга овора бўлиб, жиноятингни яширмоққа уринма. Тўғриси уни ўз тилинг билан айтсанг, гуноҳингни кечирурмен.

Калтак еб, эс-хушини йўқотаёзган баковул дарров тан ола қолди. «Ошпаз сирни очиб кўйди шекилли», деб ўйлади.

– Гуноҳимни кечиринг, тақсир. Бир қошиқ қонимдин кечсангиз айтамен. – У Алишернинг оёғига йиқилиб, ер

ўпди: «Билган экансиз, гуноҳимдин кечинг, бир қошиқ қонимни бағишланг!»

Ғазабдан аъзойи бадани титраб турган Навоий бошда уни ўлдиртириб юбормоқчи бўлган эди, кейин ўйлаб-ўйлаб бу қароридан қайтди. Унинг бутун вужуди, ғалаёнга келган ҳислари қасосни талаб этса-да, бироқ ақли бунга кўнмас эди. «Оёғингга йиқилиб, тупроққа беланиб ётган қуролсиз душмандин не қилурсен ўч олиб? – дер эди ақли. – Қасос олмоқчи бўлиб, бақовулни жаллод қўлига берсанг, Ҳиротда қандай шов-шув кўтарилишини биласенму?! Душманлар, Навоий одам ўлдираётир, халққа жабр қилаётир, деб гап тарқатгусидир. Ёлғиз султонни эмас, эски дўстларни ҳам ўзингга тесқари қилиб қўясен. Қўй, бу галча ўч олиш лаззатидин воз кеч!»

Алишер аламини қулт этиб ютиб, ақлининг сўзига киришга жазм қилди. Ўша пайтда у ўч олишга ҳуқуқсиз, минг турли кўзга кўринмас занжирлар унинг эркини ўраб олган эди: «Қайнаб турган қозонни ёпиғлигича қолдириш керак», деб ўйлади у.

– Тур ўрнингдан, – деди хали ҳам оёғини ўпиб ётган бақовулга нафрат билан қараб. – Бир қошиқ қонингни бағишладим, аммо бир шарт бор: бўлиб ўтган бу можароларни ҳеч кимга айтмай, сир сақлағусидурсен.

Бақовул бу енгил шартни жон деб қабул қилиб, умрининг охиригача Навоийнинг қули эканини қайта-қайта гапирди. Кейин йиғлаб чап қўли билан соқолини тутамлаб, ўнг қўли билан юзига урди: «Нега Навоийнинг қадрини билмаган эканман», деб кўз ёши қилди.

Алишер ўз мулозимлари, хизматқорларини чақириб, Мирҳайдарнинг янглишганини, унинг бақовул ҳақидаги шубҳалари тағи йўқ гап эканини айтди. Ҳамма бошини қуйи солиб, индамай жой-жойига тарқалди.

Орадан бир ой ўтмай, тўпланган бож-хирожларни Ҳиротга олиб борган Мирҳайдар Навоийнинг пишиқтиришига қарамай, бир ичкилик зиёфатида Астро-бод воқеасини дўстларига сўзлаб берди. Султон Ҳусайн бу гапларни эшитиб, ташвишга тушиб қолди. Гап-сўзнинг зўрайишидан кўрқиб, Мирҳайдарни ёлғончиликда айблаб, Ихтиёриддин қалъасига қаматиб қўйди. Навоийга хат юбориб: «Ҳиротга қайтиб келинг, ҳаргиз бу янглиғ ёмон

фикрлар ақлимга келгани йўқ эрди», деб ёзди. Шу баҳона билан Навоий Астробод сургунидан қутулиб, севикли Ҳиротга қайтиб келди ва султон Ҳусайнга Астробод ишлари тўғрисида ҳисобот бергандан сўнг деди:

– Мирзам, илтифотингизни дариғ тутмай, осий ва гуноҳкор Мирҳайдарнинг қонидан кечинг, ўзи девонасифат йигит тилини ихтиёрида асрай билмайдур.

Навоий султоннинг хужраи хосида ҳукмдорнинг рўпарасида бош эгиб ўтирарди. Ҳукмдорнинг ранги ўчган, кийик кўзлари чакнар, ҳарсиллаб нафас оларди.

– Агар бу лодон йигит Мирсайид оқанинг ўғли бўлмоғонда қонидин кечмаган бўлур эрдим. Айтгон сўзина боқинг: султоннинг баковули Алишерни заҳарламоқчи бўлгон эрмиш. Бу янглиғ ёлғонни айтмакка қандоғ тили борди эркан? – Ҳусайн олдидаги косадан бир хўплам шарбат ичиб, енгил нафас ола бошлади. – Дўстларингиз ташвишга тушган. Шул сабабдин сизни дарҳол Ҳиротга чақиртирдим, тоинки алар сизнинг соғ-саломат эрканингизни ўз кўзлари билан кўрсунлар. Мирҳайдар сарой аҳли олдида мастлиғ чоғида айтгон сўзлари ялғон эрканин айтиб, мендин узр сўрасин. Бўлмагур овозаларга хотима бермоқнинг ягона йўли шулдир. Мен фармон бердим. Ихтиёриддин қальсининг дориғаси Мирҳайдарни озод қилиб йиборғусидир.

– Худоға минг қатла шукрки, салтанат гулшанидин муруват ели келди, – деди юзи ёришиб кетган шоир. – Яхши одам ямонларга ҳам яхшилиғин унутмас. Сиз яхши муомила била душманларни ҳам ўзингизга ёр қилиб олгон подшо-сиз. Доим илтифотингиз булутидин ҳиммат ёмғури ёғсин!

Навоий султон Ҳусайнга қайта-қайта ташаккур билдириб, ўрнидан турди.

Эртасига Мирҳайдар қалъадан чиқиб келди. Сарой аҳли, уруғ оқсоқоллари, шаҳар улуғлари олдида султоннинг баковули тўғрисидаги ҳамма гаплари тухматдан иборат эканини айтиб, мирзо Ҳусайндан кечирим сўради.

ДАРВИШАЛИНИНГ ФИТНАСИ

Навоий Ҳиротнинг шимол томонидаги Гозургоҳ мавзеидан ўттиз танобча курук ер сотиб олиб, обод қилдирган

эди. Пистазор тоғларнинг этагидаги дўнглик ерга сув чиқартириб анор, анжир, ўрик, ток эктирган, боғнинг ўртасида чиройли бир шийпон солдирганди.

Салқин ва жимжит куз кечаси... Тунёқ томондан хушбўй, майин шабада эсиб туради, меваларнинг кўплигидан бошлари эгилган дарахтларнинг барглари бир-бирлари билан шивирлашади.

Иссиқ гуппи кийиб олган шоир шийпонда ўтириб, олдидаги хонтахта устига бир коса булоқ суви кўйиб, қандил ёруғида ишлайди. Аҳён-аҳёнда бир култум сув ичиб, бир нуқтага кўзини тикиб ўйлаб қолади, бемаҳал сарғайиб ерга тушаётган барглarning шитир-шитирига кулок солади.

Навоий шундай илҳомбахш, сокин ва салқин куз кечаларини севарди. Бугун ҳам унинг савағич қаламидан ажойиб сатрлар қуйилиб тушарди. Шоирнинг юмшок бир табассум билан ёришган юзида мусаффо қалби ойнадагидек акс этиб турарди. У фақат иш устидагина ўзини бахтли ҳис этарди. Бироқ зулм, ваҳшатни ўз шиори қилиб олган замона бундай тинч ва осойишта меҳнатнинг душмани эканини у билар эди.

Тинч ва кўм-кўк водийларга баъзан гармсел ёпирилиб яшил барглари хазон қилганидек, ўқтин-ўқтин беклар, ҳокимлар кўзғолон кўтариб, халқнинг осойишталигини бузар, ёнган чироқларини ўчирарди.

Шоир бугун ярим кечагача ишлашни мўлжаллаган эди, бироқ ваҳшат чўлидан келган хунук бир хабар илҳомини қочириб юборди. Беҳдул унинг олдига келиб, оғзи муҳрли бир хатни узатди.

– Ким берди буни?

– Дарвоза олдида турган бир отлик. Балхдин келдим, деб айтди.

Навоий хатни очиб, шошиб-пишиб ўқий бошлади:

«Дуойи бениҳоя ва саломи муштоқонадин сўнг, сиҳат-саломатлигимни билдириб, сиз биродаримнинг ҳам эсон-омонлигини тилаб ётмоқдамен. Қолгон сўзларни ушбу мактубни элтган кишидан эшитгайсиз. Бул киши менинг энг содиқ мулозимларимдин бўлиб, ҳеч бир сирни андин яширмасангиз ҳам бўлур.

Инингиз Дарвишали».

Бу мужмал ва сирли мактуб Алишерни гангитиб қўйди: «Аҳмоқ укам, яна бир балони бошламоқчига ўхшайди шекилли», деб ўйлади у.

– Маҳдум, отлиқ кишини бул ерга чорланг, токзор ичидин олиб ўтинг, навкарлардин ҳеч ким кўрмасун.

Навоий тунги меҳмонни қабул қилиш учун шийпоннинг четидаги хужрага кирди. Орадан беш-олти дақиқа ўтгач, қора шойи чопон кийган жиккак киши кириб таъзим қилди ва Навоийнинг қўлини олиб кўришди. Бехлуд дастурхон ёзиб, ясоғлиқ бир баркаш билан нон келтирди, сўнгра индамай чиқиб кетди.

Навоий ҳаяжонланганини яширишга уриниб:

– Балхдин не хабарлар келтирдингиз, тинчликму? – деб аста сўради.

– Тинчлик, ҳоким жаноблари, яъни биродари азизингиз Дарвишали жаноблари соғ-саломат юрибдурлар, сизга беҳад салом юбордилар.

– Салом бўлсин.

– Мен сиз учун муҳим бир хабар келтирдим. Ҳисор ҳокими Султон Маҳмуд аскар тўплаб султонга уруш очмоқчи...

– А? Султон Маҳмуд-а?

– Ҳа, биз ҳам фурсатдин фойдаланиб, Мирзо Ҳусайнга қарши исён туғини кўтармоқчимиз.

– Ҳа, ҳа, шундай денг?

– Шундоғ. Инингиз Астробод воқеасини эшитиб, дарғазаб бўлдилар. Маждиддин бир куни менинг ҳам бошимга етадур, деб хавотир оладурлар. Маждиддиннинг борғон сари қўли баланд бўлиб, барча ишларни эгаллаб олаётир. Бу ҳол бизни ташвишга солмай қўймайдур. Сизнинг Астрободда исён кўтармаганингиз бизни ҳайрат ичидан қолдирди.

– Халқнинг тинчлигини, мамлакат манфаатини мен ўз нафсимдан устун қўйдим, шул сабабдин бу ишни қилмадим, – деди Навоий аста.

– Аммо Дарвишалибек бу ҳақда бошқача фикрдадурлар. Ул жаноб таваккал кемасига ўтириб, мухолифат дарёсига кирмоққа бел боғладилар. Ва лекин ишни бошламасдан бурун сизнинг маслаҳатингизни олмоқчи бўлдилар.

– Менинг бературғон маслаҳатим боя айтган гапимдин маълум бўлғондир, – деди Навоий қатъий қилиб. – Мен сизларнинг бул номаъкул ишингизни ёқламайдурмен. Сиз шуни яхши билингки, ҳозирғи пайтда подшоҳга қарши исён кўтармоқ ўзи шундоғ ҳам азоб ичида кун кечираётган халқнинг тинчлигини бузмоқ демакдур. Сиз кўзғалсангиз, Қундуз ҳокими ҳам бош кўтаргуси, Муғулбек ҳам, Бадиуззамон ҳам. Мамлакат яна қонға беланиб, улуснинг осойишталиги бузулғусидир. Бир золим ўрнига ўнлаб золимлар халқ бошида ёнғоқ чакмоққа бошлайдурлар. – Навоий ўз фикрини тушунтираман, деб терлаб-пишиб кетган, юзи ловиллаб ёнар, кўзлари чақнар эди. – Билмадим, менинг айтмоқчи бўлғон фикримни тушундингизму, йўқму, аммо ҳар қандай исён ва мухолифотга қарши эрканимни англагандурсиз.

– Англадим, тақсир.

– Инимиз Дарвишали Маждиддинга аччиқ қилиб ўт билан ўйнашмасун, бургага аччиқ қилиб кўрпа куйдирмасун. Билишимча, Маждиддиндан подшоҳнинг кўнгли совуган, яқинда вазифасидин ҳайдалса ҳам ажаб эрмас. Яна такрор айтурмен: можарони тинчлик йўли билан ҳал этмоққа урининг. Ҳисор ҳокимини қўлламанг. Агар сизлар исён кўтарсангиз, мен подшоҳ тарафини олурмен.

Навоий аллавақтгача меҳмон билан суҳбатлашиб ўтириб, унга гап уқдиришга ҳаракат қилди. Тонготарга яқин меҳмон отини эгарлар экан:

– Мендин инимга кўпдан-кўп салом айтинг, – деди. – Баъзи мулоҳазаларга кўра, илқингизга хат бермадим, менинг гапларимни оғзаки етказсангиз бас.

– Хотиржам бўлинг, ҳаммасини етказгаймен.

– Сизни бу ерда ҳеч кимарса танимайдурми? – безовталаниб сўраб қолди Алишер.

– Йўқ, танимайдур.

Навоий бир оз тинчланиб, меҳмонни йўлга узатар экан: «Ялангтўш уни кўрмадимки экан?» деб ўйлади, юз бериши мумкин бўлган бир фалокатни сезгандек юраги орқасига тортиб кетди. Ялангтўш султоннинг ишончли одами, уни ҳайдаб юбориш ёки жазога тортишга Навоийнинг ҳадди сиғмас эди.

Дарвоке, орадан икки кун ўтгач, машъум бир хабар эшитилди.

Миш-мишларга қараганда Балх йўлида, Ҳиротдан икки тош нарида ясовуллар бир кишининг ўлигини топибдурлар. Қотиллар у кишининг эғнидаги қора шойи тўни, оёғидаги арабий этигига тегмабдилар. Бозорда миш-миш гаплар зўрайиб кетди. Баъзилар ўлган киши Ҳисор ҳокимининг айғокчиси эмиш деса, бошқалари подшоҳнинг махфий чопари экан, яқинда катта уруш бўлармиш, дер эдилар. Эҳтиёткор савдогарлар молларини, деҳқонлар ғаллаларини яшира бошладилар. Кўплаб жангларни бошидан кечирган халқ яна безовталаниб қолди.

Навоий ўз ҳовлисида қўлини орқасига қилиб айланиб юрар, ўқтин-ўқтин бировга эътироз билдиргандек бош чайқар, лаблари пичирлар эди. Дарвишалининг мулозими ўлдирилганидан кейин Балхда рўй бериши мумкин бўлган вазият устида бош қотирарди: «Не қилсам эркан, фалокатнинг олдини қандай олсам эркан? – деб пичирлади у. – Кўриниб турибдурки, рақиблар изимга тушиб, менга чуқур қазимокдалар. Мабодо, Балх бош кўтарса, бошимга яна бало тошлари ёғила бошлар. Инимнинг хузурига бир одам юборсаммикан? Йўқ, буни пайқаб қолсалар, Балхда юз бериши мумкин бўлгон воқеалардин хабардорлиғимни билдириб қўйгон бўлурмен. Душманлар иғво қилиб, Навоий иниси билан бир ёқадин бош чиқармоқчи, деб подшоҳнинг кўнглида шубҳа илонини уйғотадурлар. Нима қилсам эркан? Қандай қилиб, инимга ўз фикримни етказсам бўлур?»

Навоий чувалаб кетган калаванинг учини тополмай гаранг бўлиб турганида, саройдан мулозим келиб, Боғи Зоғонда бўладиган катта зиёфатга Навоийни подшоҳ номидан чорлади.

Эртасига намози жумадан кейин меҳмонлар Боғи Зоғонга тўплана бошладилар. Кимхоб, зарбоф, шойи тўн кийган мутакаббир ақобирлар, аъёнлар, қайсилари тахтиравонларида, қайсилари от миниб, олдиларига бир гала хизматкорларини солиб, бирин-кетин сарой боғига етиб кела бошладилар. Уларнинг ҳар бирлари подшоҳ ўтирган равоқнинг рўпарасига келиб, уч марта тиз буюкиб қўл қовуштирар, сўнгра мулозим кўрсатган жойга

бориб ўтиришарди. Устига яшил ипак кийим кийган, бошига олмос ва лаъл тошлар қадалган тож кўйган Ҳусайн тахт устида мағрур ўтирар, меҳмонларнинг таъзимига жилмайиб, секингина бош қимирлатиш билан жавоб қиларди.

Мезон ойи бўлса ҳам ҳаво очик, кун иссиқ эди. Бу вақтда Боғи Зоғонда катта кураш бошланарди. Хуросоннинг машҳур паҳлавонлари бу ерда ўз куч ва маҳоратларини кўрсатар эдилар.

Меҳмонларга овқат тортилганидан кейин кураш бошланди. Аввал Паҳлавон Абусаид билан Паҳлавон Муҳаммад бел боғлаб курашга тушдилар. Улар бир-бирларини синаш учун ҳадис қилиб, узоқ айланиб юрдилар. Султон зерика бошлади. Шу пайтда у меҳмонлар орасидан келаётган Маждиддинни кўриб, сергакланиб қолди.

– Мирзам, – деб шивирлади тахт олдига келиб Маждиддин, – нохуш хабар келтирганим учун ғазаб қилманг.

– Тезроқ айтинг, не бўлди?

– Ушбу соатда шаҳзода Иброҳим Балхдин Ҳиротга етиб келибдур. Шаҳзоданинг чопари билан ҳозир гаплашдим.

Ҳусайн Бойкаронинг туси ўзгариб, кўзлари жавдираб қолди:

– Шаҳзода не учун мендин рухсатсиз келибдур?

– Чопарнинг сўзига қараганда, шаҳзода жанобингиздин тезда Ҳиротга етиб кел, деган мазмуида бир мактуб олмиш.

– Мен бу янглиғ мактуб ёзмоғон эрдим.

– Билурмен, сиз шаҳзодага хат йибормоғон эрдингиз. Мактуб қалбаки бўлса керак.

– Қалбаки? – Ҳусайннинг юзи чўзилиб кетди.

Баъзи аъёнлар подшоҳнинг авзойи ўзгарганини кўриб, кураш томошасига қизиқмай қолдилар.

– Ҳа, қалбаки хат, – деб такрорлади маккор ва ҳушёр вазир. – Бу – ёш шаҳзода номидин Балхни идора қилиб турғон Дарвишаланинг иши.

– Аллох, Аллох, – деди кўзлари ола-кула бўлиб кетган султон. – Не сабабдин ул нобакор менинг номимдин хат битиб, Иброҳимни Ҳиротга чақиртирғон? Бунинг маъноси не?

«Ичкиликни кўп ичиб қўйиб, аклини едими бу тентак тождор», деб ўйлади Маждиддин, аммо мулойимлик ва хурмат билан бош эгиб деди:

– Бунинг маъноси шулким, Балх ҳокими исён туғини кўтармоқчи бўлгон, бул ишга тўсиқ бўлатургон шахзода-ни ҳийла билан Балхдин жўнатган. Орадин кўп замон ўтмай, Дарвишали Ҳисор ҳокими билан Ҳирот устина юриш қилса ажаб эрмас.

Султон бош бармоғини тишлаб, ўйлаганича қотиб қолди. Томошабинлар ҳам курашга қарамай қўйдилар. Подшоҳ буни пайқаб, курашни тўхтатиб, меҳмонларга жавоб бериб юборишга амр қилди.

Кечкурун султон мастликдан эс-хушини йиғиштириб олгандан кейин, Маждиддинни хилватхонага чақиртириб, шундай деди:

– Мавлоно, Дарвишалининг не сабабдин фитна қилаётғони менга маълум. Сизнинг ҳукумат тепасида турмоғингиздин ул ҳам, оғаси ҳам қаттиқ норозидурлар. Мақсадлари сизни ўриндан тушириб, давлат ишларидин узоқлаштирмоқдур. Узингиз ҳам яхши билурсизким, аларнинг фирқаси кучли, халқ олдида эътиборлари зўрдур. Мен ўйлайдурменким, биз олдинроқ ҳаракат қилиб исённинг олдини олсак, яхшироқ бўлур. Сизга истеъфо бериб, ўрнингизга Ҳижоздин қайтиб келган Хожа Афзални қўйсак...

– Маждиддиннинг ўйланиб қолганини кўриб, секин кўшиб қўйди. – Сизни мукофот ва иззат-хурмат билан бўшатурмиз.

– Мен рози, ҳар бир сўзингиз мен учун қонун, амрингизга мутедурмен.

– Андоғ бўлса, бул ҳақда фармони олий ҳозирланг, эртага эълон қилурмиз.

Бироқ подшоҳнинг бу тадбири ҳам фойда бермади. Дарвишали Маждиддиннинг истеъфоси бир ҳийлаи найранг эканлигини билар, шу сабабдан подшоҳнинг таслим бўлиш ҳақидаги таклифини рад этди.

Навоийнинг бошига оғир кунлар келди. Султон Маждиддиннинг қутқусига учиб, Дарвишалининг гуноҳини оғасининг бўйнига юклар, ҳар кимга унинг орқасидан шикоят қилиб гапирарди. Бошига тухмат тоши ёғилаётган шоир руҳий азоб чекмоқда, бир-бирига қарши бўлган фикрлар бошини оғритмоқда эди.

Навоий уҳ тортиб ҳовли сахнида айланар, ўзини каерга қўйишни билмас эди. Унинг содиқ мулозими Бехлул бу ҳолни кўриб:

– Тақсир, шу беш кунлик дунёда мунча азоб чека-сиз, – деди. – Улус аросида эътиборингиз зўр, подшоҳга ва ҳокимларга муҳтожлигингиз йўқ. Шундоқ бўла туриб, нега мунча азоб чекасиз? Дарвишали ўз бошига чорлоғон балони ўзи даф этсун, сизга нима?

– Сўз биргина Дарвишалининг устида бўлса ғам емас эрдим, – деди шоир юришдан тўхтаб. – Балх ва Ҳирот бир-бири билан тўқнашса, халқнинг ҳоли нима кечади, деб ўйлайдурмен. Ҳамма фожиа шундаким, бу фалокатнинг сабабчиси ўз инимдур. Афсуски, бу номаъқул ҳаракатнинг олдини олиб бўлмади. Баъзан энг якин кишиларинг ҳам яхшилик қилмоқчи бўлиб, бошингга фалокат келтирганларини ўзлари билмай қоладурлар.

– Афсуски, сизга яхшилик қилиш менинг илкимдин келмайдур, – деди Бехлул шоирнинг ҳолига ачиниб. – Лекин дўстлар билан кенгашиб кўрмоқ зарарли бўлмас.

– Рост айтдингиз, махдум, – деди Навоий юзи ёришиб. – Сиз дарҳол Хожа Дехдорни чорлаб келинг, зарур ишлари бор экан, деб айтинг.

Хожа Гиёсиддин Дехдор асли озарбайжонлик бўлиб, Навоий ёрдами билан сарой хизматига кирганди. Ўзи хушовоз қўшиқчи, аскиябоз одам бўлиб, қўлидан келмаган иши йўқ эди. Истеъдодли кишиларни ўз атрофига тўплашни яхши кўрадиган султон ҳам уни ўзига яқинлаштирганди.

Навоий ўзига содиқ ва подшоҳнинг ишончини қозонган бу одамни ўртага қўйиб, жанжални тинчлик йўли билан бартараф қилиш устида бош котира бошлади.

Орадан бирор соат ўтгач, бошига кичкинагина салла ўраган, чертса икки бетидан қон томадиган, кизил соқол бир одам келиб, Навоийга таъзим қилди.

– Келсинлар, келсинлар, камнамо бўлиб кетдилар, – деб меҳмонхонага таклиф қилди шоир. – Бошингга кичик бир иш тушганда дўстлар ҳам аёғини тортар эркан-да.

– Йўқ, тақсир, бу янглиғ сўзларни айтманг. Мен андоғ дўстлардин эмасдурмен, – деди Хожа Дехдор кўрпачага ўтириб.

Юзларига фотиха тортиб, ҳол-аҳвол сўрашганларидан кейин шоир дардини очиб, деди:

– Инимнинг номаъкул ҳаракати соясида бошимга келган фалокат сизга маълумдур. Сиз бу можарони тинчлик билан бартараф этмоққа ёрдам берсангиз...

– Аллоҳ, Аллоҳ, бу каби оғир вазифа менинг илкимдин келмас.

– Келмаса, мен сизни чақиртирурми эрдим, – деди Навоий қошини чимириб. – Мирзодин ижозат олиб, Балхга элчи бўлиб борсангиз ва Дарвишалини менинг номимдин итоатга даъват этсангиз. Агар ул таслим бўлмаса, менинг Дарвишали деган иним йўқ. Мабодо, ул илкидаги тигни ишга солса, бизнинг бахт юлдузимиз забун бўлғусидир. Шояд, иним сўзингизга кирса-ю, уруш тинчлик билан мубаддал бўлса... Мен илкингизга мактуб бермайдурмен, фикрларимни оғзаки айтинг, Дарвишали сизга инонур. Уртамизда бўлгон бу суҳбат орамизда қолсун.

– Бош устига. Илтимосингизни мамнуният билан бажаргусимен. Ҳамма гап подшоҳнинг ижозатига боғлиқ. Агар рухсат берсалар, эртагаёқ қирчанғи отимни тескари миниб, илонни қамчи қилиб, Балх сари равона бўлгаймен.

– Сизга энг яхши аргумоғимни инъом қилдим, – деди Навоий унинг имосини англаб. – Подшоҳ таклифингизни рад этмас. Сизнинг суҳбатингиз ул кишига манзур, ҳар бир сўзингиз маъкул. Бир-икки сўз билан кўнглини очсангиз, олам гулистон.

– Хўп, эмди менга ижозат беринг, ҳаракатга тушайин.

Беҳлул отхонадан эгарлоғлиқ бир аргумоқ чиқариб, ҳофизга рўпара килди. Оғзи қулоғига етган Хожа Дехдор бир ирғиб отга минди-да, Навоийга ташаккур билдириб, сарой сари жўнади.

Балх воқеасидан кейин Ҳусайн Бойқаронинг кўнгли қоронғи, чироқ ёкса ёришмас эди. Мамлакат энди тинчиди деганда яна юз берган бу ҳодиса ошига тушган пашшадек унинг табиатини хира қилди. Тантанали маросимлар, зиёфатларга, тинч роҳатга ўрганиб қолган Ҳусайн учун яна сафарга отланиш малол келарди.

Султон ўзининг ҳужраи хосига чекиниб хаёлга ботди, оғир фикрлар аччиқ тутун каби унинг борлигини захарлар

эди. Ичида Дарвишалини сўқар, уни сарой китобхонаси доруғалигидан беклик даражасига кўтарганига ўқинарди:

«Қадимғи ҳукамолар сўзин унутдим. Алар, подшоҳ бир одамни ўзига вазир ёки бек қилиб олса, анинг қариндошлариға мартаба бермаслиги керак, деб айтғон эдилар. Мен эса Алишернинг инисига беклик унвонин бахш этдим, жияни Мирҳайдарға қўшинда улуғ лавозим бердим. Натижаси мен учун ҳам, Алишер учун ҳам ямон бўлди». У ўйлаган сари сиқилиб, жони ҳалкумига келарди. Вақтини чоғ қилиш учун шаробдорини чақириб, бир коса май ичиб олди. Бироқ ичкилик кўнглини баттар ғаш қилди.

Шу вақтда Хожа Дехдор подшоҳнинг даргоҳига келиб, унинг ҳузурига киришга эшик оғасидан руҳсат сўради.

– Майли, кирсун, – деди Ҳусайн, – бир-икки латифа айтиб, зора кўнглимни очса...

Дехдор эшикдан кириб, таъзим қилди-да, кавуш ечадиган жойга ўтирди.

– Берироқ келиб ўтирсунлар, – деди Ҳусайн ёнидан жой кўрсатиб.

– Йўқ, тақсир, менга шу жой муносиб.

– Эшагига яраша тушови, денг.

Ҳа, тақсир, шундоғ, қирчанғи эшак билан жангда миналадиган отни бир охурга боғлаб бўлмайдур.

Султон Хожа Дехдорнинг бу гапидан димоғи чоғ бўлиб, кўзлари ялтираб кетди.

– От топадур, эшак ейдур, деган мақол бор. Қани айтинг, сизга нима керак? Тиланг тилагингизни.

– Менга бир иш топиб беринг. Бекор қолдим.

– Ҳўш?

– Бирор ҳокимнинг оллиға элчи қилиб йиборинг.

– И-е, нима муносабат била бир ҳофизни элчилик мартабасига кўтарай.

– Бир китобдор кул беклик мартабасига кўтарилганида, камина элчилик мансабига эришсам нима қилибдур?

– Борақалло, – деди Ҳусайн жонланиб кетиб. – Бир ҳофизни элчилик мартабасига кўтармоқнинг савоби бир китобдорга беклик унвони бермоқ била баробардур. Аммо кўриб турибсизким, бундай савобнинг тағи тешик эркан. Майли, бир карра синаган нарсамни иккинчи қатла синаб

кўрай. Сизни қайси мамлакатга, қай бир ҳукмдорнинг ҳузурига юборай?

– Китобдорликдин беклик мансабиға кўтарилган Дарвишалининг оллиға.

– Йўқ, – деди подшоҳ бирдан қовоғини солиб. – Илкиға яроғ олғон китобдорни қилич кучи билан итоатга келтиргаймиз.

– Рухсат этинг, анинг илкидаги қилични мен ҳамирдан қил суғургандек тортиб олайин. Жаноблари, рақс этмоққа ўргатилган Миср подшоҳи маймунлари ҳақидаги масални эшитганмулар?

– Қани, сўйласинлар, – деди Ҳусайн марокланиб.

– Луқмон ҳаким нақл қилурларким, – деб гап бошлади Хожа Дехдор имо-ишора билан бош ирғаб, – Миср подшоҳининг рақсга ўргатилган бир неча маймуни бор эркан. Маймунлар аскарый кийим кийиб, қилич била ўйинға тушарканлар. Бир олим ва донишманд киши аларнинг фикри хато эканини кўзларига кўрсатмоқчи бўлибдур, маймунлар рақс этиб турганларида, қўйнидан тўрт ёнғокни чиқариб ўртага ташлабдур. Раққослар қиличларини ташлаб, ёнғокқа ёпишибдурлар, бир-бирлари била уришиб, устиларидаги кийимларини пора-пора қилибдурлар. Шу янглиғ, илкиға қилич олғон китобдор маймун ҳам менинг қўйнимда бўлғон ёнғокларни кўргач, илкидин қиличини ташлагуси ва аслиға қайтғусидур. Мен ани занжирбанд қилиб, ҳузурингизға келтирурмен.

– Магар бу ёнғокларни қўйингизга Алишербек солиб қўйғон бўлмағай, – деди Ҳусайн кулиб.

– Топдингиз, аълоҳазрат, – деди ҳофиз ўзини йўқотмай, – сиздин ҳам уч-тўрт ёнғок олсам яхши бўлур эрди ва лекин пуч бўлмаса.

Ҳусайн бармоғи билан таҳдид қилиб, кулиб қўйди ва кетиш учун рухсат берди.

– Агар Дарвишали сўзсиз таслим бўлса, моли ва жониға қасд қилмағаймен, яна бунинг устиға истаган бир қишлоқни суюрғол этгаймен, менинг ваъдам пуч ёнғок эрмас.

Хожа Дехдор шу тариқа ҳазил-ҳузул билан Балхга кетишга ижозат олди. Фурсатни қўлдан бермай, жабдуғини тайёрлаб, икки навкар билан йўлга чиқди.

Султон Хусайн ҳам жанжални тинчлик йўли билан бартараф қилишни истар эди. Бироқ Хожа Дехдорнинг бу ишни уддалашига кўзи етмасди. Ҳар эҳтимолга қарши Балх устига аскар тортиб боришга жазм қилди. У Балх қўшини билан Ҳисор қўшинининг орасига понадек суқилиб кириб, ҳар қайсисини якка-якка уришни мўлжаллаб қўйди.

Подшоҳ жанговар бекларини чакириб, қиладиган хатти-ҳаракатини муҳокамага қўйди. Беклар унинг маслаҳатини қўлладилар. Кейин ўз аскарларининг курул-аслаҳаси урушга қанчалик яроғли эканини текшириб чиқа бошладилар, ишдан чиққан куруллар ўрнига давлат аслаҳахонасидан янги куруллар олишди. Тақачилар жанг отларига тақа қоқар, ўкчилар тинмай ўк ясар, юртчилар чодир-ўтовларни ямар, усталар ўк сочадиган қазон куяр эдилар.

Ниҳоят, ҳамма тайёргарлик кўрилиб бўлгач, аскарлар подшоҳнинг кўригидан ўтиш учун саф тортди. Подшоҳ отини секин ҳайдаб, аскарларнинг кийим-бош, аслаҳаларини кўздан кечириб чиқди, сўнгра юришга амр берди. Ноғора чалиниб, от думидан ясалган туғлар баланд кутарилди. Қўшиннинг кетидан подшоҳнинг ўзи бевосита бошчилик қиладиган оғир курулли аскарлар жўнади.

Қўшин Мурғоб дарёси бўйига етиб келгач, баланд бир тепаликнинг ёнбағрига лашкаргоҳ қурилди. Унинг атрофига хандақ қазилиб, бурчак-бурчакларига қоровулар қўйилди. Лашкаргоҳнинг ўртасига гир атрофи амирлар, бекларнинг чодирини билан қуршалган ипак чодир тикилган эди.

Хусайн Бойқаро бу чодир ичида ўтириб, Балхга юборилган Дехдорнинг қайтиб келишини сабрсизлик билан кутарди. У серҳашам ипак чодирнинг тўрига солинган зарбоф тушак устида чордана қуриб, ўнг қўлининг муштини чаккасига тираган.

Икки чаккаси оқариб қолган Навоий ҳам ўз чодирини ичида оғир бошини қуйи солиб ўтиради. Балхдаги музокаралар нима билан тамомланар экан, деб хавотир олади. Ичини тирнаётган фикрлардан ўзини чалғитиш учун Навоий ўз устоиди Жомийнинг «Баҳористон»ини қўлга олиб, ўқишга уриниб кўрди. Бироқ лаблари пичирлаб талаффуз

этган сўзлар унинг онгига бориб етмас эди. Ниҳоят, китобни секин ёпиб, авайлаб лавҳ устига қўйди-да, ҳаво олиш учун далага чиқди. Ўттиз кадамча наридаги ипак чодирни қўлларида ойболта, кистан ушлаган соқчилар қўриқлаб туришарди.

Икки қирғоғини тўқай қоплаган Мурғоб дарёси бу ердан яққол кўриниб турарди. Тушки офтобнинг тик тушган нурлари остида дарё суви жимжима қиларди. Мурғобнинг нарёғидаги бепоён қирлар афсонадаги ҳайвонларнинг ўлигидек чўзилиб ётар, кеч куз бўлишига қарамай ҳаво иссиқ, осмон беғубор, тип-тиник эди.

Навоий юраги бир нарсани сезгандек дарё бўйига тушиб муздек сувга юзини ювди-да, нариги қирғокка, осмон билан ерни туташтирган чизиққа тикилиб қолди. Ниҳоят, уфқда бир нуқта пайдо бўлди ва аста-секин яқинлашиб кела берди. Бора-бора бу нуқта чанг-тўзон булути билан ўралган отликқа айланди.

Навоий отликларнинг солга ўтириб, бу тарафга ўтишларини сабрсизлик билан кутди. Юз-кўзини чанг босган, икки юзи бўртиб кетган Хожа Дехдор солдан қирғокка сакраб тушиб Навоий томон югурди ва унинг қўлини юзига суриб:

– Хушхабар, – деди энтикиб. – Суюнчи беринг, тинчлик париси ғолиб келиб, Азроилнинг бозори касод бўлди.

– Суюнчисига бир от инъом қилдим, – деди Навоий ўзида йўқ суюниб. – Ўзингиз ҳормай-толмай, эсон-омон келдингизму?

– Ўғонга¹ шуқр, отдек соғмен.

Элчи дарё сувига юз-қўлини ювиб, белбоғи билан артинди-да, Навоий билан бирга тепаликка чиқиб, ипак чодирга кирди.

– Шоҳо, – деб тиз букиб, – саодат куёши доим бошингиз узра порласун. Бу сафар ҳам омад ва зафар сизга ёр бўлди. Китобдор кулингиз қиличини ташлаб, бўйин эгиб келди, ўзи бу ердин тўрт тош нарида фармонингизни кутиб ётибдур. Афсуски, Балхда ани боғлағони занжир топа олмадим.

¹ Ўгон – Худо, тангри.

– Агар Дарвишали исён қиличини итоат қилина солғон бўлса, биз гуноҳидин кечдик, – деди султон илжайиб. – Анинг учун бу ерда ҳам занжир топилмас. Биз ўч олмокни айб, афвни ўзимизга хунар, деб билурмиз.

Эртасига эрталаб Дарвишали подшоҳнинг олдида келиб тиз чўкиб, қилган ишлари учун узр сўради.

Хусайн Бойқаро икки ёвнинг биридан шу тарика осонгина қутулганидан кейин, иккинчи ёвни бартараф қилиш режасини туза бошлади. Бироқ киш эрта тушиб қолганидан, бу ишни баҳорга қолдирмоқчи бўлди.

Беклар кишни Балхда ўтказиб, эрта баҳорда Ҳисор қалъасини ҳужум билан ишғол қилишга маслаҳат бердилар. Султон Балхга етиб келганидан кейин ўз ваъдасига вафо қилмай, Дарвишалини шаҳар қалъасига қаматиб қўйди. Киш чикқач, Алишерни Балхга муваққат ҳоким қилиб, ўзи Ҳисорга жўнади.

Ўз иниси қамокда ётган қалъада ҳоким бўлиб туриш шоирни жуда ноқулай аҳволга солиб қўйди. Ахир подшоҳ Навоийни хўрлаш учун уни ўз инисининг зиндончисига айлантирган эди-да.

Шоир қоронғи ва умрида офтоб кўрмаган айланма зинадан босиб, қалъанинг тунёқ томонидаги бурчига чикди. Бу жойдан Балхнинг шимолидаги кенг воҳа кўзга ташланиб турарди. Ям-яшил далалар, ранго-ранг лолалар билан безалган қирлар, пахтадек гуллаган олмазорлар ҳар қандай кишининг баҳрини очиб, кўнглидаги чигилларни ёзар эди. Бироқ бу ажойиб гўзал манзара унинг хўрлигини келтирди. Шундай кўркам, ажойиб табиат қаршисида бу одам ўзини баттар бахтсиз ҳис этди. Шоир оёғи остида ётган Балхга қараб, хаёлан: «Эй, Кайковусни кўргон кўҳна шаҳар, икки ярим минг йилдин бери мендек бахтсиз бир ҳокимни кўрдингму?!» деб хитоб қилди.

Навоий занжирга боғлаб қўйилган шер каби кўрғон устида у ёқдан-бу ёққа юрар, аламига чидай олмай инграр эди.

Кун ботиб, қош қорайгандан кейин қаршидаги боғлардан, далалардан совуқ ел эса бошлади. Шоир худди кўрғошиндек оғирлашган оёқларини аранг босиб айланма зинадан пастга тушди. Зиндончидан калит олиб, бир хужра эшигига солинган бурама кулфни очди. Оғир

эшик ғирчиллаб очилиши билан зиндонхонадан рутубатли хид бурксиб, унинг нафасини қайтариб юбораёзди. Бир кучоқ похол устида ётган Дарвишали занжирларини шиқирлатиб ўрnidан туриб ўтирди. Навоий шам тутиб, инисининг мурдадек сарғайиб кетган юзини кўргач, беихтиёр орқасига бир қадам ташлади.

– Мени афв эт, иним, занжирдин озод этмоққа ҳозирча ожизмен, – деди у. – Сенинг жисминг азобда бўлса, ме-нинг рухим қийноқда. Не қилайлик, қисматимиз шул эркан.

– Сизда айб йўқлигини билурмен оға, лекин ваъдага хиёнат қилиб, эгилган бошга мушт урган золимдин хафамен. Бошимға қилич келмасайди...

– Қўрқма, иним, сенга ҳеч нарса бўлмайдур. Подшоҳ мени таҳқирлаш учунгина сени шу кўйга солиб қўйгон.

– Бундай хўрликдин ўлмак яхшироқ эрди. Оға, нима учун мени йўлдан урдингиз?

Милтираб ёнган шам ёруғида ака-ука анча вақтгача ҳасратлашиб ўтиришди. Зиндонхонанинг деворидаги туйнукдан ой мўралаб, бу иккала ғамзадани ҳайрат билан томоша қиларди.

Ҳусайн Бойқаро Ҳисор қалъасини бир неча ой қамал қилса-да, бир иш чиқара олмади. Ниҳоят, у Султон Маҳмуд билан сулҳ битими тузиб Балхга қайтиб келди ва Дарвишалини қамоқдан озод қилиб, қўшини билан Ҳиротга жўнади.

ПАҲЛАВОННИНГ ШАЪНИГА ТУШГАН ДОҒ

Султон Ҳусайн замонида Паҳлавон Муҳаммаднинг ишлари юришиб кетиб, Неъматободда ўзига такая солдирди, ёш йигитларни қўштигирликка ўргата бошлади. Унинг шогирдлари ҳам ўзига ўхшаб адабиёт ва санъатга қизиқар, баъзилари шеър ёзар эдилар. Бироқ шундай бообрў олим ва фозил Паҳлавон Муҳаммад аввалги ҳазилкашлиги ва ёшларга хос шўхлигини тарк этмади, унинг баъзи бир бачкана қилиқлари Навоийни ҳайратда қолдирарди. Бу хусусияти бир куни уни бутун пойтахт олдида шарманда қилаёзди.

Султон Ҳусайн «Боғи жаҳон оро»да зиёфат бераётган эди. Шарбат билан лик тўлдирилган мрамар ҳовузнинг

атрофидаги супаларда шаҳар аъёнлари, беклар, олимлар, шоирлар, созандалар ўтиришар, боғнинг ҳар ер-ҳар ерига машъаллар ёкилган, супалар устидаги чилчироклар нур сочиб турар, боғ кундуз кунидек ёруғ эди. Куз пайти бўлса ҳам кун иссиқ, ташна бўлиб келган меҳмонларга ёш йигитлар жонон пиёлаларда ҳовуздан шарбат олиб бериб туришарди.

Султоннинг ўзи алоҳида супа устига қурилган ипак чодирда, зарбоф тўшакда чордана қуриб ўтирар, эғнидаги кўк шойи тўни, мисқоли салласидаги гавҳар чилчирок ёғдусида кўзларни қамаштирар эди.

Сўл томонида тугмадор кийган беклар, ўнг томонида салла-чопонли аъёнлар, муллалар... Паҳлавон Муҳаммад қуйроқда ўтириб, шайхулислом билан қози ўртасидаги мунозарага қулоқ соларди.

Таклиф қилинган меҳмонларнинг ҳаммаси келиб, мартабаларига кўра мулозим кўрсатган жойга ўтирганларидан кейин баковуллар кумуш товоқларда қовурма, кирғовул, ғоз кабоби тортар, ёш соқийлар бир чеккада турган катта хумдан меҳмонларга май суза бошладилар. Бошда гап унча қовушмай турса ҳам, бир-икки пиёладан сўнг сухбат гулхани гуриллаб кетди. Кўп ўтмай, аскиячиларнинг шанғиллаган овози ҳамманинг диққатини жалб қилди. Ҳовузнинг у томонидаги бир аскиячи бу томонда ўтирганига гап отиб, унинг жағини очди. Қаҳқаҳа садоларидан сарв дарахтларининг игна барглари титрай бошлади.

Паҳлавон Муҳаммад шоҳсупанинг орқасидаги сарв дарахтлари остига солинган гиламларда беш-ўн йигитнинг чакчақлашиб ўтирганини кўриб қолди. Соқоллари қоп-қора бўлиб чиққан, ингичка мўйловли бу йигитчалар подшоҳнинг пайқлари, жиловдорлари эди. Подшоҳ кўчага чиққанида улар отнинг жиловидан ушлаб, олдинда ва икки ёнида юришарди, кийимларининг ялтироқлиги, белларига қадалган қирқта қўнғироқнинг жаранг-журунги шоҳнинг юришига тантанали тус берар эди.

Анчадан бери подшоҳ ҳузурида қисилиб ўтирган Паҳлавон хушчакчак ёшлар олдига бориб, уларнинг ҳазил аралаш сухбатига қўшилгиси, овозининг борича қулиб, қўнғил чигилини ёзгиси келди. Пайт пойлаб туриб, у аста

ўрнидан турди-ю, йўрғалаганича ёш жиловдорлар ёнига бориб ўтирди.

– Э, келинг ота, биз била улфат бўлинг...

– Аввал бошлаб соғлигимиз учун мана бу косани сипкоринг, – деб чувиллашди йигитлар.

Паҳлавон чордана куриб олиб, ўзига узатилган қадахни охиригача ичди-да, осилиб тушган мўйловини, мош-биринч гардиш соқолини сийпаб қўйди ва олдидаги чинни товоқдан бир жаз олиб газак қилди.

– Минг яшанг, Полвон ота. Яна бир қуйиб берайлик-му?

– Кўплик қилмасмикан?

– Кўркманг, ичиб маст бўлиб қолсангиз, сизни оғоч тубина ётқизиб, дасторингизни бошингиз остига ёстик қилиб кўюрмиз.

– Андоғ бўлса, майли.

– Агар йўқ деганингизда бошингиздин қуйиб йиборур эрдим, – деди новчадан келган бир йигит, белбоғи ва тиззасига қадалган кўнғироқни шинғирлатиб, унга май тўла косани узатди.

Бир оздан кейин аския тўхтади. Султон Ҳусайн кулгидан кўзига чиққан ёшини дастрўмолининг учи билан артиб, ён-верига қаради. Муҳаммад Паҳлавонга қизик бир гап айтмоқчи эди, ўрнида кўрмай, уни кўзи билан қидира бошлади. Подшоҳининг аланглаётганини кўрган Муҳаммад Валибек:

– Мирзам, бировни ахтараётганга ўхшайдурлар, амр этинг, ани чорлаб келай, – деди.

– Паҳлавон ҳозиргина шул ерда ўлтирадур эрди, қаён кетди?

Муҳаммад Валибек кулимсираб, кўзи билан пайклар ўтирган томонни ишора қилди:

– Паҳлавон улуғ ёшини кичик қилиб, пайклар қошига бориб, алар қатида ўлтирадур.

Султон Ҳусайн бўйинини чўзиб, жиловдорлар билан чақчаклашиб ўтирган Паҳлавон Муҳаммадни кўрди.

– Бизнинг суҳбатимиздин аларнинг улфатин афзал кўрибдур-да, – деди у ғижиниб. – Соч-соқоли оқарғонда ақлини еб қўйдиму?

– Ёш бўлғуси келгандур.

– Андоғ бўлса, ани ёшларга кўшиб қўйгусимиздир. Мулозимға айтинг, анга пайклар эгнини элтиб берсун.

– Бош устина, – деди Муҳаммад Валибек хурсанд бўлганини яширолмай, лабини қийшайтириб.

Паҳлавон қизик бир гап айтиб ёшларни кулдираётган пайтда, зарбоф бўхча кўтарган мулозим рўпарасида пайдо бўлди.

– Зоти олий лутф карам айлаб, жаноблариға совға инъом этадурлар, – деди у билинар-билинемас тиржайиб.

– Биз ҳам шерик, – деб чувиллашди жиловдорлар.

Паҳлавон мастона мағрурлик билан бўхчанинг оғзини очди-ю, ранги ўчиб кетди. Зарбоф чорси ичида пайклар киядиган ялтироқ жома билан қирқта кўнғирок тақилган белбоғ бор эди.

– Менга йибордиларму? Йўғ-э, янглишаётгандурсиз? Бошқа одамғадур?..

– Янглишаётганим йўқ. Сизға йибордилар. Дарҳол кийиб олинсун. Подшоҳи замоннинг сўзини икки қилиб бўлмайдур.

Паҳлавон ҳушёр тортиб, гапнинг тагига етди. У рухсатсиз шоҳ ҳузуридан кетиб қолгани, у билан эмас, жиловдорлари билан суҳбатлашиб ўтирганидан султоннинг ғазабланганини англади.

– Қани, менга кўмаклашинг, – деди у ёнида жилмайиб турган жиловдорларга, ялтироқ жоманинг ўнг енгига кўлини тикар экан. Бир йигит сўл кўлини енгга тўғрилади. Паҳлавон жомани елкасига тортиб кияётганида орқа чоки «тарр» этиб сўкилиб кетди. Атрофидагилар ўзларини тутолмай, қаттиқ кулиб юбордилар.

Бу кулги ҳамманинг диққатини ўзига жалб қилди. Паҳлавоннинг атрофига одамлар йиғила бошлади.

– Агар соқолингиз бўлмаса, пайки пайкар суратига кирган бўлур эрдингиз, – деди аллаким.

– Андоғ бўлса қайчи келтиринглар, – деди Паҳлавон ва бирпасда қаёқдандир топиб келтирилган қайчи билан ўз соқолини қирқа бошлади.

Бир жиловдор Паҳлавоннинг кўлидан қайчини олиб, соқолини қисқартириб текислади.

– Мана эмди пайк суратиға кирдингиз, – деди жиловдор баланд овоз билан султон Хусайнга эшиттириб.

Пахлавон жиловдорлар либосини кийиб олгач, султоннинг рўпарасига келиб таъзим қилди. Хукмдор унинг қиёфасини кўриб илжайди, буни кўриб, амалдорлар яна кулиб юбордилар.

– Сизни янги сарупо ва янги мартаба билан муборакбод этгали ижозат этгайсиз, – деди подшо киноя билан.

– Куллуқ.

– Пахлавоннинг иши улуғ бўлди, – деди султон Хусайн ён-атрофдагиларга қараб. – Эмди ани оллимизга солиб шаҳар тушайлик, нима дейсиз?

Унинг атрофидагилар:

– Хўп иш бўлур!

– Кўча айланиб, ғаму андуҳдин фориг бўлайлик!

– Минг яшанг, мирзам! – деб унинг гапини маъқулладилар.

Кайфлари тарақ сарой аҳли, Пахлавоннинг от жиловви, бели ва тиззасидаги кўнгироқларни шинғирлатиб, юришини кўз олдиларига келтириб, ўзларини кулгидан тўхтата олмас эдилар.

Пахлавон Муҳаммаднинг шогирдларидан Султонали Кўштигирий навкарлар қаторида бир супада ўтирганди. У устозининг жиловдорлар кийимини кийганини, ўз соқолини қирққанини кўрди-ю, мастлиги тарқалиб кетди. Пахлавонни шармандалиқдан фақат Навойгина куткара олиши мумкин, деган фикр миясига келди. Афсуски, Навой бу ерда йўқ, ичкилик базми бўладиган ердан у оёғини тортар эди.

«Ҳозирнинг ўзида от чоптириб борсам, чорак соатда Навойнинг чорбоғларига етишим мумкин, агар югурук тубичок бўлса», деб ўйлади у ўрнидан тураркан.

Маст-аласт меҳмонлар ва мезбонларнинг диққати Пахлавонда, кўзларига бошқа нарса кўринмас эди. Шу сабабдан Кўштигирийнинг ўрнидан туриб кетгани, отини миниб жўнаб қолганини ҳеч ким сезмай қолди.

Навой боғининг ўртасидаги шийпонда, бешта шам кўндирилган безакли қандилнинг ёруғида ишлаб ўтирар эди. Унинг мулозими Беҳлул ранги ўчган қора соқол Султоналини бошлаб келди.

– Мадад!.. Устозим... Пахлавонни халос этинг! – деди Кўштигирий ҳарсиллаб.

– Не бўлди Пахлавонға? Хаста йиқилдиму?

– Кошки эрди... хаста йиқилгон бўлса, шармандаи шармсор бўлди.

– А? Шарманда бўлди?

Алишернинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди. Кўштигирий шошиб-пишиб, шоҳиди бўлган воқеаларни гапириб берди.

– Ахтачиға буюринг, дарҳол отимни эгарласун, – деди Навоий, ҳеч нарсани тушунмай, ағрайиб турган Бехлулга.

Шоир чопонини кияр экан, меҳмонга тикилиб қолди. Бундан ўттиз йилча илгари унинг шеърини ёд олиб, Навоийнинг ўрнига Насимийни қўйиб ўқиб берган ёш пахлавонларнинг бири шу киши эди. Алишер ўша гапни кўзгамоқчи бўлди-ю, лекин мавриди эмаслигини сезиб, индамай қўя қолди. «Пахлавон Муҳаммаддин кишини ҳайратда қолдиратурган ажиб ишлар содир бўладур, табиати ҳазилға мойил, лекин бул сафаргиси обрўсини бир чақа қилмасайди. «Ҳазил – ҳазилнинг таги зил», деб бекорга айтмаганлар. Соч-соқолинг оқарганида ёшлар билан шароб ичмоқнинг оқибати шу. Ҳай майли, энг олдин уни маст-аласт сарой ахли илкидин қутқариб олайлик-чи, кейин у билан гаплашамиз», деб ўйлади у.

Кўп ўтмай, Бехлул келиб от эгарлоғлик эканини билдирди. Навоий билан Кўштигирий «Боғи жаҳон оро» томон от солдириб кетишди. Чорак соат ўтар-ўтмас сарой боғи дарвозаси олдида отдан тушишди. Боғ ичидан хушчақчақ овозлар, қаҳқаҳалар эшитиларди. Навоий отини ҳамроҳига бериб, дадил ичкари қадам қўйди. Амалдорлар, аъёнлар эгарлаб тахт қилинган отларига минишга ҳозирланиб, подшоҳнинг чиқишини сабрсизлик билан кутиб турар, Пахлавон Муҳаммад эса бошқа пайклар билан бирга тождорнинг типирчилаб турган оти ёнида депсиниб турарди. У шоирнинг шахдам юриб келганини ҳаммадан олдин кўриб, эси чиқиб кетди ва у билан саломлашишга ботинолмай, ерга қараганича қотиб қолди. Алишер эса ўзини кўрмаганга олиб, унинг ёнидан ўтиб кетди. Кулгилар бирдан тўхтаб, ҳамма жимиб қолди. Алишернинг салобати шу қадар зўр эдики, уни кўрганлар хушёр тортиб, ўзларини четга ола бошладилар. Бу вақтда султон Ҳусайн кийимларини алмаштириб,

кўшкдан чикиб келаётган эди. Навоий тўғри унинг олди-га бориб таъзим қилди:

– Мирзам, – деди у ҳаяжон билан. – Эшик олдида Паҳлавон Муҳаммадни кўрдим. Зоти олий анга янги мартаба берибдурлар. Паҳлавон каминанинг эски кадрдонидур, фалокат айёмида мени ёлғиз ташлаб қўймай, меҳрибонлик кўрсатган эрди. Ул вақт биз, бошимизга хоҳ кулфат тушсин, хоҳ бахт қуши кўнсин, бирга бўлғаймиз, бир магиз топсак бўлиб егаймиз, икковимиз бир қўйда юргаймиз, эгнимиз ҳам бир хил бўлсун, деб аҳд қилғон эрдик. Иноят айлаб Паҳлавонга пайқлар эгнини кийдирибдурлар. Буюринг, менга ҳам ўшмундоқ сарупо инъом қилсалар, сартарошни чорлаб, соқолимни олдирсам ва мирзамнинг жиловларида юрсам...

Бу гап подшоҳга қуйиб юборилган совуқ сувдек таъсир қилди. Бирпасда эс-хуши жойига келиб, қилаётган иши бемаъни эканлигини англади. У бир нарсани ўйлаётгандек, таъзим қилиб турган Навоийнинг соқолига тикилиб қолди-да, кейин баланд овоз билан:

– Отимнинг устидин эгари олинсун. Кўча сайрига чиқмағоймиз, – деди. – Ўйин-кулги бас қилинсин, шунча хурсандчилик қилдик, етар. Ҳазил-мутойибанинг доғи, ҳадди-худуди бор...

Меҳмонлар бу гапдан кетишга ижозат берилганини англаб, хайр-маъзурдан сўнг бирин-кетин жўнай бошладилар. Султон Паҳлавон Муҳаммадни чақириб, унга эгар-жабдуғи билан бир от инъом қилганини билдирди ва дарҳол устидаги ялтироқ кийимни ечиб ташлаб, ўз кийимини кийиб олишни илтимос қилди.

– Сиздек оғир юкларни писанд қилмайдурган паҳлавон бизнинг енгил ҳазилимизни кўтаргайсиз, деб ўйлайдурмен. Ҳар нимаики шул кеча содир бўлди, унутгайсиз, – деди у сўзини тамомлаб.

Паҳлавон ундан рози эканини билдириш учун ўнг қўлини кўксига қўйиб таъзим қилди.

Кеч қоронғи, дала йўллари кимсасиз. Подшоҳ инъом қилган отни миниб олган Паҳлавон Муҳаммад ва унинг шогирди Навоийнинг ёнида борар эдилар. Улар отларини аста йўрттириб кетишар, Навоий бир гап билан Паҳлавоннинг ярасига тегиб кетишдан кўрқиб «мум

тишлаб» олганди. Аммо у баъзан дўстининг чала-чулпа соқоли олинган семиз юзига ачингандек қараб қўяр, Пахлавон эса уялганидан ерга кириб кетгудек бўларди. Навоийнинг чорбоғига етганларида шоир Пахлавонни ичкарига таклиф қилмай, хайрлашди-да, деди:

– Соқол-мурт ўсмагунча кўча-кўйга чиқилмаса, чилла ўлтириб, Куръон ва машойихларнинг китобларин мутулаа қилинса яхши бўлур эрди.

– Худди кўнглимдаги гапни айтдингиз, ўла-ўлгунимча сиздин миннатдормен, – деди Пахлавон титрок овоз билан.

ҲИРОТ ДОРУҒАСИ

Шоир қўлини орқасига қилиб, ҳовлисида айланиб юрарди. Ғир-ғир эсган шабада ўз қанотида шаҳарнинг шимол томонидаги пистазор тоғлардан ажойиб хушбўй хидларни олиб келарди. Ҳаво илиқ, осмон беғубор, капалаклар бинафшалар устида қанот кокади.

Шоирнинг тарам-тарам кизил юзи майин табассум билан ёришиб, хиёл қийик кўзлари кулимсирайди. Балхда кўрган-кечирганлари кўрқинчли бир тушдек ўтиб, унут бўлиб кетган, турмуши текис йўлга тушган, соғлиги ҳам ёмон эмас. Навоийнинг содиқ мулозими Бехлул унинг хаёлини бўлиб, қувончига халал бермаслик учун ўзини унинг назаридан олиб қочади.

Орадан кўп ўтмай, кўча томондан: «Мени қўйиб йиборинг, Мир ҳазратлариға арзим бор», деган овозни эшитиб, шоир тўхтади. Аллаким йиғламсираб гапирар, Бехлул босик овоз билан тинчитишга уринар, ора-сира унинг: «Андак сабр қилинглар, истироҳатлари бузилмасун, бирор соатлардан сўнг келинг», дегани эшитиларди.

– Махдум, ким ул? Нечун ичкари қўймайсиз? – деб сўради шоир кошени чимириб.

Ёши кирққа яқинлашган, хипчадан келган, ёш йигитлардек чайир Бехлул шоирнинг олдиға шипиллаб келди.

– Бир одам арз-дод била келибдур, озроқ сабр қилиб туринг, десам унамайдур.

– Айтинг, кирсун, – деди Навоий меҳмонхона томон йўл олиб. У тўрдаги тўрт қават кўрпачаға ўтирди. Юмалоқ болишға тирсагини қўйиб, сабр билан меҳмонни

кутди. Икки-уч дакикадан сўнг гавдаси бир оз букчайган, бўз чопон кийган ўрта ёшли киши кириб, таъзим қилди ва кавш ечадиган жойга ўтирди. Шоир унинг саломига алик олиб:

– Хўш, хизмат? – деди келган кишининг қизарган кўзларига қараб, мулойим овоз билан.

– Фақир-фуқаронинг шаҳарда сиздин ўзга пуштипаноҳи йўқ. Бошимга оғир иш тушиб, қошингизга келдим. Ёрдам илқини узатинг, – шундай деб, у белбоғининг учи билан кўз ёшларини артди.

– Айта беринг, бошингизга нима иш тушди?

– Муҳаммад Чинор қизимни олиб кетиб, уйда сақлаб ўлтирадур. Маҳкамасига бориб, қизимни бер, деса, илқимни орқамга боғлаб, таёқ билан урди: «Сен ўз маҳаллангдаги Пирназар ўғрини тутиб бермасанг, ўзингни зиндонга солиб, уйингни бузаман, анинг била ошнолигинг бордир», деди. Дедим: «Пирназар била ҳаммаҳалла бўлсам доғи ошнолигим йўқтурур. Умримда ул нобакор билан бир мартаба ҳам саломлашганим йўқ. Қизимни бер, номусга ўлтирдинг!» – деб йиғласам, таёқ билан урди. Доруға қоронғи тушгунча мени маҳкамасида тутиб туриб, кейин қўйиб йиборди.

Навоий пешанасини ушлаб: «Мирзо хизматида бўлгон кишига номуносиб иш», деб ўйлади овоз чиқариб. У бошқа одамлардан ҳам шаҳар доруғасининг шу қабилдаги қабих ишлар қилаётганини эшитган эди.

– Муҳаммад Чинорнинг навкарлари бир ҳафта аввал кўшнимизнинг ўн олти ёшли ўғлонини олиб кетиб эрдилар, – деди меҳмон гапида давом этиб. – Порсоҳон кўчада кетаётган эркан, ясовул ани тўхтатиб: «Сен фалон ибн фалон эрмасмусен, сени уч кундин бери излайдурмен, юр мен билан доруға олдиға», деб Муҳаммад Чинорнинг ҳовлисига бошлаб олиб борибдур. Фосиқ амалдор учун ўғри баҳона бўлиб қолди. Эл қизи, ўғлонини кўчага ёлғиз чиқарғони кўрқадур.

– Саройға дод деб бормадингизму?

– Борғони кўрқадурмен. Саройда додхоҳ иши мирзанинг эшик оғоси Муҳаммад Валибек илқидадур. Ўғли устидан отасига шикоят қилиб борсам, мени омон қўймас.

Муҳаммад Чинор Муҳаммад Валибекнинг асранди ўғли эди, шунинг учун султоннинг энг яқин ва ишончли улуғ бекларидан бўлмиш отасини орқа қилиб, тап тортмай, кўнглига келган номаъкулчиликни қиларди.

«Агар Валибекнинг арзандаси ундоғ қилаётир, бундоғ қилаётир, деб мирзога айтсам, Навоий улуғ бегимга ва унинг ўғлига қарши иғво қилаётир, деган хаёлга бориши мумкин, – деб ўйлади Навоий, – йўқ, бу ишга ўзим бош қўшмай, бу гапни бошқа одам воситаси-ла қулоғига етказай».

– Ёшингиз узун бўлсин, додимизга етиб, яқомизни золимнинг илкидин халос этинг, ўла-ўлгунимизча дуойи жонингизни қилурмиз, – деди келган киши, Навоийнинг ўйга толганини кўриб.

– Сизнинг кўз ёшингизни оқизиб қўймасмиз, бир иложини қилурмиз, – деди Навоий.

Меҳмон раҳмат айтиб, ўрнидан турди ва орқаси билан юриб чиқиб кетди. Навоий ёлғиз қолгач, пешанасини ушлаб кўзини юмди. Чорак соат илгари кўзга ёруғ кўринган жаҳон энди зимистонга айланган, кўнгил ғам, алам билан тўлган эди. Унинг бадани увишиб, икки чаккаси сиқиб, боши оғрий бошлади.

«Султон шаҳарни Муҳаммад Чинор сингари ифлос бир одам илкига бериб қўйгон, қўлида май косаси, қулоғига хушомадгўйларнинг ширин сўзи ёқадур, эски содиқ дўстларидан хиёнат кутадур. Бўлмаса нега менинг мулозимларимдин бирини ўзига даракчи қилиб олиб, уйимда бўлгон гапларга кулоқ соладур. Наҳотки, анга хиёнат қилиш менинг хаёлимга келса, шошма, – Навоийнинг юзи мушкул бир масалани ечиш йўлини топгандек ёришди. – Топдим! Бул гапни шул даракчи воситаси-ла шоҳнинг қулоғига етказгаймен!»

Орадан уч-тўрт кун ўтгандан кейин шоир ўз мухлислари билан суҳбатлашиб ўтирганида, Бехлул бир одамнинг кириш учун рухсат сўраётганини билдирди. Навоийнинг ижозатидан сўнг эшикдан ўрта бўй, микти, кўнғир соқол, чағир кўз бир киши кириб, таъзим қилди ва қўлидаги тугунни Бехлулга бериб, пастроқдан жой олди. Фотиҳадан сўнг шоир ундан нима хизмат билан келганини сўради.

– Сиздек мухтарам зотнинг хизматлариға кирмоқ орзусида келдим. Мендек одамни навкар қилиб олсалар, жонлари хузур қилур эрди. От минмоқ, ўқ отмоқни билурмен, етмиш хил таом тайёрламоқ сирридин вокифмен.

Шоир унинг вазоҳатиға қараб, қўшинда ўнбоши ёки юзбоши бўлиб хизмат қилган бўлса чиқар, ички урушлар тўхтагач, минг бир гўлаҳга кириб чиққан бўлса керак, деб ўйлади.

– Кўриб турибмен, ҳар ишнинг уҳдасидин чиқасиз, аммо менга на навкар керак ва на ошпаз. Хизматимда бўлгон мулозимлар етиб ортадур.

– Ҳай, аттанг! Не умидлар била келган эрдим, толеим паст эркан, майли. Мир жаноблари, ҳеч бўлмаса келтирган совғамни олиб қолинг.

Навоий бош ирғанидан кейин Бехлул тугунни ечди, ичидан бир қалла қанд, ҳал билан ёзилган Қуръон ва бир камон чиқди.

Негадир бу кишининг ўзи ҳам, совғаси ҳам Навоийга ёқмаган эди. Билинар-билимас пешанаси тиришиб кетди, лекин меҳмонни хафа қилмаслик учун мулойимлик билан:

– Исм-шарифлари недур? – деб сўради.

– Аҳмад.

– Падар бузрукворларининг отлари Тожиддин эмасму?

– Йўқ, номлари Абдулвосе эрди.

– Мен адашибмен, бошқа одам эркансиз. Хўш... боя сизға айтиб эрдим, бизға навкар керак эрмас деб. Бизнинг эшикда барибир йилиға уч юз тангадан ортиқ маош ололмайсиз. Агар мақсадингиз ёрмоқ топмоқ бўлса, сизга мундоғ маслаҳат берурмен. Менга келтирган бу нимарсаларни сотиб, ўн тангага арабий туғмадор, қирқ тангага зарбоф камар, ўн тангага ханжар, йигирма тангага жингила мўй бўрк харид этиб, устингизни ростланг, дастингизға арғувоний таёқ олиб, ўзингизни ясовул қиёфасига солинг доғи, бозор бошида тулинг. Қаршингиздин хушсуврат бир йигитча келаётганини кўрсангиз, ани тўхтатиб: «Ҳой йигит, сени тонгдин бери излаб юрибмен, яхшики, ўзинг кўриниб қолдинг, сени шаҳар доруғаси истаган эрдилар, юр мен била», деб билакидин ушланг. Ул йигит ялиниб-ёлвориб, сизни бир гўшага чорлар ва киссасидан ўн беш-йигирма танга чиқариб ўзини халос айлар. Ани қўйиб

йибориб, яна жойингизга бориб туринг. Олдингиздин бир соҳибжамол қиз ўтса, ани тўхтатиб, йигитга айтган сўзларингизни анга ҳам айтинг. Шояд қизнинг отаси сизга олтмиш-етмиш танга бериб, қизини номусдан кутқариб олса... Шу янглиғ йилига беш-олти минг танга даромад қилса бўлур.

Дастурхон устида ўтирганлар шаҳар доруғасининг ишларини яхши билар эдилар, улар Навоийнинг пайдан фойдаланиб, дардларини айтаётганини фаҳмладилар. Меҳмон эса, Навоийнинг кайфлари ёмон вақтида келиб қолибман, бировнинг аламини мендан олаётирлар, деб ўйлаб ўрнидан турди. Бехлул эса қизим сенга айтаман, келиним сен эшит, қабилида сўз қилдилар, деб шоирга қойил қолди.

* * *

Султон Ҳусайн хужраи хосида зарбоф тўшакнинг устида ўнг тирсагини юмалоқ ёстикқа тираб хаёл суради. Қовоқлари салқиган қийиқ кўзларида ўт чакнайди, гўштдор юзида ғазаб аломати, титраб турган кўлида найча қилиб ўралган қоғоз – Навоийнинг уйидаги айғоқчиси ёзиб юборган маълумотнома.

Бутун шаҳарда Муҳаммад Чинор тўғрисида дув-дув гап юрса-ю, подшоҳ беҳабар бўлса! Бу алам қилмайдими! Бекларидан бири олдинроқ келиб, уни огоҳ қилса, подшога иснод келтирган фосиқ амалдорнинг чорасини кўрган бўлур эди. Валибекнинг ўғлини эсли-хушли йигит деб адашган, қўйларни бўрига топширганини билмай қолган экан.

Султон Ҳусайн ғазабига чидолмай, Чинорни чақиртириб келиб, жаллод кўлига топширмоқчи бўлди. Бироқ ўзини босиб олиб, бу гапларнинг қанчалик тўғрилигини суриштириб билмоқчи бўлди. Шаҳар доруғасининг уйидаги даракчиси унинг бузуқлиги тўғрисида бу маҳалгача лом-мим демаган эди. Бунга қисман ўзи ҳам айбдор: у арбобларнинг ҳаёт кечириш тарзи, маишати билан қизиқмаган, фақат улардан хиёнат содир бўлмасмикан деб кўрққан. Амалдор ҳар қанча содиқ бўлса ҳам, ҳукмдор уларнинг юриш-туришини кўздан қочирмаслиги керак экан.

Шуларни ўйлаб, даракчилар воситаси-ла шаҳар доруғасининг маишати ҳақида маълумот тўплашга жазм қилди. Орадан икки кун ўтгандан кейин улар Навоийнинг гапларини тасдиқловчи хабарлар келтиришди. У дарҳол Муҳаммад Валибекни чақириб шундай деди:

– Асранди ўғлингиз ҳаддидин ўтиб, номуносиб ишлар қилиб юрибдур. Сиз жиловидин тортиб, ани жиноят йўлидин қайтармоғингиз ва бизни бу ишлардин огоҳ қилмоғингиз лозим эрди. Ул нобакор диёнат ипини узиб, фиска-фужур водийсида ўйнаб юрибдур. Агар зулм елининг олдини олмасак, фуқаронинг ёндирган чироғин сўндирур...

Валибек султоннинг оғзидан асранди ўғлининг кирди-корларини эшитгач, ҳайрон бўлгандек кўзини катта очиб қотиб қолди. Кейин эртадан кечгача уйида бўлмагани учун бу гаплардан беҳабар қолганини, бепарволиги учун ўзи ҳам жавобгар эканини айтиб, узр сўради. Жинояткор ўғли ҳам, унинг жиноятларини пайқамай қолгани учун ўзи ҳам жазога мустаҳиқ эканини изҳор қилди.

– Амримиз шул, – деди султон Ҳусайн жиддият билан. – Муҳаммад Чинорни яланғоч баданига юз таёк уриб, Ҳирот вилояти хорижиға чиқариб йиборилсин ва подшоҳлик хизматиға кирмоқ ҳақ-хуқуқидин маҳрум этилсун.

Бир чеккада чордана курган, ўнг тиззасига қоғоз қўйиб, ўнг қўлида қалам ушлаб турган мунший фармони олийни дарж этди.

Муҳаммад Чинор ичкариги хонада бир одамини сўрок қилаётганида ясовули олдиға келиб, саройдан икки киши келиб, қабулхонасида ўтирганини билдирди. У қўлини ювиб келиб, Дўлана билан Бўданани кўрди-ю, девордек оқариб кетди. Бу икки одам султоннинг жаллодлари эди.

– Юринг, биз била саройға! – деди ғўлабур Дўлана, тахта бўлиб қолган шаҳар доруғасига.

– Янги тугмадоримни кийиб олай, – деди у этагига қон сачраган эски камзулиға қараб.

– Йўқ, сизни кутиб ўтирмоққа вақтимиз йўқ, юринг.

Муҳаммад Чинор ноилож уларнинг олдига тушишга мажбур бўлди. Кўчада уларни соябон арава кутиб турарди.

Сарой дарвозаси олдида арава тўхтагач, икки жаллод уни кираверишдаги ясовулхонага олиб кириб ечинтиришди. Муҳаммад Чинор индамай тирсақларини ерга тираб, кўкрагини ерга бериб ётиб олди. Бўдана оёғидан ушлаб турди, Дулана эса унинг йўғон бўйнига бутун оғирлигини солиб миниб олди-да, ўнг кўлининг тирсагини биқинига маҳкам тираб, беҳи таёғи билан яланғоч баданига юз мараптаба санаб урди...

Муҳаммад Чинор пойтахтдан қувилгандан сўнг халқ энгил нафас олди. Каттадан-кичик шаҳарни офатдан кутқаргани учун Навоийни дуо қилар эди.

Шоир қилган ишидан хурсанд бўлса ҳам, лекин кўнглига кичик бир булут парчаси соя солиб тургандек туйиларди. Хизмат сўраб эшигига келган бир кишини хафа қилиб юборганидан хижолат тортарди: «Ўзи ҳам Муҳаммад Чинорнинг кирдикорларидин ғазабланиб юрган вақтимда эшигимга келди. Бўлмаса анга бошқача муомала қилғон бўлур эрдим. Ҳай аттанг. Доруғанинг қилмишларини шоҳ қулоғига етказмоқ учун бошқа бир восита топсам бўлмасми эрди!»

Кечкурун овқатдан сўнг шоир ўз мулозимини чақириб:

– Махдум, бундан икки ҳафта бурун хизмат сўраб келғон киши қай маҳаллада истикомат қиладур, билурмисиз? – деб сўраб қолди.

– Аҳмад бинни Абулвосеми? – Беҳдул кулимсираб деди. – Ани менинг хизматкорим танир эркан, ҳаммаҳалла эрмиш...

– Яхши. Сиз шу бугун анга саксон танга элтиб беринг. Алишербек йиборибдилар, денг. Ҳол-аҳволини сўранг. Агар ишсиз юрган бўлса, бир иш топиб бергаймиз.

– Савоб иш бўлур. Ижозат берсалар, ҳозир анинг эвина бориб совғангизни бериб келайин.

– Шундоғ бўлсин.

Кўл-оёғи чаққон Беҳдул Навоий берган тангаларни бир ҳамёнга солиб, бинни Абулвосеникига жўнади.

ҲАДДИДАН ОШГАН БАКОВУЛ

Навоий қалъа ташқарисидаги чорбоғидан шаҳарга баъзан пиёда келарди. Бир куни у Ферузобод дарвозасидан кириб келаётган эди, арабий от минган бир гуруҳ отликнинг шаҳардан чикиб кетаётганини кўриб, ўзини четга олди. Кумуш юган урилган, кежим солинган арғумоқларни гижинглашиб келаётган ёш чавандозларга қараб: «Мирзо Ҳусайн келаётир шекилли», деб ўйлади. Отликлар кетидан эгнига енгсиз тугмадор, бошига қоракўл терисидан папах кийган ясовуллар кўлларидаги арғувоний таёқларни ўйнатиб, халкни четга сурар ва орқадан келаётган тахтиравонга йўл очишарди. Дарҳол йўлнинг четига чиқишга улгуролмаган ёки қочиб қололмаган одамнинг бошига таёқ келиб тушарди.

Қимматбаҳо тошлар билан безалган ва тўрт барно йигит елкалаб олган тахтиравонда подшо эмас, балки унинг баковули Мирҳожии Пир келарди. Баковулнинг эғнида зар ёқали, этаклари гавҳарлар билан безалган ажойиб тўн, бошида минг баҳия шафтоли гул тақия, қўлида арғувоний таёқ, икки бети мош еган хўроздек қип-қизил. Тахтиравон кўтарган йигитлар бир неча қадам юриб тўхтаб қолишар, олдинда келаётган икки шойи тўнли олифта йигит олтин қадахга шароб қуйиб, гердайиб ўтирган Мирҳожии баковулга сунар эдилар. Баковул қадахларни бўшатгандан кейин, тахтиравон яна хушсурат йигитлар елкаси узра аста сузиб кетарди.

Навоий кўзларига ишонмай, ҳайрон бўлиб, бош бармоғини тишлаганича қотиб қолди. Бир оздан кейин ўзига келиб: «Аллоҳ, Аллоҳ, бу не разолат, – деди. – Куппа-кундуз куни Ҳусайн Мирзонинг энг кичик мулозими халойиқнинг кўз ўнгида шароб ичаётир. Бундан чиқадики, Мирзонинг мулозимлари бойиб, остоналари олтундан бўлиб кетган».

Шоир бир тўда эски чопон, жулдур кийимли кишилар ёнида сиқилиб турар эди.

– Мансабдорлар тотлиғ-тотлиғ еб, турли-туман кийинадурлар, ичганлари шароб, – деди Навоийнинг ёнгинасида турган ялпоқ юзли бир киши.

– Султоннинг хазинасига тушган ёрмоқ ва дирҳамларни мулозимлари зое қилмоқдалар.

– Илқидаги қадахда юзумнинг суви эрмас, улуснинг қони...

– Илоё, ичган майи ани тамуғнинг тўрига элитсун...

Шоир индамай одамларнинг гапига кулок солар, ичида уларнинг гапини маъқулларди, чунки улар шоирнинг дилидаги гапларни айтишаётганди.

«Ахир бу лаънати баковул подшоликни шарманда қилмоқда, Хусайннинг обрўсини тўкмоқда-ку. Юқори табақа амалдорлар ичида бошланғон бу ахлоқий бузғунликнинг олдини олмоқ керак, султонни бу расволикдин огоҳ қилмак керак». Шу фикр лип этиб унинг миясидан ўтди. У жаҳлини босолмай, тез-тез юриб кетди.

Бугун шоир саройга бормоқчи эмасди, уч кун илгари Хусайн Мирзо ҳузурида бўлиб, у билан суҳбатлашган эди. Бугун баковулни кўргандан кейин у билан албатта учрашиш зарурлигини билди. Бироқ саройга яқинлашганида юришни секинлаштириб, қиладиган ишининг оқибатини ўйлай бошлади. Султонга бу гап бошқача таъсир қилиши, «Навоий менинг мулозимларим устидин шикоят қилиб, аларни менга ёмон кўрсатмоқчи», деб ўйлаши мумкин эди. Йўқ, яхшиси, уйга қайтиш керак! Ахир бу гаплар подшонинг қулоғига етар.

У орқасига бурилиб, аста юриб кетди. Хаёл дарёсида сузиб, Сарипулга етиб борганини ҳам билмай қолди. Бу кўчада Бобо Пирий деган бир девона турар, у ўтган-кетган шойи, зар чопонлиларни аямай сўқар эди. Навоий вазирлик вақтида ҳам бир неча марта унинг сўкишини эшитган ва ўзини эшитмаганга солиб ўтиб кетганди. Шу сабабдан у Сарипул кўчасидан юрмасликка ҳаракат қиларди. Бугун эса ўз хаёли билан бўлиб, шу кўчага келиб қолганини пайқамади.

Девона Навоийни кўриши билан вайсаб кетди:

– Сен ҳам ўтар эркансен илайимдин. Ўзинг ҳафтум фалакдин қаро ерга тушдинг, вале аёқинг остидаги тамуғни пайқамасен. Кўзларинг очик бўлса доғи, ҳеч нимани кўрмайдур, кулоқларинг ҳеч нимани эшитмайдур, – Навоий шартта бурилиб орқасига қайтди. Девонанинг:

– Қайт, қайт, бу йўлингдин қайт, ҳе, сени... – деб сўкиб қолганини эшитди. Девонанинг ҳақоратлари унга қаттиқ ботган эди. У аламига чидолмай, муштини қаттиқ сиқиб,

секин ингради ва сарой томон йўл олди. Боя журъат этмаган ишни энди қилишга қарор қилди. «Сохта андишани йиғиштириб қўй, Навоий, – деди у ўзига. – Агар бузғунликнинг олди олинмаса, баковулдин ибрат олиб, бошқа кичик амалдорлар ҳам шу номаъкулчиликни қилгайлар!»

Султон Навоийни мамнунлик билан қабул қилди. Ҳол-аҳвол сўрашганидан кейин, қўл ковуштириб ўтирган шоирнинг киртайган кўзларига, синиққан рангига синчиклаб қараб:

– Аҳволлари паришон кўринадур, ё бир ерингиз оғриб турибдур ёки биров сизни ранжитган, – деди.

– Йўқ, соғ-саломатдурмен, кайфим яхши.

– Рости била айтинг, бир нарсадан хафа бўлгон кўринурсиз, – деди зийрак ва хушёр Ҳусайн Бойқаро.

– Билъакс, бугун хурсандмен. Катта-кичик мулозимларингиз бари сиздин миннатдор, чунки иноятингиздин сипоҳларнинг давлати зиёда, ишлари улуғ бўлди. Бу фақир Ферузобод дарвозасидан кираётганимда, бунинг шоҳиди бўлдим.

Навоий шошмасдан Мирҳожии Пир баковулнинг дабдаба билан шаҳар дарвозасидан чиқиб кетаётганини шундай батафсил баён этдики, Ҳусайн Мирзонинг кўзига ясовулларнинг таёқ билан халқни четга сураётгани, сернақш тахтиравон устида ўтирган баковулнинг чиройли йигитлар қўлидан шароби ноб ичаётгани кўриниб кетди.

– Кайковус ва Хисрав Парвез қилмоғон ҳашамат ва дабдабани шоҳимизнинг энг кичик бир мулозимлари қилғонидин беҳад хурсанд бўлдим, – деб гапини тамом қилди Навоий.

Ҳусайн бу гапни эшитиб, ичига чумоли кириб қолган кишидек, сабрсизланиб кимирлаб қўйди-да, Навоийнинг сўзини маъқуллагандек бош ирғатди ва ранги қум ўчиб, гапни бошқа ёққа бурди. Сухбат вақтида ўзини худди чўғ устида ўтиргандек ҳис қилди. У гоҳ қизарар, гоҳ бўзарар, юрак-бағрини ўртаётган ғазаб ўтига зўрға чидаб турарди. Навоий унинг қай аҳволдалигини пайқаб, сухбатни тезроқ тугатишга шошилди.

Шоир чиқиб кетиши билан Ҳусайннинг қўр остида ётган ғазаб ўти алангаланиб кетди, баланд овоз билан эшик оғосини чақириб буйруқ берди:

– Бўдана билан Дулана дарҳол Мирҳожини тутиб келтирсунлар!

У ҳарсиллаб гапирар, қўллари титрар эди. Орадан чорак соат ўтар-ўтмас ранги кум ўчган, кўзлари жавдираган баковулни судраб келтирдилар.

– Ҳа, зулук! Хазинани сўриб семириб кетдингми? Мол-дунё қутуртириб йибордим сени? Ёшурғон олтун-кумушинг кўбми дейман!.. Мен билмай бўрини баковул қилиб олғон эрканмен... Ечиб олинг устидаги жомасин!

Ҳайбатидан одам кўркадиган девсифат Бўдана тиз чўкиб турган баковулнинг устидаги қимматбаҳо жомасини шартта ечиб олди-да:

– Мирзам, тўнин сўйиб олдим, ижозат этинг, эмди аёкидин осиб тириклайин терисини ҳам шилиб олайин! — деди.

– Раҳм этинг, мирзам! Бир қошиқ конимдин кечинг! Ўла-ўлгунимча эшигингизда... ит киби пойлоқчилик қилай, — деб ингради баковул жон-жаҳди билан ва судралиб бориб Ҳусайннинг оёғини ўпди.

Султон Мирҳожининг бу пасткашлигидан ўнғайсизланиб, оёғини тортиб олди-да, пешанасини тирриштирди. Чуқур бир нафас олиб:

– Майли, қонингни ўзингга бағишладим, — деди. — Эвазига ёшурғон барча олтун, кумуш ва жавоҳирларингни хазинага топширғойсен, кейин яна сўзлашурмиз.

– Жоним била... бутун мол-мулкимни топширғоймен, — деди баковул ўзига келиб.

Султоннинг навкарлари Мирҳожи Пирнинг уйидан бир талай кумуш танга, зарб қилинган олтин, дастаси қимматбаҳо тошлар билан безалган пичоқ, ханжар, қилич, лаъл, забаржад топдилар ва ўзини қалъага қамаб қўйдилар.

ХОЖА ДЕХДОР ҲАНГОМАСИ

Бир кун жума намозидан кейин Хожа Дехдор салом бериб келиб қолди. Навоий энди салласини мулозими Бехлулга бериб, гулзорнинг бир четидаги супада дам олиб ўтирарди.

– Ваалайкум ассалом. Хожа! Яхшики, ўз оёғингиз била келиб қолдингиз, сизга одам юбормоқчи эрдим, — деди шоир хиёл қийиқ кўзлари билан кулимсираб.

Мисколи салласини пешанасининг ўнг томонига дол қўйган, оёғига сахтиён маҳси ва эшак терисидан тикилган кўк сағри кавуш кийган меҳмонга бошдан-оёк разм солиб, жиддий қиёфада:

– Хожа, агар риёзат била кун кечирсангиз, чиндин ҳам соҳиби каромат бўлур эрдингиз, – деди Навоий.

– Риёзат ва зуҳд-тақвога каминанинг тоби йўқ. Мен учун яхши улфат, ширин суҳбат, шароб тўла жом ва лазиз таом бўлса бас.

– Мен сизнинг келишингизни билгандек қўю қўзи сўйдириб қўйғон эрдим, – деди.

– Улуғ иш бўлибдур. Ижозат берсинлар, камина куйрук мойи, қўзи эти ва пиёзни қўшиб, мурчу бодиён била дам-лаб қозон кабоби пиширай, мазаси меҳмонларнинг оғзида қолсин.

– Жанобларини овора қилмоқни истамаймен. Бу ишларни ошпазга қўя беринг. Сиз меҳмонлар билан машғул бўлинг. Мен ёш қаламкашлардин уч-беш кишини чорлогон эрдим.

– Улуғ иш бўлибдур. Таксир, меҳмонлар келгунича дона суриб турсак...

– Шатранжни эртага қўйиб турсак. Меҳмонлар келиши олдидан хаёлимизни асбга миндириб паришон қилмасак.

Улар у ёқдан-бу ёқдан гаплашиб ўтиришди. Ёш қаламкашлардан бир нечаси келиб, суҳбатга қўшилди. Орадани кўп ўтмай, кутилмаганда султон Ҳусайн улуғ бекларидан Муҳаммад Валибек ва уч-тўрт навқари билан келиб қолди. Навоий шошиб қолиб, уларни кўчада эмас, дарвоза олдида кутиб олишга зўрға улгурди, шоирнинг не-не меҳмонларни кутиб ўрганиб қолган мулозимлари ҳам, ёш қаламкашлар ҳам эсанкираб қолишди.

Навоий дарҳол ўзини тутиб олиб, подшонинг саломига «алик» олди ва қўл қовуштириб, шаҳаншоҳ эски дўстларини эслаб, бандахонага ташриф буюрганлардан боши осмонга етганини изҳор этди ва тождор меҳмонни меҳмонхонага бошлаб, тўрға солинган тўрт бурчак бахмал тўшакка ўтказди. Унинг ҳамроҳлари ва Навоийга тегишли одамлар ўз ўринларини топиб ўтирганларида, султон фотиҳа тортиб:

– Ўз аёғи бирла келган меҳмон атоғи худо! – деб қўйди.

– Хонамға ҳақнинг раҳмати ёғилган кун эркан. Ер юзини суғориб турғон баҳор булутлари орасидан гўё куёш чикди-ю, кўнглимизда шодлик чечаклари очилди. Қадамлариға ҳасанот!

Хусайн Бойқаро уй эгасидан миннатдор эканини билдириш учун билинар-билинемас бош ирғаб қўйди.

Мулозимлар дастшў ва кумғон келтириб, меҳмонлар қўлига сув қўйдилар, кейин дастурхон ёзиб, нон, тар мева, қанд-курс била тўла баркашларни келтира бошладилар. Султон Хусайннинг ўнг томонидан ўтирган Навоий дарҳол нон синдириб:

– Марҳамат қилсинлар, – деди.

Меҳмонлар аввал нонга қўл чўзиб, кейин анжир, узум, олмуруд ва бошқа мевалардан еб ўтирдилар. Бошда гап қовушмай турди. Орага чўккан оғир сукунатни бузиб, Хусайн Бойқаро ўтган шоирлар ҳақида гап очди:

– Жаноблари мавлоно Ансорийнинг «Илоҳийнома» отлиғ китобларини сотиб олибдурлар, деб эшитдик, – деди у Навоийга юзланиб.

– Рост, бир кун котиб Хожа Абдулла мавлоно Ансорийнинг ноёб китобин қошимға келтируб эрди. Мазкур Хожа китоб олиб сотмоқ била машғулдур. Камина ул рисолаинг аввал саҳифасин очиб, ўқимокқа бошладим ва тугагунча илкимдин қўймадим.

– Шундоғ ноёб китобингиз бор эркан, сиз ҳам машғул бўлинг, деб бизга йибормабсиз, – гинахонлик қилди султон Хусайн.

– Камина муносиб совғалар била зоти олийлариға йибормокчи эрдим, ўзлари келиб қолдилар.

Шу билан гап бўлиниб қолди. Бир оздан кейин Хусайн шоир Қосим Анвор қасидаларини мақтай кетди:

– Биз баъзан анинг ашъори, алалхусус қасидалари била машғул бўладурмиз. Анворни лисонилғайб деса бўлур. Маъни арусини ҳеч бир шоир Анвор киби ясатмаган, ранго-ранг либос кийдира билмаган.

Навоий унинг сўзини тасдиқлаб, шу чокқача бундай оташнафас шоир бўлмаганини айтди. Ичида: «Афсуски, мавлоно Жомий бу ерда эмаслар, бўлсалар, ўз фикрларини айтиб, мажлисга жон киргизар эдилар», деб ўйлади, қулай фурсат топиб, мавлононинг уйлариға одам юборишга султондан ижозат сўрамоқчи бўлди.

Султоннинг сўл томонида ўтирган, умрида бир китобни кўлига олиб охиригача ўкиб чиқмаган Муҳаммад Валибек билан эшик оғаси эснашдан ўзларини зўрга тийиб ўтиришар, қачон суҳбат мавзуи жанг ва ов устига кўчар экан, деб бевохта бўлишарди. Подшонинг ногаҳондан ташриф буюрганидан ўнғайсизланган Навоийнинг мулозимлари ва якин дўстлари ҳам қисилиб-қимтиниб ўтиришарди. Буни кўриб Навоий хижил бўлар, тождор меҳмоннинг кўнгли учун зўрма-зўраки бошланган шеър баҳсига жон киргизишга тиришарди. Бироқ гапнинг қалови келмай, суҳбат гулхани ҳадеб сўниб қолаверарди.

Орадан кўп ўтмай, ўртадаги баркашларни олиб кета бошладилар. Ғоз кабоби, қовурма, кобулий шўрванинг хушбўй ҳиди келиб димоққа урила бошлади. Шеър, қасида тўғрисида гап очиб мажлисга жон киргизолмай қийналган султон Ҳусайн енгилланиб нафас олиб, эшик олдида турган Бехлулга қараб кулди.

– Махдум, сизни мусаллас солурға уста деб эшитамен, сузиб қўйилғонидан бор чиқар.

– Орий, мирзам. Камина бу бобда мақтанса арзийдур. Агар лутф-карам айлаб, аҳбоблар била бир-икки пиёладан нўш этсалар... ўзимни бахтиёр санагаймен.

Навоий шаробдан гап очилганидан мустар бўлиб, ерга қараб қолди. У Бехлулдан хафа бўлмади, чунки султон шу тўғрида оғиз очгандан кейин унинг бир-икки пиёла шароб таклиф қилиши жуда тўғри эди. Бироқ у энди мавлоно Жомийни чорлаб бўлмаслигини ўйлаб, ачинди. Шароб ичилган жойга у кишини чақиритиш ўтакетган беадаблик бўларди.

Ҳусайн Бойқаронинг сўл томонида зерикиб ўтирган *Муҳаммад Валибек шароб ҳақида гап очилганда жонланиб, кимирлаб қўйди.*

Сарой шаробдори даҳлизда Бехлул сузиб қўйган шаробдан бир қултум ичиб: «Шоҳлар ичса арзигудек эркан», деб мақтади. Бехлул унинг кўз олдида бир пиёла ичиб олди-да, чинни пиёлани тўлдириб, подшога яқинлашди, ўнг тиззасини ерга қўйиб, икки қўли билан узатди. Ҳусайн нўш этиб мўйловини артди-да:

– Шароби ноб бўлибдур. Ота насиҳатидек аччиқ ва фойдали, аммо насиҳатнинг ҳам ози яхши, – деди. Бу, бир пиёла билан бас қилайлик, деган гап эди.

У Навоийчинг бир пиёладан ортик ичмаслигини яхши биларди. Қолганлар, шу жумладан, Навоий, бир пиёладан ичиб олганларидан кейин сернақш табақларда кабоб ва қовурмаларни келтира бошладилар. Иштаҳаси очилган меҳмонларни, «олинг-олинг» деб қисташга ҳожат қолмади.

Мирзо Ҳусайннинг икки бети кизарган, устидаги кўк шойи чопони олов текканда кўм-кўк бўлиб ёнадиган ўткир арақ шульғасига ўхшаб товланарди.

Ўртадаги табақлар йиғиштирилиб, дастурхонга фотиҳа ўқилгандан кейин Навоий:

– Боя мавлоно Жомий ҳазратларининг насибаларини олиб кўйинглар, деб тайинлаган эрдим, агар руҳсати олий бўлса, бир киши била йиборилса... – деди.

– Яхши қилибсиз. Истар эрдимки, Мавлононинг ҳиссаларини Хожа Дехдор элитса. Мавлоно бир кун бизга, «Хожа Дехдорни кўрсам, хурсанд бўлурмен ва менда ҳазил-мутойибага майл пайдо бўлур», деб айтиб эрдилар.

Куйирокда ўтирган Дехдор дарҳол ўрнидан туриб, қўл қовуштирди.

– Хожа, не сабабдин боядан бери унингиз чиқмайдур? – деб сўради Ҳусайн.

– Аълоҳазрат, таом емак билан машғул эрдим.

– Олдингизга таом келганда аҳбобларни унутасиз эркан-да!

– Каминада шул қусур бор, маъзур тутинг.

– Дарҳол амримизни бажо келтирсангиз, узрингизни қабул қилурмиз.

– Хизмат камари доим белимда, – деб Хожа таъзим қилди-да, орқаси билан юриб чиқиб кетди.

Меҳмонлар кулиб қолишди.

* * *

Мавлоно Абдурахмон Жомий ҳассасига таяниб меҳмонхонадан тушиб, ичкарига кириб кетаётган эди. Дастурхонга ўроғлиқ чинни тоғорани кўтариб дарвозадан кираётган Дехдорни кўриб, ҳовлининг ўртасида тўхтади. Саксонга яқинлашиб қолган мавлоно Жомий ҳали анчагина тетик, жиккак, нуроний чол эди. Қомати бир оз бук-

чайган, пахталик чопон устидан узун белбоғини беш-ўн мартаба айлангириб боғлаб олган, узун ҳассаси бошидан бир қарич баланд кўтарилиб турарди.

– Қадамларига ҳасанот, келинг, Хожа, – деб кулиб қўйди у саломига алик олгандан сўнг. – Нечук худо ярлақади?

Дехдор Навоийнинг уйига азиз меҳмонлар келганини гапириб:

– Жанобларининг насибаларини йибордилар, – деди.

– Соз бўлибдур. Қани, меҳмонхонага марҳамат.

Хожа мезбоннинг орқасидан эргашиб меҳмонхонага кирди. Қарама-қарши ўтириб юзларига фотиҳа тортганларидан сўнг дастурхон очишди. Зираворлар билан пиширилган таомнинг хиди меҳмонхонани тутиб кетди.

– Қани, марҳамат, – деб мезбон овқатга қўл чўзди. – И-я, нечун олмайсиз?

– Таксир, қорнимни тўйғизиб келиб эрдим.

– Еганингиз йўлда тушиб қолғон чиқар. Қани, олинг, бўлмаса мен ҳам емаймен.

– Қорним очмоғон бўлса доғи, кўнглингиз учун тановул қилурмен. Сиз била бир табакдин овқатланмоқ савоб эрур, – деб еса тошни ҳам ҳазил қилиб юборадиган Хожа қуйруқ мой билан биқин гўштини тушира кетди. Мавлоно думба мойни унинг олдига итариб, мойсизроқ гўшт парчасини танлаб ер ва бир нарсаларни ўйлаб, хиёл жилмаяр эди.

Дастурхонга фотиҳа ўқилгач, Хожа кетишга рухсат сўради.

– Андак сабр айланг, омонатни олғонимга «тилхат» ёзиб берайин, – деб кулди мавлоно ва бир варақ қоғозга бир нарсаларни ёзди-да, икки буклаб, Дехдорга узатди.

Хожа «тилхат»ни олиб равона бўлди. Йўлда бир неча бор очиб ўқигиси келди-ю, лекин ўзини босди. «Бировнинг мактубини ўқимак одобдин эрмас, сабр қилай», деди.

Навоий подшони қасригача кузатиб қўйиб, уйига қайтиб келган, энди дам олиб ўтирар эди. Хожа: «Мен элтган нимарсаларни олғонларига мавлоно тилхат бердилар», деб шалдироқ қоғозни узатди. Шоир қоғозга кўз югуртириб, кулиб юборди:

– Мавлоно бул рубойини менга эрмас, сизга айтибдурлар, ўқинг, – деб «тилхат»ни қайтариб берди. Хожа

Дехдор қоғозни ҳурмат билан ўнг кўлига олиб, бошини сўл томонга, оркарокқа ташлаб ўқиди:

*Э хоча, маро зи лутфи худ парварди,
З-овардани пушти дунба фарбеҳ карди,
Пушти дунбаро ба рағбат хўрди,
Бурди ба шикам он чи ба пушт оварди!*

Таржимаси:

*Эй хожа, менга лутфу карам этдингиз,
Кирт думба ила сийлаб хуррам этдингиз.
Кўйнинг орқасин еб, орқалаб келган –
Юкни қорнингизга юклаб кетдингиз.*

Ўқиб бўлди-ю, қорнини силаб кулиб юборди. Навоий ҳам ўзини кулгидан тия олмади. У кўпдан буён бундай мириқиб кулмаган эди. Хира бўлиб турган кўнгли гўбордан тозалангандек бўлди.

– Хожа, бунга менга беринг, ул ҳазратнинг муборак каламлари теккан бул варақни асраб олиб кўяй.

– Жоним била. Агар имкон топсам, яна ул кишини тавоф қилиб, шу янглиғ бир рубойи келтирурмен.

Навоий Абдурахмон Жомий ҳақида хотиротларини ёзмокчи эди, шунинг учун бу рубойини худди кўз қорачиғидек асраб юрди.

* * *

Орадан икки-уч ҳафта ўтгач, яна Навоийнинг уйига меҳмонлар келди. Бу сафар Дехдорнинг ўзи кўзи эти ва кўйруғини пиёз билан димлаб, ажойиб овқат тайёрлади. Меҳмонлар кетгач, Навоий Хожанинг берган ваъдасини эсига солди.

– Бир тоғора гўшт элтиб, мавлонодин яна тўрт мисра шеър олиб келсалар, – деди кулиб.

– Жоним била. Сиздин бир рубойи қарздорлиғим хотиримда. Қарзимни узмагунча кўзимга уйқу келмас.

«Бу сафар нафсимни тийсам, мавлоно Жомий нима деб ёзарлар?» деб ўйлади Дехдор йўлда, дастурхонга ўроғлик чинни тоғорани кўтариб кетар экан.

Мавлоно Хожа Дехдorni хурсандлик билан кутиб олиб, келтирган таомини биргалашиб ейишга таклиф этди:

– Тақсир, мен қорнимни тўйғазиб келиб эрдим, ўзлари еяверсинлар.

– Э, бу сафар ҳам қорнингизда, ҳам елкангизда юк била келибсиз, сизга жабр бўлибдур. Айтинг-чи, қаерларда қорнингизни тўйғиздингиз?

Хожа бу савол нима мақсадда берилганини тушунолмай, ажабланиб:

– Навоий ҳазратларининг уйларида, – деди.

– Э! – деб қўйди мавлоно мийиғида қулиб. Сўнгра ёғсиз юмшоқ гўшт парчаларидан танлаб еб, қорнини тўйғизгандан кейин ўғилларини чақирди. Ичкаридан нимжон, рангпар бир йигит чиқиб, меҳмонга салом берди ва чинни тоғорани ичкарига олиб кириб кетди.

Хожа Дехдор қуруқ кетмасин, деб ичига нон солинган тоғорани дастурхонга ўраб, ўрнидан турганида мавлоно қулимсираб:

– Шошманг, бир китъа ёзиб берай, – деб бир варақ қоғозга ушбу тўртликни ёзди:

*Ба Дехдор гуфтам, ки бардор бахи,
Аз он суфра к-аз вай сар афроштам,
Зи инсоф дам зад к-аз он бахши ман,
Ҳамон баски дар роҳ бардоштам.*

Таржимаси:

*Овқатни еб бўлиб дедим Дехдорга:
Сиз ҳам энг, мен олдим ўз насибамни.
Инсофга келиб у дедики, менга –
Йўлда олган эдим туз-насибамни.*

Хожа Дехдор бир лаҳзада ёзилган бу китъани ўқиб, мириқиб қулди.

САНДИҚ СОАТ

Навоийнинг китоблари қўпайиб кетганидан кейин уларни тартибда сақлаш учун бир китобдор керак бўлиб қолди. Унга Муҳаммад наққош деган бир кишини тавсия қилдилар.

Муҳаммад наққошнинг қўлидан келмайдиган иш йўқ эди. У тош ва ёғочга ўйиб нақш солар, чилангарлик, ду-

радгорлик, муковасозлик ва ҳоказоларни биларди. У Навоийнинг таклифини жон деб қабул қилди.

Бир кун шоирнинг уйига яқин дўстлари келган эдилар. Меҳмонлардан Хожа Дехдор тоқчага тизилган чинни лаган ва кўраларни томоша қилиб:

– Чинни асбоблар ясамоқда ҳеч ким хитойларга бас келолмайдур, – деди. – Аларнинг ҳунарига қойил қолмасдин илож йўқ...

– Рост, – деди Навоий унга боқиб. – Хитой фағфури¹ оламга машхурдир, аммо ҳафсала қилсалар, бизнинг усталар ҳам ўшандоғ чинни асбоблар ясай биладурлар. Бизда чинни ясамоқ учун керакли оқ лой, оҳақтош ва ҳоказолар бор.

– Одам ясаган нарсани одам ясай биладур, – деб гапга аралашди қуйирокда ўтирган Муҳаммад наққош.

– Боракалло, – деди Навоий кулиб. – Мен сиздин шул гапни кутган эрдим. Сиз моҳир бир кулол топиб, шул ишга киришсангиз, хитой усталаридин ўтказиб чинни идишлар ясай билар эдингиз.

– Келинг, ҳожи Муҳаммадга оқ фотиҳа берайлик, Ҳиротнинг оқ лойидин бизга фағфур идиш-оёқ ясаб берсун, – деди Хожа Дехдор.

Дўстларнинг далдаси Муҳаммад наққошни ғайратлантириб юборди. У ўзига ўхшаган ишчан ва моҳир бир кулолни топиб, ишга киришиб кетди. Икковлон енг шимариб, оҳақтош ва аллақандай шаффоф кўк тошларни ҳовончада янчиб, элакдан ўтказдилар, оҳанрабо ёрдами билан уни темир зарраларидан тозалаб, кейин сувга қориб, роса пишитдилар. Сўнгра бу лойдан кулол дастгоҳида лаган, кўра, бошқа буюмлар ясадилар ва уларни хумдонда пиширдилар. Муҳаммад наққош кўкиш тошларни майдалаб, эликдан ўтказди ва унга алланима балоларни кўшиб, «сир» тайёрлади, идишларни сирлаб, шундай нақш бердики, уларни хитой чинниларидан ажратиб бўлмас, чертсангиз жаранглар эди.

Муҳаммад наққош шу иш билан овора бўлиб юрганда кўнгилсиз бир ҳодиса юз берди. У Навоийга зарур бўлиб қолган бир китобни тоқчадан оламан, деб

¹ Фағфур – чинни.

уни девор тагидаги соат устига тушириб юборди. Соат тўхтаб қолди. Навоий бундан хабар топиб қаттиқ хафа бўлди-ю, лекин индамади. Наққош уни тинчлантириш учун:

– Ишларимдин бўшағонимдин сўнг соатни тузалтиб бергаймен, – деб ваъда қилди.

Орадан бир неча кун ўтгач, шоир наққошни чақириб:

– Сиз менга бир соат қарздорсиз, – деди ҳазил аראлаш. – Кеча мен Муборизбек эвида меҳмон бўлгон эрдим. Фарангистондин келган савдогарлар анга сандиқ шаклидаги бир соат совға қилибдурлар. Илгари араблар бундин яхшироқ соатлар ясар эрканлар, кейин бул ҳунарни хотирдин чиқорғонлар. Илму ҳунар қўйдек адашиб, фаранглар қўлига ўтиб кетибдур, эмди йўқолгон қўйни қайтариб олмоқ лозим.

Навоий «сандиқ соатни» батафсил тасвирлаб, наққошга худди шундай бир соат ясашни таклиф қилди. Муҳаммад наққош индамай ерга қараб қолди.

– Ҳа, нега унингиз чикмай қолди? Бул ишга қўл урмоққа юрагингиз дов бермаётирми? Кўз кўрқоқ, қўл ботир, деганлар.

– Агар яхши бир темирчи бўлса, ясай биламиз, – деди наққош ўйланқираб. – Бир уста бор, Сарбонали деган. Ўзи темир, пўлат, жездан қилинатурган жами буюмларни ясай биладур, аммо ўлгудек пулга ўч одам...

– Биз пулдин қочмаймиз, шул иш битса, деди Навоий. – Боринг, ўшал темирчи била келишиб, сандиқ соатни кўриб, андаза олиб келинг. Мен сизга бир мактуб ёзиб берай. Агар шуни уддалай олсангиз, тарихда номингиз қолгай.

Навоийнинг сўзи наққошнинг ғайратига ғайрат қўшди. У билагини шимариб, ишга киришиб кетди...

Орадан икки-уч ой ўтгандан кейин темирчи билан наққош оғир бир «сандиқ»ни кўтариб, Навоийнинг меҳмонхонаси тўрига тик турғизиб қўйишди. Ўша кун кечқурун Навоий наққошнинг ҳунарини кўрсатиш учун ўзининг яқин дўстларини таклиф этди.

Соат роппа-роса етти бўлганда сандиқнинг қопқоғи жаранглаб очилди. Сандиқ ичида темирдан ясалган бир ҳайкал тик турар эди, у қўлидаги темир таёқ билан ол-

дидаги ясси мис парчасига етти маротаба урди ва эшик ёпилди.

– Офарин!

– Хожи Муҳаммад беназир уста, – дейишди меҳмонлар ёқаларини ушлаб.

– Ҳар соатда сандиқ очилиб, ичидаги ҳайкал, масалан, соат икки бўлғонда икки, уч бўлғонда уч маротаба жом чаладур ва ҳоказо, – деб изоҳ берди Навоий хурсанд бўлиб.

КИТОБДОРНИНГ ХАТОСИ

Навоийнинг уйи сув куйгандек жимжит, ҳамма оёк учида юрар, бир-бирлари билан шивирлашиб гапиришарди. Шоирнинг ўзи ҳеч кимни кўришни истамай, ҳужрасининг эшигини ичидан беркитиб олган, бугун ҳузурига ҳеч кимни киритмасликни буюрган эди. Унинг содиқ мулозими Бехлул ҳар қанча эҳтиёт қилса ҳам, гоҳ бир нарсага гуртиниб кетар, гоҳ бирор буюмни кўлидан тушириб юбориб, лабини тишлаб қоларди.

Навоийнинг китобдори хожи Муҳаммад наққош ўз буюмларини йиғиштириб, бу уйни тарк этишга ҳозирланарди. У айб иш қилиб қўйган боладек ердан кўзини узолмас, бировнинг бетига тик қарай олмас эди.

Бундан икки ойча илгари шундай ходиса рўй берган эди.

Навоий китобдори ҳузурига чақириб:

– Хожа Дехдорга Жомий ҳазратларининг девонларини беринг. Ани бошқа совғалар била Яъқуббекка¹ йибормоқчимиз. Дехдор биздин Табриз султонина элчи бўлиб борадур, – деган эди.

Китобдор бош эгиб чиқиб кетди. Кейинги вақтларда унинг бутун фикри-зикри янги бир соат яшаш билан банд эди. Шунинг учун ўз хаёли билан бўлиб, Навоий айтган китобнинг ўрнига бошқа бир асарни – Ибн Арабийнинг «Футухоти Маккия» деган китобини элчига бериб юборибди, чунки Жомий девони билан Ибн Арабий китобининг муқоваси бир хил, устки кўринишидан бу икки китобни бир-биридан ажратиб бўлмас эди. Хожа Дехдор ҳам

¹ Яъқуббек – оккуюнлилар сулоласидан, Ирок Озарбайжонининг (пойтахти Табриз) ҳуғмдори (1479–1490).

китобни очиб карамай, уни бошқа қимматбаҳо буюмлар орасига жойлаб қўйди.

Саҳролар, воҳалар, олағовур бозорли шаҳарлар, сув қуйгандек жимжит қишлоқ қўчаларидан ўтиб, бир навқари билан Дехдор Табриз шаҳрига етиб келди. Туркман султони уни узоқ куттирмай қабул қилди.

Яъқуббек ҳали ёш бўлса ҳам, эрон ва араб тилларини яхши билар, барча туркий тилларда ёзилган китобларни ўқиб тушунарди. У ўзидан илгари ўтган туркман султонларидек Ҳиротга қарши душманлик сиёсатини юргизмас, аксинча, Хусайн Бойқаро билан дўстлик шеvasида сўзлашишга уринарди. Навоийнинг шарофати билан Ҳирот ва Табриз ўртасидаги алоқа иплари кундан-кунга мустаҳкамланмоқда эди. Яъқуббек Навоийга ихлосманд бўлиб, унинг ғазалларини ёдлаб юрарди. Ўз пойтахтида шунча машҳур шоирлар, санъаткорларни тўплаган султон Хусайнга ҳаваси келиб, у билан яқинлашишга, ҳар қадамда унга тақлид қилишга уринарди.

Хусайн Бойқаро Алишер билан туркман султони бир-бирларига совға-салом юбориб туришларидан хабардор, уларнинг дўстлигидан ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун фойдаланишга ҳаракат қиларди. Шоир Ғарбий Эрон билан Хуросон ўртасидаги эски адоватларнинг кўтарилишига ёрдам қилаётгани унга аён эди.

Яъқуббек ўзбекча, туркманча сўзларни аралаштириб, аввал Хусайн Бойқаронинг, кейин Алишернинг соғлигини сўради ва элчининг йўлда қандай келганини суриштирди:

– Йўлда ҳормадингизми? Юрагингиз сиқилмадими?

Дехдорнинг икки бети қип-қизил, сафар унга ёққани билиниб турарди.

– Йўқ, аълоҳазрат, чарчамадим, зерикмадим ҳам, йўлда ҳамроҳим бор эди, – деди султоннинг туркманча қилиб қирдирган қоп-қора соқолига қараб.

– Йўлдошлари ким ўлди эркан, билсак бўлурми?

– Мавлоно Абдурахмон Жомий ҳазратлари!.. – Яъқуббекнинг таажжубланганини пайқаб, қўшиб қўйди:

– Тўғриси, ул кишининг ғазаллари. Ул зоти бобаракотнинг девонларин Алишербек жанобларидан совға қилиб келтирдим. Йўлда зерикканимда ул муқаддас китобни очиб, ҳикмат хазинаси бўлғон шеърларни ўқир, кўнглим

бул фаний дунё ташвишларининг фориг бўлиб, абадият шуъласи била мунаввар бўлур эрди ва...

Яъқуббек унинг тумтарокли сўзларини охиригача эшитиб, кўлидан китобни олди ва биринчи саҳифасини очиб, ранги ўзгариб кетди, кўзларини жавдиратиб, шоша-пиша китобни варақлай бошлади. Йўлда топиб олган ҳамёнидан тилла эмас, мис чақа чиқиб қолган кишидек лаблари сўлжайди. Кейин Хожа Дехдорга тикилиб қараб қолди: «Навоийнинг элчиси мени калака қилаётир», деган фикр келди хаёлига ва қони қайнаб кетди. Бошқа одамнинг элчиси бўлганида бу маҳмадона кимсани зиндонга юбортирарди. Лекин улуг Навоийнинг юборган элчисини ҳурматсизлаш – шоирнинг ўзини ҳурматсизлаш билан баробар. У фикр-мулоҳаза билан ўз ғазабини сўндиришга уринди. Эҳтимол, элчи ўзининг қандай китоб олиб келганидан беҳабардир. Энг олдин бир синаб кўриш керак.

– Жаноблари, йўлда ростдан ҳам мавлоно Жомийнинг ғазалларини мутолаа этиб келдиларму?

Яъқуббекнинг авзойидан катта бир хатога йўл қўйганини пайкаган Дехдор шубҳага тушиб:

– Илкинғиздаги китоб мавлоно Жомий ҳазратларининг куллиётлари эрмасму? – деб сўради. Унинг ранги ўчган, кўзлари ола-кула эди.

– Йўқ. Ибн Арабийнинг «Футухоти Маккия»си. Сиз йўлда ғазал дагул, таворих китоби ўқиб келгансиз...

– Йўлда ҳеч нима ўқимадим... Зоти олий мени кечирсинлар. Вожаб! Китобдор ҳожи Муҳаммад илкимга бошқа китобни тутқизғон эркан. Очиб ҳам қарамабдурмен, – деб пешанасига урди Дехдор. – Бунинг устина сиза ёлғон сўзларни айтдим. Бефаҳмлигим, ёлғончилигим учун ҳар қандай жазога мустаҳикмен. Мен эшак бўлмасам, китобни очиб қарамасму эрдим. Ахтачиға буюринг! Оғзимга юган солиб, мени эшаклар ёниға боғласин. Мен ҳузуринғизда беадаблик қилдим...

Икки дақиқа илгари икки бети кип-қизил, кўкраги керилган, кўзларида ишонч чакнаб турган Хожа Дехдор бирпасда сувга тушган нондек бўкиб қолди. Яъқуббек унинг девордек оқарган юзига, букчайган қоматига қараб:

– Агар улуғ шоирнинг вакили ўлмасайдингиз, худди сиз талаб этган жазони беражак эдим, сиза бошқа бир жазо ўйлаб қўйдим... жазосина, – деб мийиғида кулди-да, бир оз тўхтаб, сўзида давом этди:

– Олти ойли бир кўзининг этини егайсиз, терисидан жанобларина чўгирма тикдириб берайин.

– Бу мен учун жазо эрмас, улуғ мукофот. Каминанинг нуриштаҳо эканлигидан хабарлари бор экан-да. Шундай, сиз айтгонингиздек бўлсун. Подшонинг амри вожиб.

Яъкуббек кулиб, китобдорини чақиртирди. Новча, орик, эчки соқол китобдор кириб таъзим қилди-да, султон узатган китобни пешанасига теккизди ва уни варақлаб, бошини кўтарди. Унинг чехрасида, «Бул китоб бизнинг китобхонада бор-ку», деган гап ёзилган эди. Яъкуббек бу ифодани уқиб, унга каттик тикилиб қўйди. Чол бу қарашнинг маъносини англаб, айтадиган гапини ютиб, бош эгди-ю, чиқиб кетди.

* * *

Хожа Дехдор мактанчок бўлса ҳам, танги, мард, ичида сир сақламайдиган одам эди. Табриздаги бемаъни мактанчоқлиги эсига тушганда, уялганидан ерга кириб кетгудек бўлса ҳам, бу ишни Навоийдан яширишни ўзига эп кўрмади. Агар бу гапларни шоир бошқа одамдан эшитса, у вақтда Ҳиротда бош кўтариб юролмаслигини биларди.

У Ҳиротга қайтганидан сўнг, Навоийга Яъкуббекнинг номаси ва совғаларини топширар экан:

– Ҳожи Муҳаммад ҳузурида сизга айтатурғон гапим бор, – деб қолди.

«Бир ишқал чикмадимикан?...» – деб хавотир олган Навоий дарҳол китобдорни чақиртирди. Уччалари бир ерга тўпланганларидан кейин Хожа Дехдор Табризда бўлган гапларни ипидан игнасигача гапириб берди. Навоийнинг гапиришга ҳам мажоли қолмай, ерга қараб қолганини кўргач:

– Мен ҳар қандоғ жазога лойиқмен. Буюринг, яланғоч баданимга эллик-олтмиш таёқ урсинлар, – деди.

– Жазо била бу шармандалиқни ювиб, таёқ била қилинғон хатони тузатиб бўлмас, – деди шоир тилга ки-

риб. – Иккингиз бир бўлиб, менинг шохимни синдирдин-гиз. Сиз-ку майли, лекин хожи Муҳаммад каби серҳафсала одамдин бу янглиғ ишнинг содир бўлғониға ҳайронмен...

Шоир гапини тамомлай олмай, бошини ушлаб қолди. Унинг юзи бўриқиб, икки чаккаси лўқиллаб оғрий бошлади, кўзи тиниб, атрофидаги нарсалар чарх ураётганга ўхшарди. Хожа Дехдор унинг аҳволини билиб, дарҳол ёстиқ келтирди, ётқизиб, бошини аста укалай бошлади.

Хожи Муҳаммаднинг кўзига ҳам дунё тор кўриниб кетди. Қани энди ер ёрилса-ю, кириб кетса...

У кутубхонада ух тортиб, у ёқдан-бу ёққа юрар экан ҳафсаласизлиги учун ўзини ўзи койир, соқолининг мўйларини битталаб юлар эди. «Мен ўлгур, китобни Дехдорга бермоқдин аввал очиб қарасам ўларми эрдим. Ҳай, аттани эмди Навоийнинг кўзларига қандоқ қараймен. Бул уйда қандоқ қилиб бош кўтариб юрадурмен. Шоир ҳар сафар мени кўрганларида Табризда юз берган хунук воқеа ёдлариға тушиб, кўнгиллари бузиладур, яхшиси, ул жанобдин жавоб сўраб, ўзимга бошқа жой ахтарай...» дей ўйларди. Узоқ мулоҳазадан сўнг, у шу қарорини амалга оширмоқчи бўлди. Кўпдан буён Бадиуззамон уни хизматига чорлаётган эди.

Навоий унинг илтимосини диққат билан тинглаб, узр ўринли эканини пайқади ва унга жавоб бериб юборди.

Мавлоно Абдусамад жуда хушхат котиб ва моҳир наққош эди. У ёзган хатни киши томоша қилиб тўймак унинг қалами билан кўчирилган девонларни қўлга олиб варақлаш кишига завқ бағишларди. Саҳҳофлар катта пуштўлаб, устоз-шоирларнинг девонларини унга кўчиртирар ва фойдасига сотардилар. Хуллас, бу котибнинг бозори чаққон эди.

Абдусамад котибнинг таърифини эшитган Навоий бикуни уни ўз ҳузурига чақиртириб, мавлоно Жомийнинг девонларини кўчириб беришни таклиф этди ва ҳар мисрага бир тангадан пул ваъда қилди.

Орадан уч ой ўтгач, котиб Абдусамад топширилган ишни бажариб, ваъда қилинган пулни олиб кетди. Шоир девонни варақлаб ўзида йўқ хурсанд бўлди. Котиб ҳар бир сўзни марварид каби сатрлар ипига моҳирлик билан тиз

Устозини хурсанд қилиш учун шоир китобни қўлтиқлаганча Жомийнинг уйи томон йўл олди. Мавлоно одатдагидек, бошида оқ дўппи, эгнида кифтаки як-так, меҳмонхонасида бир арабий китобни мутолаа қилиб ўтирарди. Навоий эшикдан кириб салом бериши билан китобни хонтахта устига қўйиб, ўрнидан турмоқчи бўлди. Шогирд қартайиб қолган устознинг инқиллаб ўрнидан туришига йўл қўймай, бориб кўришди. Ҳол-аҳвол сўрашгач, Навоий жойлашиб ўтириб олиб, девонни мезбонга икки қўллаб узатди-да:

– Ҳар нечук бир кўздин кечириб чиқилса, яхши бўлур эрди, – деди. – Илтимос шулки, агар фурсатлари бўлса, муқобала қилсалар – асл нусхасига солиштирилса... котиб ғалат кўчирган бўлса ажаб эрмас.

Китобни қўлга олиб варақлар экан, мавлоно Жомийнинг ажин босган юзи ёришиб, нурсизланган кўзлари йилтиради.

– Мавлоно Абдусамадни хушнавис дер эрдилар, айтганларича бор экан. Агар табъи хатиға монанд бўлса, муқобалага ҳожат қолмайдур, ҳар қалай, бир-икки кун мунда турсин, кўздин кечирурмиз, – деб у ўз суҳбатига халал етказмасин деган мақсадда китобни тоқчага қўйди ва бошқа мавзудан сўз очди...

Эртасига кечқурун Навоий устозникига борганида унинг авзойи бошқачароқ эканини кўриб, ҳайратда қолди. Жомийнинг қошлари чимирилган, бир нарсадан норозидек пешанаси тиришган.

– Мавлоно Абдусамад шакл учун мазмунни қурбон қилибдур, – деди у, кўрпачага ўтириб юзларига фотиҳа тортганларидан кейин, – ўзи ниҳоятда хушхат бўлса доғи, кўп ерларни ғалат кўчирибдур. Хатосиз мисра, ғалатсиз матла йўқ. Баъзи ерларда бир-икки мисрани тушириб қолдирибдур.

Навоий ўнғайсиз аҳволга тушиб, «Мавлоно Абдусамаддин бул ишни кутмаган эрдим», деб ғўлдираб қўйди ва устози узатган китобни варақлаб, унинг киритган баъзи бир тузатишларига кўзи тушди.

– Агар сизнинг муборак қаламингиз била ислоҳ топса, бул китоб камина учун ноёб бир ёдгорлик бўлур эрди, – деди у жилмайиб.

– Агар тилагингиз шу бўлса, девонни бошдин-аёк кўриб чиқиб, ислоҳ қилайин, – деди Жомий, энг кадрли дўстининг сўзини ерда қолдирмай.

Орадан бир неча кун ўтди. Навоий ўз бинафшазорида айланиб юрган вақтда Жомийнинг ўғли салом бериб кирди-да, қўлидаги китобни узатди. Шоир ўз устозининг қўли билан ислоҳ қилинган девонни олиб, варақлади-ю, жилмайиб қўйди. Жомий ҳар бир мисрага деярли тузатиш киргизган, тушиб қолган сатрларни китобнинг ҳошиясига ёзиб қўйган эди. Гарчи унинг хати хаттотликни ўзига касб қилиб олган Абдусамаднинг хатидек бежирим бўлмасида, Навоийнинг кўзига жуда чиройли кўриниб кетди. Китобнинг энг охириги варағида мавлоно куйидаги ҳазиломуз китъани дарж этганди:

*Хушнавесе чу орази хубон
Суханамро ба хатти хуб ороств.
Лек ҳаржо дар ў зи саҳви қалам
Гоҳ чизи фузуду, гоҳи кост.*

*Кардам ислоҳи он ба хатти хеш
Гарчи н-омад чунончи дил мехост.
Ҳарчи ў карда буд бо суханам
Ба хати ў қусур кардам рост*

Таржимаси: «У хушхат котиб сўзларимни гўзаллар юзидек безабди. Лекин қалами хато юриб, гоҳ бир нарсаси қўшибди, гоҳида олибди. Гарчи кўнгил истаган ҳолга келмаган бўлса ҳам, ўз қаламим билан ислоҳ қилдим. Сўзларим устида қанчалик уринган бўлмасин, унинг хатига ҳалал етказдим».

Навоий бу парчани завқ билан ўқиб кулиб қўйди.

Яъқуббек бир ойча илгари ёзган хатида Навоийдан энг яхши кўрган китобларидан бирини юборишини илтимос қилганди. Шоир унга совға учун мавлоно Жомийнинг ўз муборак қалами билан ислоҳ этилган шу девондан бўлак китоб тополмади. Хожа Деҳдорнинг қўлига бу китобни топшириб, яна уни Табризга жўнатди.

Навоийнинг элчиси сувсиз чўллар, кўкаламзор воҳалар, хароба қишлоқлар, олағовур шаҳарларни босиб, Табризга етиб келди. Дам олиб ўзига келганидан кейин ювиниб-тараниб, султоннинг даргоҳига қадам ран-

жида қилди. Яъқуббек уни узоқ кутгирмай қабул қилди. Рўпарасида яна чертса икки юзидан кон томадиган Хожанинг таъзим қилиб турганини кўргач, унинг ўтган сафардаги мақтанчоқлигини эслаб, кулгидан ўзини аранг тутиб қолди. Навоийнинг номасини ўқигач, элчига яқинроқ келишни буюрди. Хожа Дехдор юкуниб, унинг тахти олдига борди ва қўлидаги китобни узатди. Султон китобни олиб варақлар экан, юзида илиқ табассум пайдо бўлди, виқорли жиддийлигидан асар қолмади. Айниқса, сўнгги варағидаги китъани ўқиб, ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетди, уч маротаба ўқиб, уни ёд олволганидан кейин Жомийнинг қўли билан ёзилган сатрларни кўзига суртиб:

– Мен умримда ҳеч кимсадан бу қадар қимматбаҳо совға олмамиш эрдим, – деб қўйди.

ИСТЕЪДОДЛИ ЁШЛАРНИНГ ПУШТИПАНОҲИ

Мирҳожи баковул жазосини тортиб, подшо даргоҳидан қувилгандан кейин амалдорлар бир оз эҳтиёткор бўлиб қолдилар. Улар энди кўчада ўзларини сипо тутар, одамлар кўз олдида май ичмас, бойликларини кўз-кўз қилишмасди, аммо фикс-фужур ишларини пинҳоний равишда давом эттиравердилар.

Навоий ҳаддидан ошган айрим амалдорларни жиловлаш мумкин бўлса-да, уларнинг кўпчилигини инсоф билан иш юритишга ўргатиш мумкин эмаслигини аллақачон тушунган эди, шундай бўлса ҳам қўлидан келганча фуқарога яхшилик қилишни қўймас эди. Баъзан орзуларининг юздан бирини ҳам рўёбга чикмаётганини кўриб, юраги сиқилар, ўзини қўярга жой тополмасди. Шунда у ўзини овутиш учун шеър ва санъат ошиёнига чиқиб, нафосат гулзорини томоша қилар, шу билан атрофида содир бўлаётган хунук ҳодисаларни унутмоқчи бўлар эди. Хусусан, Камолиддин Бехзод ишлаган суратларни кўрганда баҳри дили очилиб, димоғи чоғ бўлиб кетарди. Бу гал ҳам шундоғ бўлди. Қўллари қизларникидек нозик Камолиддин узатган суратни томоша қиларкан, шоирнинг хиёл қийиқ кўзлари чакнаб, қизил мағиз юзи ёришиб кетди. Бир варақ ялтироқ ипак қоғоз саҳифасидан йўғон гавдали, лаблари дўрдок, икки бети семириб кетганидан қулоқлари гўшт

ичига ботиб кетган, кип-қизил юзли бир киши қарар турар эди. Навоий суратни кўриб, беихтиёр кулиб юборди. Мирзо Хусайннинг жанговар бекларидан бўлган Бобо Маҳмуд ажойиб одам. У семизлигига қарамай, эпчил чавандоз, моҳир қиличбоз, тенги йўқ мерган эди. Ҳаммадан шуниси қизик эдики, йўл юриб, от чоптириб келганда ҳам бошқа семиз одамлар сингари ҳарсилламас, томири худди яхши соатдек бир маромда уриб турарди. Ўзи хушчақчақ, оқ кўнгил киши бўлиб, кўнглида кек сақламас, аския қилиб, улфатлар мажлисига жон киритар эди. Ёш мусаввир унинг шакли шамойилинигина эмас, ички дунёсини ҳам акс эттира билганди.

– Офарин! – деди яна шоир хушчақчақ овоз билан. Сўнгра бошқа суратларни томоша қилишга киришди. Навоий буюк шоир ва адибларнинг асарларини ўқигандагина шундай ҳаяжонланарди.

– Сиз тортғон суратларни кўрганда латофат гулшанидин муаттар боди сабо келгандек бўлур димоғимга, – деди у қаршисида тиз чўкиб ўтирган ориқ юзли Бехзодга кулиб қараб. – Боракалло. Котиб ва мусаввирларнинг бахт юлдузи Аторуд сизни тахти ҳимоятига олибдур. Меҳнат сизни юксак камолат босқичига олиб чиқиб, риёзат ёмғури муддао саҳросини лолазор қилибдур.

Шоир ҳаяжонланганда шундай кўтаринки ва китобий сўзларни ишлатар эди.

– Мактовларингиздин бошим осмони ҳафтумга етди. Яхшики сиз бор эркансиз, бўлмаса ҳолим не кечарди. Рухим умидсизлик чоҳига тушганида сиз кўмак илкини уза-тиб, фақирни тортиб олғайсиз, – деди Бехзод унга миннатдорчилик билан қараб.

– Сиздек ҳунарвар йигитларга ҳар қанча ёрдам берса ҳам озлик қиладур. Истеъдод эгаларига ёрдам – серунум ерға дон сочмак билан баробар. Аммо сизга бир сўз айтай. Истеъдод ниҳолининг кушандалари, ҳасадгўйлари кўп бўлар. Эҳтиёт бўлинг.

– Рост айтдингиз, илки дароз одамлар аросида биздек фақир ҳунар эгаларини кўролмайдурганлар ҳам бор эркан. Фаҳмимча, Шоқосим Нурбахш менга ҳасад кўзи билан қарайдур. Султоннинг менга илтифоти анинг юрагига рашк ўтин солғон бўлса керак. Ўтган куни мени учратиб:

«Қиёмат куни сиз тортғон суратлар, бизга жон топиб бер, деб этагингиздин тутсалар, не қилурсиз?..» – деб сўраб қолди.

– Сиз нима деб жавоб бердингиз?

– Мен айтдим: модомики, қиёмат қоимда ул суратлар тилга кириб, ушмундоғ сўзларни айтғон эканлар, демакки жонлари бор, аларга иккинчи жоннинг кераги йўқ.

– Боракалло, ўринлатиб жавоб берибсиз, – деб қулди Навоий. Қулди-ю, бир нарсани ўйлаб хомуш бўлиб қолди.

– Шоқосимга Хусайн Бойқаронинг эътиқоди зўр. Ул маккор сохта авлиёдин ҳар иш келадур. Сизга бир нима демардиму?

– Йўқ. Ун чиқармай, қошларини чимириб, мендин узоклашди.

– Бундоғ одамлардин кўрқмоқ керак. Бизнинг замонда мансаб эгалари олдида гап тополмоғон кишидек бўйин эгиб турмоқ маъқул. Ҳозиржавоблиғ кишининг бошига бало келтирадур. Тили ўткирнинг бошида доим ўткир қилич осифлиқ. Камтар бўлинг!

– Билганимда анинг олдида қўл қовуштириб, ерга қараб турган бўлур эдим. Эмди ул сохта авлиё пайимга тушмасайди, деб кўркамен.

Хусайн Бойқаро ёши қайтганидан кейин Шоқосим Нурбахш сингари бир қаллоб «пири муршид»га ихлос қўйиб, унга мурид бўлганди. Навоий ва унинг якин дўстлари бу нуфузли сохта авлиёни ўлгудек ёмон кўрардилару, лекин ўз нафратларини очик изҳор қилишга журъат этолмас эдилар. Аммо бир куни Навоийнинг дўсти – Муҳаммад Шамс бошлаб уни тузлаган эди.

Ез кунларининг бирида Муҳаммад Шамс бир иш билан Навоийникига келди, мезбон билан саломлашгандан кейин унинг орқасидан эргашиб, чорбоғнинг ўртасига қурилган чодир ичига кирди. Салласини ўртадаги устунга илиб, Навоий билан шатранж ўйнашга киришди. Шу вақтда шоирнинг мулозими Шоқосимнинг келганидан дарак берди. Муҳаммад Шамс ўрнидан туриб, салласини бошига кийиб олди. Навоий унга «Нурбахш»га «ҳазил қилманг», деб тайинланди. Аммо Шоқосим чодирга кириб:

– Ажойиб хиргоҳ¹ эркан, – дейиши билан Муҳаммад Шамс ўйлаб-нетиб ўтирмай:

– Таксир, сиз келмасдин бурун хиргоҳ эрди, сиз киргач, харгоҳ² бўлди, – деб жавоб берди.

Ўтқир аскиячи бўлган Муҳаммад Шамснинг ўқи мўлжалга теккан эди. Лекин сохта авлиё ўзини эшитмаганга солиб деди:

– Кейинги вақтларда кулоғим оғир бўлиб қолғон, бир нарса дедиларму?

– Ҳо, таксир, чодиримизга қадам ранжида қилғонингиз учун сизни муборақбод қилаётирмен, – деди Муҳаммад Шамс.

Навоий подшонинг пири билан сўрашиб, уни эъзоз билан тўрга ўтирғизди.

Шоир бундан бир йил илгари бўлиб ўтган бу гапни эслаб кулди-да:

– Кўркманг. Агар тортғон суратларингиз Хусайн Бойқарога маъқул бўлса, Шоқосимнинг тили қисик бўлиб қолғай, – деди. – Хусусан, Бобо Маҳмуднинг расмини подшоҳ кўрсалар, хушвақт бўлғайлар. Сиз ўшал семиз бекнинг турли вазиятдаги расмларини олинг...

Рассомлик санъатидан хабардор шоирнинг маслаҳатларини рассом жон кулоғи билан тинглади. У Навсийнинг уйидан чиқаркан, юрагидаги тиник илҳом булоғининг кўзи очилиб, қайнай бошлаганини сезди.

Бехзод кетганидан кейин шоир бир неча йил илгари Бехзодни илк марта кўрганини эслади. У бир куни саройда наққошлар ишлаб турган хонага кирган эди. Подшонинг ўнг қўл вазири бўлган Навоийни кўриб, наққош ва мусаввирлар ўринларидан туриб таъзим қилдилар. Навоий уларнинг саломига алик олиб, ўтиришларини сўради. Наққошлар орасида ўн олти-ўн еттига қадам қўйган нотаниш бир йигитчани кўриб, хайратда қолди. Йигитча олтин суви тайёрлаб ўтирарди.

– Бул йигит ким? – деб сўради Навоий Мирак наққошдан.

¹ Хиргоҳ – чодир.

² Харгоҳ – эшак оғили.

– Бир танишимнинг ўғли. Исми Камолиддин. Раҳматлик отаси бечораҳол бир хунарманд эрди. Етим қолгон ўғли хунар ўргансун, деб ўзимга шогирд қилиб олдим.

– Ишга рағбати яхшиму?

– Яхши. Хунарға ишқибоз, меҳнаткаш бола эркан.

– Андоғ бўлса, савоб иш қилибсиз, Мирак.

Навоий ёш йигитнинг тепасига келиб, унинг ишини томоша қила бошлади. Камолиддиннинг бармоқлари нозик ва покиза эди. Наққош ва котиблар ишга ўтириш олди-дан қўлларини кепак билан яхшилаб ювардилар.

Беҳзод тоза ювилган чинни идишнинг тагига ва ёнларига балик елим суртарди-да, унга юпка олтин парчасини солиб, икки бармоғи билан ишқалай бошларди, олтин зарраларга айланиб эриб кетгандан кейин унга софгина сув қуйиб, қўли билан айлантирар, чиннининг четидаги елимини ювиб тубига туширар, сўнг идишнинг қопқоғини ёпиб қўяр эди. Эриган олтин чинни идиш тубига ўтиргандан кейин ортиқча сувни аста тўкиб, олтин устига озгина олча елими қуярди. Олтин суви энди тайёр бўлган, унга қилқаламни ботириб, китобнинг муқаддимасига нақш солса бўлар эди.

Орадан бир ойча вақт ўтгандан кейин Навоий яна наққошлар ва мусаввирлар хонасига кирди. Бу сафар Беҳзод сурат чизишни ўрганаётган эди. У устози чизиб берган бир сурат остига қалин ипак қоғоз қўйиб, унинг четларини ва асосий чизиқларини ўткир игна билан санчиб чиқди. Кейин суратни бир чеккага олиб қўйиб, ок қоғоз устига кўмир кукунини айлантириб сепиб, уни пуфлаб ташлади. Кўмир кукуни игна учи теккан чуқурчаларда қолиб, суратнинг шакли яққол кўзга ташланди. Беҳзод ингичка кўрғошин қалам билан суратнинг тарҳини чизиб чиқди. Сўнгра қўлига мушук жунидан ясалган ингичка қилқаламни олиб бўяй бошлади. Шоир унинг ҳар бир ҳаракатини диққат билан кузатиб турди.

– Офарин! – деб юборди Навоий, Беҳзод кўчирган расм асл нусхасининг худди ўзидек чиққанини кўриб. Шу пайт шоир ҳамма ишни йиғиштириб қўйиб, рассомликни ўргангиси келиб кетди. Расм чизишга унинг қобилияти бор, ҳайвонларнинг расмини торта биларди, лекин мусав-

вир бўлмоқ учун ишни ёшликдан бошлаш керак. Афсуски, ёшлик даври ўтган. Навоий чуқур хўрсиниб қўйди. У Миррак наққошга ўгирилиб:

– Мавлоно, Камолиддинга алоҳида эътибор беринг, – деди. – Оғир ишларни қилмасун, челақда сув ташиб ёки ўтин ёриб илки дағаллашмасун.

– Бош устига, – деди наққошлар бошлиғи, вазири аъзам ёш мусаввирни ўз химоясига олганини пайқаб.

* * *

Бир куни Беҳзоднинг уйига унинг шогирди Маҳмуд Музаҳҳиб келиб: «Хусайн Бойқаро сизнинг тортғон янги расмларингизни кўрмоқ истайдур», деди.

Навоий дўстлари орасида Беҳзод ишлаган янги расмларни мақтаган эди. Бу гап кўп ўтмай, Хусайн Бойқаронинг қулоғига бориб етди ва дарҳол мусаввирнинг уйига унинг шогирдини югуртирди. Беҳзод Бобо Маҳмуд билан учрашиб, унинг бир неча расмини чизган ва уларни бошқа суратлар билан бирга подшога тақдим этиш учун чарм жузвдонга солиб қўйган эди. У дарҳол жузвдонни қўлтиқлаб сарой томон йўл олди.

Хусайн Бойқаро илгари хушхат котиблар кўчирган китобларни ва улардаги нақш ва суратларни соатларча томоша қилиб завқланарди. Бироқ кейинги вақтларда, Шоқосим Нурбахшга қўл берганидан кейин санъат асарларига қизикмай қўйди. Навоийнинг Беҳзод ҳақидаги гаплари эса унинг эски дардини кўзғатиб, яна санъатга қизиқиш уйғотган эди. Хусайн мусаввирни илтифот билан қарши олиб, ўтириш учун ёнидан жой кўрсатди ва тақдим этилган расмларни бир-бир кўздан кечира бошлади. Бир суратда Бобо Маҳмуд кулиб қараб турарди, иккинчисида отга минмоқчи бўлиб узангига бир оёғини қўйган, бўйдор от унинг оғирлигини кўтара олмай кейинги оёғига ўтириб қолганди. Учинчи суратда хўппасемиз бек бармоқларини шикирлатиб ўйинга тушиб турарди. Хусайн Бойқаро буни кўриб қаттиқ кулиб юборди. Эшик орқасида турган бек ва мулозимлар унинг кулгисини эшитдилар. Эрталабдан бери ковоғи очилмаган ҳукмдорнинг ғазабидан қўркиб турган аъёнлар енгил нафас олдилар.

Бехзод подшоҳ ҳузуридан чикқанда ҳаммадан бурун уни Шокосим Нурбахш султоннинг илтифоти олийи билан табриклади. Ҳукмдорнинг кулгиси ёш мусаввир боши узра тўплана бошлаган ҳасад булутини таркатиб юборган эди. Навоий ёш рассомнинг ишлари султонга ғоят даражада макбул бўлганини эшитиб, беҳад суюнди.

СЕХРИИ СЎЗ

Ҳирот шаҳрида Зайниддин деган бир бола бор эди. Зехни ўткир, тиришқоқ бўлгани учун мактабда ҳаммадан олдин ўқиш, ёзишни ўрганиб олди. Унинг яқин қариндоши, Навоийнинг энг яқин суҳбатдошларидан бири бўлган Соҳиб Доро уларникига тез-тез келиб турар, ҳар сафар туркий ва форсигўй шоирларнинг бирор китобини келтирар, *Зайниддинда шеър ва адабиётга ҳавас уйғотишга* ҳаракат қиларди.

Зайниддин кўлига олган китобни туширмагунча қўймасди. Ун икки ёшидаёқ Ҳофиз, Саъдий, Лутфий, Навоийнинг кўп шеърларини ёд олганди.

У шоир қариндошининг келишини сабрсизлик билан кутарди, чунки Соҳиб Доро кўп мутолаа қилган киши бўлиб, бурунги машойихлар, шоирлар ҳаётини яхши билар, суҳбат вақтида улар тўғрисида қизиқ-қизиқ латифалар айтиб берарди. Сўзининг охирида ҳар сафар куни кеча Навоийнинг суҳбатида кимлар бўлгани, кимлар ўз шеърини ўқиб бергани, Навоийнинг берган баҳоси ва ҳоказоларни ҳикоя қиларди.

– Алишер жаноблари ақлли, хушёр, кўп мутолаа қилгон ёшларга ҳомий, муаммо ва тарих биладургон кишига ихлосманддурлар. Китоб ўқимайдургон кишиларни севмайдурлар, – дер эди.

Зайниддин Навоийга яқинлашиб, унинг суҳбатидан баҳраманд бўлиш учун кўп китоб ўқир, муаммо (шеърый топишмоқ) ва бирор тарихий воқеа қачон содир бўлганини ҳарфлар воситаси билан ифода этиш усулини ўрганишга ҳаракат қилар эди. Уларнинг ташқи ҳовлисида Хожазода деган табризлик бир киши турарди. У араб ва эрон шоирларининг кўп шеърларини ёддан билар, тарих ва илми муаммодан хабардор эди. Зайниддин ундан араб тили,

муаммо ва тарихни ўргана бошлади, тез орада зеҳнининг ўткирлиги, хотирасининг кучи билан ўз устозини ҳам ҳайратда қолдирди.

Бир куни Соҳиб Доро билан Хожазода меҳмонхонада гаплашиб ўтирар, Зайниддин куйирокда уларнинг суҳбатига қулоқ соларди. Сув айланиб ариғини топгандек, гап айланиб, муаммо ва тарих мавзуга келиб тақалди. Соҳиб Доро Алишер Навоийнинг бу бобдаги маҳоратини мактаб, куйидаги воқеани ҳикоя қилди:

– Подшоҳ ҳазратлари Хуросон тахтин олгондин сўнг «Боғи жаҳон оро»ни обод қилмоққа бел боғладилар. Баҳор айёми, бир панжшанба куни Мир Алишер мавлоно Абдурахмон Жомий била Гозургоҳдин хиёбон сари юрур эрканлар. Ул боғнинг боғбони Сайид Ғиёс ҳар кимларнинг боғидин сарв оғочи сотиб олиб, аробаларга ортиб келаётган эркан. Боғбон ҳазратларини кўриб салом берибдур. Мавлоно Жомий алик олиб, сўрабдурларки: «Ҳеч боғларда сарв оғочи қолдиму? Аробаларда неча адад оғоч бор?». Боғбон дебдурки: «Боғларда сарв оғочи кўп. Аробаларда бир юз тўрт адад сарв бор». Алар дебдурларки, ажаб ададдур. Навоий айтибдурларки, муносиб ададдур, нечунки «қад» – адади била муносибдур. Мавлоно Жомий таҳсин ўқибдурлар.

Соҳиб Доронинг гапига диққат билан қулоқ солиб ўтирган Зайниддин хурсанд бўлиб, бирдан қийкириб юборди:

– Қойилмен. Қад сўзи била сарв оғочларининг сонини билдирибдурлар. – Зайниддин арабча «к» ҳарфи – 100, «д» – 4 эканини билар эди. Мавлоно Соҳиб Доро жиянининг «абжад» ҳисобини яхши ўрганиб олганини, фаҳм-фаросати ўсганини кўриб терисига сиғмай кетди.

Бир куни Зайниддин отаси билан Соҳиб Доронинг уйига меҳмон бўлиб боришди. Мавлононинг меҳмонхонаси доим фазилат аҳли билан гавжум эди. Улар уй эгасининг дастурхони учун эмас, ширин ва оқилона суҳбат учун, қадимги шоир ва фозил одамлар ҳақидаги ҳикояларини эшитиш учун келишарди. Соҳиб Доро замонанинг кўзга кўринган форсгўй шоирларидан бўлиб, ёш қаламкашларни ўз маслаҳатлари билан баҳраманд қилиб турарди. Шу

сабабдан танкидий мулоҳазаларига мушток бўлган ёш шоирлар уникидан аримасди.

Шеърхонлик ва таом тановулидан сўнг меҳмонлар у ёқдан-бу ёқдан гаплашиб ўтирдилар. Қуйроқдан жой олган ялпоқ юзли бир меҳмон Соҳиб Дорога юзланиб:

– Мавлоно, жиянингиз Зайниддин, номи айтилмаса ҳам ҳар қандай муаммони ечиб бера оладур, деб эшита-мен. Шу ростми? – деб сўраб қолди.

– Рост, бу бобда Зайниддин маҳорат соҳиби бўлибдур.

– Андоғ эса, рухсат этинг, мен бир синаб кўрай.

– Марҳамат, – Соҳиб Доро Зайниддинга, кўркма, бардам бўл, дегандек қараб қўйди

– Хўш, бўлмаса кулоқ беринг, – деди ялпоқ юзли меҳмон. – Ушбу муаммодан қандай ном чиқаду?

*Бобом белида дудук,
Биз ҳам муаммо дедук.*

Зайниддин қовоғини уйиб, ичида бир нарсани ҳисоблаётгандек лабларини кимирлатиб турди-да, бирдан юзи ёришиб: «Жунайд!» – деб юборди.

– Боракалло! – деди меҳмон. – Хўш, қандай топдингиз?

– Бобом сўзининг арабчаси – жад, дудукнинг маънодоши – най. «Ж» билан «д» ҳарфлари ўртасида, яъни белида «най» сўзи бўлгондин сўнг «Жнайд» (Жунайд) номи чиқаду-да!

– Офарин, мавлононинг даъволари исбот бўлди, – деб юборди ҳамма.

Меҳмонларнинг таажжубланишлари ўринли эди, чунки одатда муаммони айтган киши, ундан кимнинг номи чиқишини билдириши керак, муаммони ечувчи эса бу номнинг қандай яширилганини айтиб бериши лозим эди. Аммо Навоий, ҳар қандай муаммони номсиз еча билардилар.

Бир куни Соҳиб Доро Навоий билан суҳбатлашиб ўтирганида, Зайниддин тўғрисида гап очиб, унинг муаммо бобидаги маҳоратини мақтади.

Навоий мароқланиб:

– Ўн олти ёшда дедингизму? – деб сўради ажабланиб.

– Бу ёшда болалар бурунларини тортиб юрадурлар. Ажаб!

Номсиз муаммони ечмоқ учун форсий, туркий тилларни билмоқ, араб тили билан таниш бўлмоқ керак. Нечун ани ўзингиз била ола келмадингиз? Мен вужуди ақл-фаросат фонуси била мунаввар бўлгон ўн олти ёшли инсонни кўрмоқ истайдурмен. Эрта окшом бошлаб келинг.

Соҳиб Доро Зайниддинни макташга мактаб қўйди-ю, кейин қилган ишидан пушаймон бўлди: «Мабодо, бола Навоий хузурларида ўзини йўқотиб, саволга жавоб беролмай, мени уялтириб қўйса не бўладур?» – деб ўйлади у ўзидан хафа бўлиб. Аммо айтилган сўз – отилган ўқ, уни қайтариб бўлмайди. Кечкурун у Зайниддинларникига бориб, Навоийнинг гапини уларга етказди:

– Эртага кечкурун Зайниддин менинг уйимга борсун, биргалашиб Мирникига борғаймиз.

– Бекорга мактаниб қўйибсиз, бола уялиб, айтилган муаммони ечолмай қолса не бўлғой. Ишнинг бу томонини ҳам ўйладингизму? – деди Зайниддиннинг отаси ташвишланиб ва ўзини қаерга қўйишини билмай, у ёқдан-бу ёқка юра бошлади.

– Кўркманг, Зайниддин ҳам ақлли, ҳам юракли йигит. Андин сўнг, Алишер шу қадар хушмуомала ва назокатли-дурларким, ҳеч бир кимса аларнинг хузурларида ўзини йўқотиб қўймайдур. Шул маҳалгача аларнинг бирор ёш йигитни мушкул бир савол била мот қилиб, уялтириб қўйғонларин билмаймен. Хавотир олманг, юзимиз ёруғ бўлғай.

– Илоҳи, айтғонингиз келсин.

Зайниддин бошда бир оз хаяжонга тушди-ю, Соҳиб Доронинг сўзидан кейин ўзини тутиб олди, кечаси тинч ухлади.

Навоийнинг меҳмонхонаси ҳар вақтдагидек ўзининг яқин дўстлари: шоирлар, созандалар билан тўла эди. Зайниддин Соҳиб Доронинг орқасидан кириб салом берганида, Навоий кулиб, дўстларига бир нарсани хикоя қилаётганиди.

– Э, келинг, мавлоно. Андак кечикдингиз. Бу йигит ким? Э, кеча айтғон қариндошингиз... Зайниддинму? – деб сўради у саломга алик олгандан кейин.

Учли така устидан шойи салла ўраб, эгнига ҳайитдагина киядиган кўк шойи тўнини кийган Зайниддин тавозе билан қуйроқдан жой олди.

Навоий дўстларига Зайниддинни таъриф қилиб:

– Номи айтилмаса доғи, истаган муаммони еча биладур эркан бу йигитча, – деди.

– Ҳеч бир одам илми муаммода сиз била тенглаша олмайдур, – деди шоир Бадахший.

– Бу бобда менга тенг йигитлар бор эркан, – деди Навоий Зайниддинга далда бериб. У Бадахшийнинг бу ўринсиз гапидан ранжиган эди. «Не қилар эркан ёш йигитнинг бошидин совуқ сув қуйиб йибориб, шундоғ ҳам у ном чиқарган одамлар аросиға тушиб, эсанкираб қолғон кўринадур. Ранги ҳам ўчинқираган. Ани мажлис савлаги босди. Ечими қийин муаммо била анинг шохин синдириб қўймай», деб ўйлади Навоий ва «Умар» номи яширинган осонроқ бир муаммони ечишни таклиф қилди. Ранги ўчинқираган, кўзлари жавдираган йигитчага мулойимгина караб деди:

*– Отим чиқсин десанг қилгил иморат,
Иморатни бузиб, отни чиқаргил.*

Зайниддин бу муаммони билар эди. Бир кўнгли, ўзини билмаганга солиб: «Иморатни бузиб, отни чиқаргил, дедингиз. Иморат сўзидан «о» ва «т» ҳарфи чиқарилиб ташланса, айн, мим, р ҳарфлари қолур», деб жавоб бермоқчи ҳам бўлди, лекин Навоийдек одамнинг ҳузурида ёлғон гапиришни ўзига эп кўрмай, шоирнинг кўзига караб ростини айтди:

– Мен бул муаммони билур эрдим, бошқасини айтинг.

– Бўлди, бўлди. Билганингизни кўзингиздан кўриб турибмен, синаб кўрмоққа ҳожат қолмади. Соҳиб Доронинг даъвосини қабул айладик. – Шундай дея Навоий Зайниддинлар келмасидан бурун бошлаган ҳикоясини давом эттирди:

– Шундай қилиб, ўшул Носир исмли бўёқчи йигитни яна олдимға келтирдилар. Мен дедим: «Икки бор сенга раҳм айлаб қуйиб йиборган эрдим, яна жиноят қилибсен, ятимлигингни¹ қўясанму, йўкму?». Носир бўёқчи таъзим қилиб: «Ятимларга шафқат қилмоқ фарз турур, зероки, худонинг ўзи айтибдурки: «Вааммал алятима фало тақҳир!».

¹ Ятим – Навоий замонида безори, саёқ болаларни шундай аташар эди.

Яъни, етимларга қаҳр қилманг!» деди. Мен ул йигитнинг ҳозиржавоблиги ва билимдонлиғига қойил қолдим ва анинг гуноҳини султони соҳибқирондин тилаб олдим. Бул воқеага роппа-роса йигирма йил бўлди.

«Демак, 880-санайи хижрияда бўлгон», деб ўйлади Зайниддин ва бир нарсани санаётгандек лабларини кимирлатиб, кошларини чимириб ўтирди-да, Навоийга юзланди:

– Бир сўз айтмоққа рухсат этинг! – Шоир кулиб бош ирғитгандан кейин биринчи сўзга урғу бериб деди:

– Шафқат қилибсиз.

Навоий қовоғини уйиб, ичида бир нарсаларни хисоблади-да, бирдан юзи ёришиб кетиб: «Офарин», деб юборди баланд овоз билан. Эски араб имлоси билан ёзилган «шафқат» сўзидаги тўрт ҳарфни сонга айлантирган-да 880, яъни Навоий Носир бўёқчига раҳм қилиб, қўйиб юборган йили чикди. Навоийнинг суҳбатидаги бошқа меҳмонлар ҳам олдинма-кейин бу сеҳрли сўзнинг риёзий маъносини чақиб:

– Боракалло! – деб юборишди.

ХУРОСОН ЗУЛМАТ ҚҶЙНИДА

Деворлари ов ва жанг манзаралари билан безатилган нақшинкор «саломхона»да аркони давлат йиғилган. Саккиз қиррали олтин тахт устида ковоклари салқиган, лунжлари осилган, сочига оқ оралаган Ҳусайн Бойқаро салобат билан ўтирибди. Унинг сўл томонида барлос ва арлот уруғ оқсоқоллари, саркардалар, ўнг томонда эса Навоий, бош вазир Низомулмулк, эшик оғаси Муҳаммад Валибек ва бошқа аъёнлар ўтирибдилар. Ҳамманинг юзидан муҳокама қилинадиган масаланинг жиддийлиги сезилиб турибди.

Султон Ҳусайн Балх шаҳрида ҳоким бўлиб турган тўнғич ўғли Бадиуззамоннинг исён кўтарганини эълон этиб, унга қарши қандай чоралар кўриш тўғрисида аъёнлардан маслаҳат сўради. Сўзининг охирида:

– Ардоқлаб ўстирган ўғлимиз юзимизга аёқ қўйиб, намози жумада хутбани ўз номига ўқитдирибдур, – деб қўшиб қўйди.

«Шахзода агар хутбани ўз номига ўқитғон бўлса, ўзини подшоҳ деб эълон қилибдур-да», деган фикр ўтди кўпчиликнинг кўнглидан.

– Қани, гапни бош вазирдан эшитайлик, – деди султон ўнг томонга бурилиб.

Бошига наврўзий яшил кулоҳ, эгнига тилладўзи чопон кийган барваста Низомулмулк гапни узоқдан бошлади. Мамлакат энди тинчиган пайтда бу аянчли ҳодисанинг рўй бериши бошқа бекарор бекларни ҳам оёқлантириши ва давлат молиясига катта зарар етказишини айтиб, хазинада атиги икки минг туман ақча қолганини, агар зарур бўлса, келаси йилнинг солиғини халқдан ундириб олишга тайёр эканини билдирди.

Илоннинг ёғини ялаган вазир тулки сингари ўзини ҳар мақомга солар, ўз фикрини дангал айтишга ботинолмай, гапни айлантирарди.

– Фикрингизни очикроқ сўзланг, – деди Хусайн сабр-сизланиб.

– Фикрим шулки... ҳм... агар можаро тинчлик йўли била ҳал этилса – хўп-хўп. Мабодо сиёсат қиличини раёсат қинидан суғуришга тўғри келса, мин... маблағ топиб берурман.

Саркардалардан Жаҳонгир Барлос дарҳол Балх устига юриш бошлашни таклиф этди.

– Вақтни бой бермай, исёнкор шаҳар устига лашкар тортиб бормоқ зарур, – деди у оёғидаги уфка этигининг кўнжига аста уриб кўйиб. – Менинг отлик кўшиним Мурғоб дарёси бўйида тахт турибдур. Агар фармони олий бўлса қуюндек учиб бориб, Балхни қабоб олурмен, зоти олийнинг ўзлари бир туман аскар билан етиб боргунларича қалъадорлик қилурмен. Бу вақтда халифазода Музаффар бирла Муҳаммад Бурундук Астрободни ишғол этурлар...

Уруғ оқсоқоллари унинг гапини маъқулладилар. Мовут камзули устидан ялтироқ совут, бошига пўлат дубулға кийиб олган Жаҳонгир Барлос қошларини мағрурона чиририб, атрофга аланглаб кўйди.

Расмий мансаб эгаси бўлмаган Навоий бошига симоби салла, эгнига кўк мовут чопон кийиб келган эди. Жаҳонгир Барлоснинг гапидан кейин совқотгандек, олдидаги манғалда бозиллаб турган чўққа кўлини тутди.

– Мирзам, қилични қиндан суғурмоққа ҳали вақт эрта, – деди у астагина. Навоий жуда секин гапирган бўлса-да, унинг гапини ҳамма эшитган эди. – Мирзам, низони сулҳ йўли ила ҳал этмак зарур.

Султоннинг пешанаси тиришиб кетди.

– Ўзингиз ҳам хабардорсиз, Хожа Дехдорни Балхга элчи қилиб йибордим, – деди у Навоийга тикилиб. – Мен ҳам можарони тинчлик била ҳал этмоқчи бўлдим. Оқибат на бўлди? Шундоғ тажрибали ва омил элчи ҳеч иш чиқара олмай, курук қайтди. Бадиуззамон бизнинг шартимизга кўнмабдур. Астрободни Музаффар мирзога бермайдурмен. Астробод ҳам меники, Балх ҳам, дебдур. Бас, сулҳ йўли беркилди. – Аъёнлар бош ирғиб: «Шундоғ, тақсир, сулҳ йўли беркилди», деб подшоҳнинг гапини маъқулладилар.

– Мирзам, яна бир маротаба ҳаракат қилиб кўрайлик, – деди Навоий таъзим билан. – Бул сафар каминани элчи қилиб йиборинг. Мен, ҳар қалай, Бадиуззамоннинг устозидурмен, сўзимни ерга қўймас.

Султон шоирнинг бу гапини эшитиб, сукутга толди: «Бул ерда бўлаётгон гаплар эртага бутун халойиққа маълум бўлғуси. Агар ҳозир Навоийга рад жавоби берсам, ҳамма подшоҳ Алишернинг сўзига кирмай, уруш бошламоқчи, минг лаънат, дейди», деб ўйлади у.

– Майли, сиз элчи бўлиб боринг, – деди подшоҳ кошларини уйиб. – Агар ўғлимиз итоат қилса, биз ҳам анинг гуноҳидин ўтармиз. Аммо лекин шартларимизга кўнмаса... – унинг юзи қаҳрли тус олди, – ўзидан кўра берсин.

Дарвишалининг фитнасидан кейин Балх ҳокими яна исён кўтарган эди. Ўша вақтда султон Балхдаги исён оловини сўндириш учун Астрободда ҳоким бўлиб турган ўғли Бадиуззамонни ёрдамга чақирди. Бадиуззамон эса ўн иккига энди қадам қўйган ўғли Мўмин мирзони Астрободда қолдириб, бир қисм аскар билан Ҳиротга етиб келди. Отабола бирлашиб, Балх исёнини бостирдилар.

Хусайн Бойқаро Бадиуззамонни Балхда қолдириб, ўзи Ҳиротга қайтди. Султоннинг мақсади – сердаромад Астробод шаҳрини кичик хотинидан бўлган Музаффар мирзога олиб бериш эди. Бироқ Бадиуззамон Астробод-

ни ўгай укасига беришни истамай, отасининг талабини рад этди, Балхда исён кўтарди ва Астрободда қолган ўғли Мўмин мирзога чопар юбориб: «Астрободни берма, агар Музаффар мирзо бостириб кирса, қурол билан қаршилиқ кўрсат», деб буюрди.

Навоий Балхга жўнаганидан кейин, уруш чиқариб, Бадиуззамон ва унинг тарафдорлари тўплаган бойликларини қўлга киритиш пайида юрган очкўз саркардалар безовталаниб қолишди. Айниқса, Жаҳонгир Барлос оёғи куйган товукдек типирчилаб юрарди. У бор-йўғини қиморга бой бериб қўйиб, ўлжа талаб бўлиб қолган эди. Навоий Балхга жўнаган кунидеъ у ўз маслакдоши Низомулмулкнинг қабулхонасига кирди. Эшикни ичидан маҳкам беркитиб олиб, ўз дардини дангал гапирди:

– Алишербек ишнинг белига тепатурғон бўлди, – деди у кўзларини чақчайтириб. – Агар уруш чикмаса, ҳолим хароб. Ёнимда бир танга ҳам қолмади.

– Пулингиз бўлмаса қарз бериб турай, – деди вазир астагина.

– Шундоғ ҳам бўғзимдин қарзга ботғонмен. Ҳой, вазир жаноблари, бир иш қилингки, Навоий тарбузи қўлтиғидин тушиб, шўппайиб қайтсин. Бу нарсаларга сиз, сиёсат арбобларининг ақлингиз етадур.

Низомулмулк илжайиб кўйди.

– Бадиуззамоннинг Балхдаги хазинасида ярмоқ кўп, – деди вазир гапни чалғитмоқчи бўлган кишидек.

– Рост, кўп деб эшитадурмен. – Саркарданинг қийик кўзлари ялтираб, оғзидан сўлаги оқиб кетаёзган эди. – Қани эмди, шул бойликларнинг бешдан бири менда бўлса!

– Тинчлик бўлса, бу бойликларни тушингизда ҳам кўрмайсиз.

– Рост! Бир иш қилингки, занглаб ётган қиличларимиз кинидин чиқиб жавлон қилсин. Ханжарларимиз қонга ташнадир.

– Ҳой саркарда, менга қаранг. Агар мен бир ишни бошлаб йиборсам, сиз қўлга туширган ўлжаларга мени шерик қиласизму?

– Ярмин берамен, – деди саркарда шанғиллаб.

– Секинроқ, эшик орқасида одам бор, – деди вазир аланглаб. – Илқингизни беринг.

– Гап битта, – деди Жаҳонгир Барлос унинг нозик кўлини қисиб.

Новча, қиррабурун, кўзлари катта-катта Бадиуззамон одоб сақлаб тиз чўкиб ўтирарди. Жуссаси кичикроқ шоир унинг олдида кичкина болага ўхшарди.

Навоий подшоҳнинг Балхдаги саройида Бадиуззамон билан сулҳ музокаралари олиб борар, итоат ипини узган шаҳзодани тўғри йўлга солмокчи бўларди.

– Гап шундоғ бўлсин, – деди шоир ниҳоят, – Астрободни инингизга топширинг, эвазига мен ўртада туриб Майманани олиб берай.

– Астробод осмон бўлса, Маймана каро ер, – деди Бадиуззамон, – ҳе, лочинни олатўғонокка алмаштириб бўлурму? Агар сиздин бўлак бир одам элчи бўлиб келганида, бўсағамга йўлатмаган бўлур эрдим. Сиз, ҳар калай, устозимсиз.

– Агар мени устоз десангиз, юзимга аёк босманг, сўзимни ерда қолдирманг!

Бу гапни эшитиб, кук шойи чопон кийиб, белини тилла камар билан танғиб олган шаҳзоданинг юзи буришиб кетди.

– Халойик урушлардин безор бўлғон, осойишталикни истайдур, агар сиз қилични қинга солиб, отангиз била тинчлик шевасида сўзлашсангиз, халкнинг муҳаббатин қозонурсиз. Халкнинг муҳаббати катта гап. Ишнинг кетини ўйланг, ахир!

Шаҳзода иккиланиб қолди: «Бир ҳисобда чолнинг гапи жўялик, – деб ўйлади у. – Отамнинг бир оёғи ерда бўлса, бир оёғи гўрда. Иним била тахт талашиб қолғонимда халқ мени қўлласа, ишим ўнгидан келадур. – Унинг ақли сулҳга мойил бўлса-да, ҳислари туғён этар: – Наҳотки, Астрободдек шаҳарни ўгай укангта берсанг», дегандек бўларди.

– Устоз, шартларингиз менга оғирлик қиладур.

– Уруш оғирлик қилмайдурму? Наҳотки, ўз манфаатингиз йўлида юртнинг осойишталигини қурбон этсангиз. Ўз отангизга қилич кўтармокчимисиз? Қайси юз била Ҳиротга борурмен? Андин кўра мени шул ерда ўлдиринг. Мен пойтахтга қайтмаймен! Ўлдиринг!

Навоий сўзини тамомлай олмади, кўзидан дувиллаб ёш оқиб кетди. Эшикда хизмат қилиб турган Бехлул На-

войнинг гапларини эшитиб, йиғлаб юборди, кайнок кўз ёшлари сарпойчанг кийган сағри кавушга тома бошлади.

– Устоз, мени кечиринг, сизни хафа қилмоқни истамаган эрдим.

– Агар розилигимни истасангиз, гапимга кўнинг!

– Отажон, хурматингиз учун Астрободдан кечдим.

Навоий кўз ёшларини артиб, Бадиуззамоннинг пешанасидан ўпди. Навоий хурсандлигидан терисига сиғмай, юзи ёришиб, ажинлари ёзилиб, худди ўн йил яшаргандек бўлди. Музокараларнинг битиши муносабати билан берилган зиёфатда у кизик-кизик латифалар айтиб, ён-веригагиларни кулдирди, шаҳар аскиячиларининг қитиқ патига тегадиган гапларни отиб, уларнинг жағини очди. Ҳамма хурсанд бўлиб уйига қайтди. Кечаси шоир худди ёш боладек тинч ухлади.

Бироқ эртаси куни Навоий даҳшатли бир манзарага дуч келди. Салом учун саройга келганда Бадиуззамон уни жуда совук қарши олди. Кўзлари чакчайган шахзода саломига алик олмасдан, Навоийга найча қилиб ўралган бир қоғозни узатиб:

– Ўқиб кўринг манави туморни! – деб дўриллади. – Ўқинг, риёкорликнинг тимсоли бўлгон бул қоғозни!

– Нима гап ўзи? Қандай қоғоз? – деб сўради ранги докадек оқариб кетган Навоий.

– Бу – падари бузрукворимизнинг Балхнинг шаҳар доруғасига йиборғон махфий фармони. Ўқинг!

Подшоҳ шаҳар бошлиғига, «Бадиуззамон ўз навкарлари билан овга чиққанида, шаҳар дарвозаларини маҳкам беркитинг, уни шаҳарга киргизманг», деган мазмунда фармон юборган эди.

– Кеча менинг навкарларим шаҳар ташқарисида шубҳали бир отлик кишини тўхтатиб, ёнин титкилаб шул ёрликни топибдурлар, – деди Бадиуззамон пешанасини тириштириб. – Отликни қалъага қаматтириб қўйдим. Яхшилаб қаранг, муҳр ва имзо отамники, бу қалбаки ёрлик эрмас.

– Қалбаки эрмас, – деб унинг гапини тасдиқлади Навоий Ҳусайн Бойқаронинг имзосини таниб.

– Демак, падари бузрукворимиз сизни элчи қилиб йибориб, мени чалғитмоқчи ва қопқонга илинтирмоқчи

бўлибдурлар. Муни қаранг, иккимиз ҳам ҳийла ва найранг тузоғига тушибмиз.

Навоий Султон Ҳусайннинг ҳийлакор эканини билса-да, лекин ундан бундай хиёнат содир бўлади, деб сира ўйламас эди. Ғазабига чидай олмай, тишларини ғичирлатиб қўйди, лекин чурқ этмади. «Мирзо Ҳусайн ҳамма уринишларимни беҳудага чиқарди, эмди индамай изимга қайтаверай», деб ўйлади у.

Шоир ноумид бўлиб эртасигаёқ ўз одамлари билан Ҳиротга жўнади. Қирғоғини камийш босиб кетган, тўлиб-тошиб оқаётган Муғроб бўйига етганида, султоннинг отлиқ аскарлари дарёдан кечиб ўтмоқда эди.

Кўзига ёруғ дунё қоронғи бўлган Навоий Ҳиротга етиб келгач, бу ерда туришни истамай, Машҳад шаҳрига жўнади. У саёҳат қилиб кўнглидаги чигилларини ёзмоқчи, асабларини тинчитмоқчи эди. Лекин Хуросон мамлакатида даҳшатли воқеалар юз бера бошлади. Ҳусайн Бойқаро Балх устига, Музаффарбек Астробод устига юриш қилди. Қалъа босиб олишда тажрибаси катта, аскари кўпроқ бўлган султон Балх шаҳрини қамал этиб, уни жанг билан ишғол қилди. Бадиуззамон ўз навкарлари билан аранг кочиб қутулди.

Эртаси куни Астробод ҳам забт этилди. Мўмин мирзо асир қилиб олинди ва Ҳиротга келтирилиб, шаҳар ўртасидаги Ихтиёриддин қалъасига қамаб қўйилди.

Ҳусайн Бойқаронинг ҳали ўн икки ёшга тўлмаган набираси ним қоронғи зиндон ичида у ёқдан-бу ёққа юриб, жангда қилган хатоларини эслаб ўқинар, шаҳар мудофаасини пухта уюштира олмаган майхўр бекларни койирди. Унинг жиғибийрони чиқар, лўппи юзлари кизариб, қийиқ кўзларидан ўт чақнар, ёш юраги ғазаб билан ёнар, лекин унда маъюслиқдан асар ҳам йўқ эди. У ўзининг зиндонда қолиб кетиши ёки шу ерда ўлим шарбатини тотишини хаёлига ҳам келтирмас, назарида биров келиб ҳозир зиндон эшигини ланг очади-ю, уни бўшатиб юборадигандек туйиларди. Ёшларга хос ишонч ва умид билан тўлган қалби ўзининг тезда қугулиб кетиб, яна Астрободдаги онасининг ёнига қайтишидан дарак бераётгандек эди.

Шу вақтда Бадиуззамоннинг ўғай онаси Хадичабегим ўз тузоғига илинтирган Мўмин мирзонинг атрофида

қора ўргимчақдек айланиб юриб, иғво тўрини тўқир эди. Ёши қиркқа яқинлашиб қолган бўлса-да, ҳали ўз чиройини йўқотмаган бу ғайратли, ўктам хотин эри Хусайн Бойқарони «гах» деганда қўлга қўнадиган қилиб олганди. Эри кўп ичиб маст бўлишидан у хафа эмас, билъакс, хурсанд, чунки бундай вақтларда у ўз ишини битириб оларди. Хадичабегим эри ўлиб кетгандан кейин Бадиуззамоннинг тахтга ўтиришидан қўрқар, шунинг учун подшоҳ билан катта ўғли орасига низо солиб, ўз арзандаси Музаффарни валиаҳд қилиб белгилашга уринарди.

Хадичабегим эски одат бўйича вазирлардан қочмасди. Бир куни у эрини ичириб маст қилди-да, Низомулмулкнинг қабулхонасига кирди. Вазир ўғли билан сарой хазинаси муставфи¹ларининг дафтарларини текшириб ўтирарди. Маликани кўриши билан ота-бола ўрнидан туриб таъзим қилишди. Хадичабегим:

– Бадиуззамоннинг тирмизагини нима қилмоқчисиз? – деб сўраб қолди.

– Нима қилардик? Яна беш-олти кун зиндонда сақлаб, кўзи мошдек очилгандан кейин қўйиб йиборурмиз.

– Андин сўнг отаси бирла яраш-яраш қилиб оғизбурун ўпишасиз, шундоғму?

– Бегим, тушунинг ахир. Бошқа иложим йўқ.

– Бу – менинг режамга мос келмайдур.

– Билурмен, бегим.

– Билсангиз, шундоғ бир иш қилингни, мирзо катта ўғли бирла юз кўришмайдурғон бўлсун.

– Масалан?

– Масалан... – Хадичабегим беихтиёр вазирнинг ўғлига ишончсизлик билан қараб қўйди, лекин ота-боланинг тили бир экани эсига тушиб, ўз фикрини дангал гапирди. – Тирмизакни жаллодга топширмак керак.

Низомулмулк бир ирғиб тушди, унинг ғудруш юзи бўртиб, кўзлари ола-кула бўлиб кетди. Вазирнинг новча, чақир кўз ўғли эса, ҳеч нарсани эшитмагандек кўзларини бақрайтириб турарди.

– Оқибати хунук бўлмасайди, деб кўрқадурмен.

– Ўзингиз эркакмисиз ё хотин кишиму? Ҳали шул юрак била тилладўзи чопон кийиб юрибсизму?

¹ *Муставфи* – ҳисобчи.

– Зоти олийни кўндириб бўлурмикан?

– Сиз фармон тайёрланг, кўндириш мендин.

Ўзини катта оладиган, ҳеч кимни назар-писанд қилмайдиган Бадиуззамонни Низомулмулк ўлгудек ёмон кўрарди. У Мўмин мирзони қатл этиш тўғрисида фармони олий ёзар экан, «Шошма, ўғлингни ўлдиртириб, ўзингни маймундек ўйнатамен», деб ўйлар ва тишларини ғичирлатар эди.

– Ҳозир мирзам каттик маст. Имзо чектириб, мухрини бостириб олмоқ кийин эрмас, – деди Хадичабегим.

Хадичабегимнинг хаёлига келган машъум фикр Ҳусайн мирзонинг ҳам миясидан лип этиб ўтганди. Унинг айғокчилари Мўмин мирзо камалган Ихтиёриддин қалъаси атрофига халойиқ тўпланиб ғавғо кўтараётгани, оломон қалъа бегидан ёш шаҳзодани озод қилишни талаб этаётгани тўғрисида маълумот бериб туришарди. Қалъа беги отига миниб, қуролли навкарлари билан оломонни қувиб юборар, аммо бир оздан кейин халойиқ яна тўпланарди. «Мўмин мирзони халқ севадур, иложини топса, ҳозирок ани тахтга ўтирғизиб, подшо қилиб кўтаргай» деб ўйларди султон ва ғайирлиги келиб, рашк ўтида ёнар эди. Шу ўй худди хумга тушиб қолган аридек ғунғиллаб, хаёлида жавлон ураётган пайтда Хадичабегим кўлида фармон билан кириб келди. У хотинининг Мўмин мирзо қонига ташна бўлиб юрганини пайкаган эди. Уни кўриши билан ўзини мастликка солди.

– Вазирингиз мана бул фармонга имзо чекиб, мухр босиб беришингизни илтимос қилдилар, – деди Хадичабегим.

– А? Фармон? Ҳа, ҳа... Фармони олий. Низомулмулкка инонса бўлур... Шўбон уйқуда бўлса доғи... ити уйғок... Мухрим қайда? – У қўлига фармонни олиб, айлантриб кўрди, кейин чўнтагидан мухрини олиб, хотинига узатди. – Мана, ўзингиз босиб олинг!..

Султон Ҳусайннинг Бўдана ва Дўлана деган икки жаллодига яна иш топилди. Бўдана подшоҳга кўркўрона итоат этувчи, ғаламисликни билмайдиган, далиғули, норғул йигит эди. Ўлимга ҳукм қилинганларни, гўё раҳми келгандек, қийнамасдан ўлдирарди. Дўлана эса каллахум, калтабақай, муғамбирок эди. Ўз қўлига туш-

ган одамни, жаллодлик коидасига риоя қилиб, шошмай ўлдирарди.

Вазир ўзининг қора ниятини амалга оширишни Бўданага топширди. Жаллод подшоҳ фармонини кўриб, сесканиб кетган бўлса-да, лекин ўзини тутиб олди. Подшоҳ амрини сўзсиз бажо келтиришга ўрганган жаллод тез-тез қадам ташлаб, Ихтиёриддин қалъасига етиб келди. Ёш шаҳзода билан саломлашиб, дарҳол:

– Сени ўлтургани келдим, – деди.

Ўлимни хаёлига ҳам келтирмаган бола унинг гапини ҳазил фаҳмлаб:

– Ҳе, – деб кулди, – ёлғон айтасиз.

– Нечун куласен. Йиғламоқ керак!

Бўдананинг важоҳати хунук, ковоғидан қор ёғарди.

– Нега йиғлай? Ҳазилга ҳам йиғлайдиму киши? – Мўмин мирзонинг товуши қалтираб кетди. – Амакимсизку. Эсингиздадир, уч-тўрт йил илгари Ироқдин бир Паҳлавон Муҳаммад била кураш қилғонда мен елкангизда ўтириб томоша қилғон эрдим. Ўшанда «Бўданадек амаким бор, кимдан кўрқамен?» деб ўйлагандим...

Жаллоднинг авзойи ўзгариб, лунжлари лип-лип уча бошлади, томоғига бир нарса келиб тикилгандек бўлди.

– Эсимда бор, – деди у бўшашиб.

– Амаки, бу йил ҳам Ироқдин паҳлавонлар келади, деб эшитамен, томоша қилиш учун бирга борамизми?

У боланинг бошини силади-да, кейин зиндондан чиқиб, тўғри саройга йўл олди, подшоҳнинг оёғига йиқилиб, бегуноҳ боланинг қонини сўрамоқчи бўлди. Бирок «хужраи хосида» ғирт маст бўлиб ётган Ҳусайннинг эшиги олдида турган Муҳаммад Валибек уни ҳайдаб юборди.

– Кириб айтинг... Бўдана келибди, денг... Ўз пушти камаридин бўлғон...

– Қоч деймен, ойболта билан бошингни ёрамен.

Бўдана ўзидан ҳам бераҳм, тошжорак одамлар олдида ип эшолмай қолди. Воқеадан хабардор бўлган Низомулмулк шошиб-пишиб, Дуланани ишга солди. Энг олдин унга бир халта танга инъом қилиб, дарҳол зиндонга жўнатди.

Бўдана чиқиб кетгандан кейин Мўмин мирзо безовталаниб, зиндон ичида у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Боши

хавф-хатар остида эканини у энди пайқаган эди. Бирок у ўлишни истамас, боши узра тўпланган булутлар орасидан нажот юлдузини ахтарарди: «Зора, Бўдана бобомнинг олдига бориб арз қилса-ю, жонимни кутқариб олса», деб умид қиларди. Бирок эшикдан кириб келган калтабақай Дуланани кўриб эти сесканиб кетди. Жаллод индамай, белига ўралган чилвирини ечди, боланинг кўлини орқасига боғламоқчи бўлди.

– Қоч, илкимни боғлатмаймен, – деди Мўмин мирзо ўзини бурчакка олиб. Унинг зардаси қайнаб, жаҳл кўркувни босган эди.

– Гапни чўзма, тиз чўк.

– Тиз чўкмаймен, ўлдирсанг ўлдиравер. Шундоғ туриб берамен. – Бола коматини тик тутиб, бошини ғоз кўтариб турди...

Эртасига эрталаб Хусайн Бойқаро карахт бўлиб уйғонди, боши оғриб тургани учун шаробдорини чақириб, бир коса май келтиришни буюрди.

Шаробдор хомуш, қовоғи солиқ эди. Сарой сув қуйгандек жимжит, тик этган овоз эшитилмасди. Сарой аҳли кузда карахт бўлган пашшалардек ғивирлашиб, оёқ учида секин юришарди.

– Ҳой, не бўлди? Муҳаммад Вали, қаердасиз?

Муҳаммад Вали ичкари кириб таъзим қилди.

– Не ҳодиса бўлди? Нега сарой жимжит?

– Мирзам... фармонингиз... бажо келтирилди.

– Очиқроқ гапирсангиз-чи! Қандай фармон?

– Муҳаммад... а... мирзо Мўмин ҳақида...

– А? Мирзо Мўминга не бўлди?

– Кеча кечқурун... қатл этилди.

Хусайн тиззасига бир уриб: «Ох!» деб юборди. У ҳозир чиндан ҳам набирасига ачинар, кеча бир дақиқалик чиркин ҳисга берилиб, бемаъни иш қилганидан пушаймон ер эди.

Худди шу куни Машҳаддан қайтиб келган Навоий йиғи-сиғининг устидан чикиб қолди. Ҳирот аҳли ҳам тобут ортидан чуввос кўтариб борарди. Навоий ҳам ҳасса таянган ҳолда тобут олдига тушиб йиғлар, дувиллаб оққан кўз ёшлари сўлгин юзидан соқолига оқиб тушарди.

Подшоҳ бу кўнгилсиз воқеанинг сабабчиларини қаттиқ жазолаш билан ўз айбини бўйнидан соқит қилмоқчи бўлди. Бош вазир билан унинг ўғлини дарҳол зиндонга каматиб, сўроқ қилдира бошлади. Хадичабегим ҳамма айбни Низомулмулкнинг устига юклаб, ўзини оппоқ қилиб олди. Орадан бир неча кун ўтгандан кейин Бўдана подшоҳнинг амрига мувофиқ, Низомулмулкнинг кўзи ўнгида унинг ўғлини ўлдирди, кейин қалъа дарвозаси ёнида вазирнинг оёғидан дорга осиб қўйиб, тириклайин терисини шилиб олди.

Ўғли ваҳшийларча ўлдирилганидан кейин Бадиуззамон аскар тўплаб, отасига қарши уруш бошлади. Хуросон мамлакатада ўлимнинг бозори қизиб, хароб бўлган бинолар устида бойқушлар сайрашга киришди. Вайрон бўлган шаҳарларда оч-яланғоч болалар, жулдур кийимли, қоқ суяк бўлиб қолган аёллар тентираб қолди.

Мамлакатни босиб олган зулм-ваҳшатнинг поёни кўринмас, нажот юлдузининг юзини қора булутлар қоплаб олганди.

Навоий шаҳар ташқарисидаги чорбоғига кўчиб чиқди. Унинг бели букчайиб, қўллари қалтирайдиган, кулоғи доим шанғиллайдиган бўлиб қолганди. Бироқ шунга қарамай, у то саҳаргача мижжа қоқмай ишлар, ўлим элчилари етиб келмасидан бурун кўнглидаги сатрларни ёзиб қолдириш учун шошиларди.

Шоирнинг тоғ ёнбағрига солинган шинамгина шийпони ўртасида, пастак курси устида бир шам лип-лип ёниб турар, мис қандил устига кўз ёшларини тўкар эди. Ойдинсиз кечаларда шамнинг нури зулмат бағрини ёриб ўтиб, олисдан милтиллаб кўринарди.

МИРҲАЙДАРНИНГ ҲАЛОКАТИ

Мўмин мирзонинг ноҳақ тўкилган қони ўз соҳилига кириб тинч оқаётган ҳаёт дарёсини заҳарлаб, жунбушга келтирди. Ҳар ёқдан жанг ноғораларининг товуши, «Ур-ҳо, ур» садолари янграй бошлади. Бадиуззамон ўғлининг ўчини олиш учун қиличини яланғочлади, ўлжаталаб саркардалар унинг ёнига кириб, жанг майдонларида жавлон уриб, халқ мулкани яғмо этишга

киришдилар. Подшоҳнинг ҳеч тузатиб бўлмайдиган хатоси Хуросон ўлкасини тубдан жаҳаннам ёкасига келтириб қўйган эди.

Навоий юрт бошига келган фалокатдан чукиб қолган, бошини кутариб қараса, осмон гумбази чарх ураётганга, оёғи остига бокса, ер айланаётганга ўхшарди. У хассасига таяниб бинафшазорни айланди, кейин супа четига ўтириб, кўзини юмди-да, хаёлга чўмди. Унинг боши ҳамон айланар, хаёлига бир-биридан оғир фикрлар келарди. Юртнинг яна нима кўргилиги бор экан? Нажот соҳилидан тинчлик шамоли келиб, куёш юзини қоплаган ваҳшат булутларини ҳайдаб юборармикин?

Кишининг бошига ғам тушмасин, тушса, кетмакет бир-бирини эргаштириб келаверади. Шоир ух тортиб ўтирганида тоғаваччаси келиб салом берди. Шоир кўзини очди-ю, саломга алик олишни унутиб қўйди. Мирҳайдарнинг эғнида қуроқ тўн, бошида қулоқ, қўлида тасбеҳ, оёғида эшак терисидан ишланган сағри кавуш. Навоий унинг сарғайган юзига, уст-бошига қараб:

– Аллох, Аллох, бу не аҳвол? Сенга не бўлди? Жунун водийсидин эсган ел ақлингни олиб кетдиму? – деб сўради.

– Йўқ, эс-хушим жойида, ҳар вақтдагидин ҳам жойида, аммо бул фоний дунёдин кечиб, ул дунёни ўйлаш пайти келганин англадим. Шул сабабдин Дарвишалибекка мурид бўлиб, дарвешлар қаториға кирдим.

– Шайхлар қаториға де. Ё Аллох! Ўшал кароматлари фирибгарликдин иборат шайхлар қаториға кирдим де!

– Зарбоф тўн кийиб, риёкор подшоға хизмат қилгондин, қуроқ тўн кийиб зикр тушган яхши. Дарвешнинг қуроқ нони шоҳнинг новвот-набодин ширинрок, – деди Мирҳайдар хириллаб. Зикр-самоъ тушавериб, унинг товуши бўғилиб қолганди.

– Сўзимга қулоқ сол, иним, – деди шоир ачиниб. – Дарвешлик йўлига эртароқ кирибсен. Ёшинг эликларга бориб қолгонда майли эрди. Ўттиз бешга эмди қадам қўдинг. Кексаларнинг қилиғини қилиб оламга шарманда бўлма. Кексалар ёшларға улфат бўлиб, алар била майхўрлик қилса, уётиға қоладур, ёшлар чолларға қўшилиб кеча-кундуз тоат қилса, дўстларнинг ғашин кел-

тирадур, душманларни хурсанд киладур. Ўзинг айт-чи, шу ёшингда соқоли оқарғон шайхлар била бир пўстакда ўлтирмоқ сенга ярашадурми?

– Одамлар не десалар десунлар. Мен бул дунёдин воз кечиб, ўзимни Ҳаққа топширдим. Осмон гумбази оқ уйим, юлдузлар чилчироғим, офтоб ва ой наққорам, – деди Мирхайдар кўкка боқиб.

– Ҳа. Икки дунё бир кадам бўлиб қолибди-да сенга. Аммо бола-чақанг борлигин ҳам унутма. Осмондаги наққораларни чалиб, аларни тўйғазиб бўлмайдур. Яхши-си, мен сенга Фаррошон мавзеидаги еримни берайин, зироатчилик била шуғуллан.

– Ер тирнаб, гўнг искаб, дон сочмоққа, боғ кўкар-тирмоққа тобим йўқ.

– Пўстак устида ўлтириб, риёзат чекмоқ яхшироқ эр-канда. Қачондан бери тасбеҳ ўгирмоқ, ҳалол меҳнатдин афзал бўлиб қолди?

Навоийнинг ҳар бир гапига жавобан Мирхайдар далил келтириб, алжирай берди. Шоир унга ўз хатосини тушунтириш мумкин эмаслигини англади, аҳмоқ одам билан олишиб ўтиришнинг бефойда эканига яна бир марта қаноат ҳосил қилди. Бировки насихат билан тузалмаса, ҳаёт унга изо бериб, кўзини очиб кўяди.

– Майли, билганингда қолма. Сенга оталиқ меҳри била боқдим, ҳеч вақт аҳволингдин ғофил бўлмадим. Аммо сен насихатимни қулоғингга илмадинг, менга шул қадар азоб бердингки, бу юз ўлимдин баттар. Менинг ўрнимга эмди Дарвишалибек оталиқ қилсун. Хонақода зикр тушадурғон вақт келди, бора қол. Менинг бошим оғриб турибдур, кириб дам олайин.

Орадан икки ҳафта ўтмай, Навоий жуда ғалати бир гапни эшитиб, танг қолди. Одамларнинг айтишича, тоғаваччаси эғнидаги куроқ тўн ўрнига тугмадор кийиб олибди, кавуш-махсини ечиб ташлаб, этик кийибди ва соқолини калта қилиб қирқтириб, Қундуз шаҳрига жўнабди ва Бойқаронинг ашаддий душмани – Хусравшоҳ хизматиға кирибди. Бу хабар гўё бошиға келиб теккан тошдек, шоирни гангитиб қўйди. У Мирхайдардан тез-тез хабар олиб турмаганига ўқинди. Агар бундай бўлишини

билганида уни бу ножўя кадамни босишдан асраб қолган бўларди. Бунинг оқибати нима бўлди? Мўмин мирзо воқеасидан кейин султон Хусайн билан ораларига тушган совуқлик адоватга айланмасмикан? Душманлар, Алишербек Мирҳайдарнинг бу ишидан беҳабар бўлмаган, балки унинг маслаҳати билан шу ишни қилган, деб иғво қилишлари турган гап. Мирҳайдарга хат ёзиб, Ҳиротга қайтиб келишни ва султондан кечирим сўрашни тавсия этсамикан? Хати қўлга тушса, оқибати нима бўлади? Мирҳайдар унинг гапини кулоққа олармикан? Навоий тараддудланиб, вақтни қўлдан бой бериб қўйди. Ишончли бир савдогардан юборган хати Қундузга кечикиб борган эди. Хисравшоҳ Хусайн Бойқаро билан сулҳ тузиш учун унинг хузурига ишончли ва мўътабар бир кишини юборишни мўлжаллаб юрганди. Мирҳайдар унинг хизматига кирганидан сўнг, бу ишга ундан муносиброқ одам топилмади. Ахир у Хуросон султониغا яқин бўлган нуфузли бир одамнинг қариндоши-ку.

Хусайн Бойқаро бу вақтда Бодғис вилоятида Бобохоний мавзеида эди. У бу ерга исён байроғини кўтарган ўғли Абулмуҳсинга қарши аскар тортиб келганди.

Султон ўз чодирда қошларини чимириб, муштини гўштдор, ялпоқ юзига тираб ўтирар, тутун каби аччиқ фикрлар аъзойи баданини заҳарларди. Бир томондан Бадиуззамон, иккинчи томондан Абулмуҳсин қилич яланғочлаб мамлакатни парчаламоқчи, оталарининг юзига оёқларини қўйиб, юртни ўз билганларича идора қилмоқчилар. Нонқўрлар! Агар уларни навкарлари билан қўлга туширса, нима қилишини билади. Ёмонотлиқ бўлмаслик учун ўғилларининг қонини тўкмайди-ю, лекин уларни ёмон йўлга солган мулозим-навкарларидан қирқ-элликтасини қатл эттиради. Шундай оғир хаёллар туман каби бошини чулғаб турган пайтда Муҳаммад Валибек чодирга кириб таъзим қилди-да, Хисравшоҳдан элчи келганини ва хузурига кириш учун ижозат сўраётганини билдирди.

— Хисравшоҳдин? Ажаб! Сиз анинг ёрлиғин кўздин кечирдингизму? Ким эркан элчиси?

— Ёрликни кўриб чиқдим. Хисравшоҳ сиз жаноблариға дўстлигин изҳор этиб, эски хусуматларни унутиб юбориш ва икки ўртада яхши муносабат ўрнатиш истагинда эка-

нин билдирибдур ва Мирхайдарни элчи қилиб йиборибдур.

– Мирхайдарни? Қайси Мирхайдар? Мирсайид оғанинг ўғлиму?

– Ҳа, шундоқ. Алишербекнинг тоғаваччаси. – Муҳаммад Валибекнинг кўзида билинар-билинемас киноя ва кинадоват учқуни кўринди-ю, кейин сўнди.

Хусайн Бойқаронинг кўзлари кинидан чиқаёзган эди. Очик ҳаводан қор ёғса ҳам у бунчалик ҳайрон бўлмасди. Яқиндагина Мирхайдарнинг Хирот кўчаларида жанда ва кулоҳ кийиб юрганини эшитган ва ичида: «Бу кунингдан багтар бўл!» деб қўйган эди.

Муҳаммад Валибек унинг кўнглидаги гапни юзидан уққандек:

– Мирхайдар яқиндагина қуроқ тўнда, илкида тасбеҳ била санғиб юрувчи эрди, кейин жомасини ўзгартириб Қундузга кетди. Ўзи арзимаган одам бўлғони учун бул ҳақда маълумот бериб, сизни безовта қилмоқни истамаган эрдик.

– Мирсайид оқадек ақлли ва баҳодир йигитдин Мирхайдардек аҳмоқ ўғилнинг туғилғониға ажабланурмен. Бениҳоя иноятларим ва шафқатим эвазиға менга хиёнат қилди. Барча яхшиликларимни унутиб, душманним хизматиға кирди. Мен элчи деб эрмас, хиёнатчи деб билурмен. Ул нобакорни дарҳол қамаб қўйинг, кейин қилмишига яраша жазо бергаймиз.

Султон ғазабдан дир-дир титрар эди. Бундан бир неча йил илгари, Навоийни Астрободда султоннинг баковули захарламоқчи бўлди, деб гап тарқатган шу Мирхайдарнинг ўзи эмасмиди! Сувни лойқалатиб, султон Хусайнга анча ташвиш орттирган аблаҳ ўшанда осонгина кутулганди. Энди кутулиб бўпти! Ҳозирнинг ўзида Бўданани чақириб, ул хоиннинг калласини олиш тўғрисида буйруқ берсамикан? Йўқ, бир оз ўйлаб кўриш керак. Ҳукамолар, ғазаб вақтида одам ўзини тута билиши лозим, деганлар. Ҳозирча бу тўғрида ўйламай, бошқа ишлар билан шуғулланиши лозим.

Эртасига эрталаб яна Мирхайдарга нима чора кўриш тўғрисида бош қотирди. Ўйлаб-ўйлаб, уни жаллод қўлига топширишга жазм қилди, акс ҳолда қўл остидаги муло-

зим ва навкарлар омади юришмаган бошқа ҳукмдорлар томонига ўтиб кетишлари, кейин қайтиб келсак, Ҳусайн мирзо бизга жазо бермай, тавбамизни қабул қилар экан, деган фикрга келишлари мумкин. Ҳукмдорга хиёнат ўлим билан баробар эканини билиб қўйсинлар улар!

* * *

Мирҳайдарнинг дахшатли ўлими ҳақидаги хабар Навоийни гангитиб қўйди. Нима бўляпти ўзи? Нега Мирҳайдар аҳмоқлик қилиб, султон ҳузурига элчи бўлиб келди-ю, нега султон бекорга унинг бўйнига қилич солди? Ҳар иккаласининг ҳам қилган ишида маъни, мантиқ борми?

Қайғусининг зўрлигидан унинг кўзларига ёш келмас, томоғидан овқат ўтмас эди. Беҳлул келтириб қўйган таом дастурхон устида шундоқлигича қоларди. Дўстлар уни юпатишга, кўнглини олишга уринар, шоир уларнинг ҳамдардлигидан миннатдор эканлигини айтиб, яна бошини қуйи солганча сукутга толарди. Орадан икки кун ўтгач, Соҳиб Доро унинг олдида келиб:

– Мирҳайдарнинг жасадини Бодғисдин келтириб, шул ерда дафн қилсак яхши бўлур эрди, – деб қолди.

– Бу фикр менинг ҳам хаёлимга келган эрди. Сиз шул ишга бош бўлинг.

– Агар бу иш Ялангтўш баҳодирга топширилса...

Ялангтўшнинг номини эшитиб, Навоий бир ижирғаниб қўйди. Аммо у ярамас одам бундай топшириқларни бажону дил бажаради. Уй эгасига ўзининг садоқатли эканлигини кўрсатиш ва унинг ишончини қозониш учун у ўзини ўтга, сувга ташлашга тайёр.

– Майли, Ялангтўшга айтинг, икки йигитини олиб, Бодғис борсун. Бўданага икки-уч динор берса, кўмган еридин жасадни олиб, наmatга ўраб берадур.

Беш кундан кейин шаҳид ўлган Мирҳайдарни одатга мувофиқ кийим-боши билан Чашмаи Моҳиёндаги мозорга қўйдилар. Устига тупроқ тортилиб, Қуръон тиловатидан кейин Навоий: «Давр бевафолари жавридин дод! Замон ситамкорлари зулмидин дод!» деб йиғлаб юборди. Кўз ёшлари юзини ювар, лабига, оқарган соқолига оқиб тушар, букчайиб қолган гавдаси қалт-қалт титрарди. Унинг дўстлари

ҳам ўзларини тутолмай, кўз ёш тўкишарди. Соҳиб Доро белбоғининг учи билан кўзларини артиб, унга тасалли бера бошлади, йиғисини тиёлмаган шоир ўрнидан туролмаётганини кўриб, унинг кўлтиғидан олиб етаклаб кетди.

ШОИРНИНГ ВАФОТИ

Кўрпа-тўшак қилиб ётган шоир ўқтин-ўқтин ихраб, қуруқшаган лабларини кимирлатиб кўярди. Шунда унинг ёнида ўтирган Соҳиб Доро пахта билан оғзига сув томизар, шоирнинг оқариб кетган юмалоқ юзига, юмилган кўзларига қараб хўрсинарди.

Навоийнинг уйи сув қуйгандек жимжит, унинг яқинлари товуш чиқармай, оёқ учида юрар эдилар. Бетобни кўргани келган аҳбоблар остонада қўл ковуштириб, унга бирпас қараб туришарди-да, кўз ёшларини артиб, индамай чикиб кетишарди. Тилдан қолган бемор баъзан ўзига келиб, кўзларини ранг очар ва секин: «Оҳ, оҳ, оҳ!» деб кўярди. Зийрак Соҳиб Доро шоир жисмоний азоб чекаётганидан эмас, балки руҳан муаззаб бўлаётганидан, мўлжалдаги ишлари битмай қолганидан афсусланиб оҳ чекаётганини ички бир ҳис билан сезар, унга кўшилиб ўзи ҳам уҳ тортиб кўяр, умри охирлаб қолганда юз берган фалокатлар Навоийнинг юрак-бағрини куйдираётганини биларди. Мўмин мирзо билан Мирҳайдарнинг ўлими юрагида қолдирган жароҳатлар, юрт ишлари, жабрдийдаларнинг шикоятларини эшитиш, тинчгина бир ерда ўтириб ишлашга имкон бермади. Кўчанинг бошида бирор қарздор, ёинки ўғлини гаровга қўйиб бой одамдан пул олган бир киши Навоийни пойлаб турар, у кўчага чикса, дарров йўлини тўсиб, кўз ёши билан ундан мадад сўрар эди. Шоир баъзан улар пул бериб, ҳожатларини раво қилар, баъзи қарз берганларни сабр қилиб туришга кўндирарди. Баъзан маккор одамлар: «Ҳажга кетаётирман, фотиҳа беринг», деб ўз ҳамроҳлари билан уникида мехмон бўлар, баъзилар, «ҳаждан келдим», деб уникида тунаб қолишарди. Баъзан бирор қаллоб шайх: «Фалон авлиёни тушимда кўрдим, сиз аларнинг ёнида эркансиз», деб уни тавоф қилган бўлар ва шу баҳона билан бир нарса ўмариб кетарди. Ҳатто бир куни ҳиротлик шоир Ҳасаншоҳнинг

Ўғли: «Отам вафот этдилар, кафанликка пул берсангиз!» деб йиғлаб бир неча динорни олиб кетди, кейин эртасига Ҳасаншоҳ ўлмаганлиги маълум бўлди. Навоий шайхлар, сўфиларнинг тамагирлиги, сохта авлиёларнинг каромати, мазлумларнинг оҳ-воҳидан, бекларнинг ғаддор башараларини кўришдан кутулмоқ учун ҳажни баҳона қилиб, ўз яқинлари билан мамлакатдан чиқиб кетмоқчи ҳам бўлди. Бироқ бунга подшо ҳам рухсат бермади, очкўз беклардан юрак олдириб қолган халқ ҳам.

Соҳиб Доро шуларни ўйлаб, хўрсиниб қўяр, ўқтин-ўқтин оҳ чекаётган шоирга меҳр билан тикиларди. «Бир ҳафта бурун соппа-соғдек эдилар, — деб яна хаёл суриб кетди Соҳиб Доро. — Астрободдин келаётган Хусайн мирзони кутиб олмоқ учун йўлга чиққанимизда, димоғлари чоғ эрди, Париён работида тунаб, эрта билан сайрга чикдилар, аммо работ девориға битилган шеърларни ўқиб маъюс бўлдилар». У девордаги шеърни ёдлаб олмаганига пушаймон ер эди. Ўша шеърда агар қазо етса, ҳақимлар ожиз, Ибн Синонинг қонунлари ҳам ўз кучини йўқотади, дейилган эди. Дарҳақиқат, Ҳиротнинг машҳур табиблари ҳам Навоийнинг дардига даво тополмаяптилар. Дори-дармон ҳам, қон олиш ҳам кор қилмади.

Жумадулохирнинг 12-куни эрта билан улуғ шоир жон таслим қилди. Бутун Ҳирот азахонага айланди, ҳамманинг кўзида ёш, эгнида мотам либоси. Кўк ҳам мотам тутгандек қора булут билан қопланди.

Навоийнинг тобутини кўтариб кетаётганларида кўз ёши сингари ёмғир томчилаб турарди. Аммо бунга ҳеч ким парво қилмас, ҳеч ким ўзини панага олмас эди. Кўчалар тошқин дарёдек тўлқинланиб турар, ҳар бир одам табаррук тобутга елкам тегиб қолсин, деб бир-бирини туртар, тобутни елкасига олиши билан бошқаси кифтини тутарди. Шаҳзодалар тобутни елкалаб дарвозадан чиқишлари биланоқ, оддий халқ уларни суриб тобутни елкаларига олишди.

Шу топда ҳамма ўзининг мартабаси, бойлиги, камбағаллигини унутган, мотам бир неча соатгача ҳаммани баробар қилиб қўйганди. Шаҳзодаю косиб, бек ва оддий фуқаро, дўқондор ҳамда ҳаммол аралаш-қуралаш бўлиб

ан, улар тобутга яқинлашиш учун бир-бирини туртар, ким бунга эътибор бермасди.

Дақиқа сайин алмашилиб турган тобуткашлар кушдек ил бўлиб қолган шоирнинг жасадини тумонат одам сидан аранг олиб ўтиб, масжидга етказишди. Бу ерда оза ўқилди. Навоий масжиди жоменинг ёнига ўзи учун бара курдирган эди, унинг жасадини шу ерга дафн этар, шоирнинг яқин дўстлари, санъаткорлар, олимларнинг дахмасида тунаб, хушовоз ҳофизларнинг тиловати-улоқ бериб, ухламай чиқдилар.

Хусайн Бойқаро Навоийнинг уйида уч кун ўтирди. Фотиҳага келган одамлар «аза соҳиби» бўлган подшога вия билдириб, тасалли берар ва унга узоқ умр тиларлар. Қора тўн устидан белини боғлаб олган Хусайн турган ерида, кўлидаги дастрўмол билан кўз ёшларини олиб, фотиҳага келганларга миннатдорчилик билдира-

Кечаси Хусайн Бойқаронинг кўзидан уйқу қочиб, Алишери билан бирга ўтказган болалик даврини, Абулқосим тур саройида хизмат қилиб юрганларини эслади. Кечги давларини хотирлар экан, баъзан билинар-билин-жилмайиб кўяр, баъзан ковоғи осилиб кетарди.

Подшонинг Навоий уйида уч кун ўтиришидан мақсади тур унинг яқин одами бўлганлиги, шоирнинг орқасида қолганини бўлган дангиллама ҳовлисига, боғ-роғлари, ерларига меросхўр эканлигини кўрсатиш эди. Дарҳақиқат Навоийнинг болалари йўқ, иниси Дарвишали Ҳиротга майдиган бўлиб Хуросондан чиқиб кетган, Мирхайдар шаҳид бўлганди. Навоийнинг ҳовлисини суюкли ўғли ваффарга васийқа қилиб беришни кўнглидан ўтказиб турган Хусайн Бойқаро марҳумнинг «уч»ини жуда катта қўлиб ўтказишга бел боғлади, у икки юз эллик кўй ва етти бешта от сўйдириб, фақир уфуқарога ош торттирди, йи фотиҳадан сўнг юрагининг чигилини ёзиш учун гиравонига ўтириб, «Боғи жаҳон оро»га қараб йўл оли...

СИНГАН СЕТОР

ЎТМИШ БИЛАН УЧРАШУВ

– Наманган шаҳридин кетганимга ўн саккиз йил бўлибдур-а. Тавба, вақт ҳам тоғдин айқириб тушаётган сойдек тез оқиб ўтар экан. Яқиндагина шу кўчаларни чангитиб юрар эдик-ку – деди Машраб жоме ёнидаги тор кўчада эшагидан тушиб. – Мана, уйимга ҳам етиб келдим. Назаримда масжид ҳам, маҳалламиздаги уйлар ҳам кичрайиб қолғондек.

– Болалиқда ҳар нарса кўзга катта кўринадур. Эсингиздами, ёшлигимизда ёғоч от миниб, мозор айланиб келар эдик. Кейин шу масжид ичидин оқиб ўтган сувда «отлар»имизни суғориб, аларни қантарар эдик-да, ўзимизни ҳавзага ташлардик, – деб жавоб қилди, юз-кўзини ажин босган Шодавлат илжайиб. – Баъзи вақтларда нега отимга ем бермадинг, деб мени койирдингиз.

– Хўб вақтлар эди-да! Болалигимиз шу кўчаларда қолиб кетди.

Юзини оқ дока рўмол билан беркитган бир аёл ўтиб кетаётиб уларнинг гапларига қулоқ солиб турди-да, кейин тезгина жўнаб қолди.

– Сен Қитмирни ўзинг билан олиб кет. Бувим итни ёмон кўрадилар, – деди Машраб ўймакор қилиб ишланган пастгина кўхна дарвоза олдида тўхтаб.

– Хавотир олманг, уни оч қўймайман, парваришлайман. Бир бурда нон топсам, ярми уники, – деди Шодавлат, тумшугини кўтариб унга тикилаётган қора итни силаб.

Торгина ташқари ҳовлини супураётган новчагина аёл кўчада гаплашиб турган икки кишининг сўзларига қулоқ солиб турди-да, юзи ёришиб кетди, бир оздан сўнг дарвозани ланг очиб, эшагини етаклаганича кириб келаётган

Бобораҳимнинг олдига югуриб келди, унинг елкасини қоқиб кўришди-да:

– Вой, ака, эсон-омон... келдингизми? – деди ҳовлиқиб.
– Тан-жонингиз соғми? Сизни ҳам кўрар кун бор экан, кутавериб ўлиб бўлди-ку! – Машрабнинг синглиси ўз оғасини кўпдан буён кўрмаган бўлса ҳам, бошқалардан ажралиб турадиган шакли-шамойилиданми, ишкилиб уни дарҳол таниган эди.

– Мана, кўриб турибсен, соғ-саломатмен. Ўзларингиз бардаммисизлар? Бувим соғ-саломатмилар?

– Эгамга шукр, ҳаммамиз соғ-саломатмиз, эсон-омон-миз.

– Буни қара-я! Сени зўрға танибман. Бўйинг етиб, уй-жойли бўлибсен, эшитдим.

– Ҳа, икки болам бор, ўйнаб-кулиб юришибдур, аммо бувимлар кўрпа-тўшак қилиб олғонлар, кўзлари хира... Бизни ташлаб кетганингиздан сўнг фироқингизда юрак-бағирлари ўртаниб, тоблари қочиб қолғон. «Э, жоним ўғлим, вой кўрар кўзим», деб ётадурлар...

– Андоғ бўлса, қўққисдин олдилариға бостириб кирмай. Шодликдин юраклари ёрилиб кетмасин тагин. Мен эшагимни оғилхонага боғлаб, ташқарида айланиб юрай. Сен ичкари кириб, мендин гап оч: «Туш кўрибмен, фалон-пистовон», деб дийдор кўришмакка бувимни тайёрлаб тур.

Сочлари ҳам, ажин босган юзи ҳам кордек оқариб кетган кампир деворга тираб қўйилган ёстикқа суяниб, ўзи билан ўзи гаплашиб ўтирар эди. Баланд бўйли қизи унинг олдига кириб, қийшайиб қолган ёстикни, бошидаги дока рўмолини тўғрилади-да, секин гап бошлади:

– Буви, мен тонготарда қизиқ бир туш кўрибмен. Оғам кўчадан эшакларини етаклаб ўтиб кетаётган эканлар, бориб елкаларидин қучай десам, оёғим юрмайдур, аламимга чидай олмай йиғлаб юборибман.

– Яхши туш кўрибсен, қизим. Худо хоҳласа, Бобораҳим билан дийдор кўришамиз. Кимки тушида йиғласа, ўнгида шод бўлғай. Кўришмаганинг яхши бўлибдур.

Ичкари ҳовлига кириб панада турган Машраб онасининг овозини эшитиб ҳаяжонга келди. Югуриб кириб у билан кўришгиси келди-ю, ўзини аранг тўхтатиб қолди.

Нафасини ростлагандан кейин майин овоз билан куйлай бошлади:

*Сахарлар тўлғониб, тўлғонимда топган бир боланг келди,
Юзи оку қизил гулдек, шаҳиди карбалонг келди.
Анодек меҳрибон қайда, атодек гамгусор қайда,
Алардек ичкюяр қайда, гариб ўлгон боланг келди.*

– Вой, ўғлимнинг овозини... эшитгандек бўлдим, – деди кампир ҳарсиллаб. – Ташқари чикиб қара... зора келгани рост бўлса!

Юзи ёришиб кетган қизи ҳовлига чиқиб, оғасини етаклаб келди. Бобораҳим оҳисталик билан онаси олдига тиз чўкиб, унинг қўлини юзига сурта бошлади. Кампир унинг боши, юз-кўзини пайпаслаб энтикиб турди-да, бирдан йиғлаб юборди.

– Эгамга шукр, ўчган чироғим қайтадан ёнди, – деди у ўпкасини босиб. – Чилтонлар назар қилди, хонадоним қайта бошдин обод бўлди... Болам, бир вақтлар, ошиқларнинг ота-онаси бўлмас, деб бизни ташлаб кетган эдинг, ўртаниб қолавергандик. Майли, тақдирда бори шул эркан. Аммо сендин хафа эмасмен. Ўзинг дайди бўлиб туғилган эрдинг.

– Рост, мен бир ерда узоқ туrolмаймен. Чўлу биёбонлар, тоғу тошлар, нотаниш элларда кезиб юришни яхши кўрамен. Аммо мен бўлган шаҳар ва қишлоқларда тиғи ситамдин юраги пора бўлгон халкни кўрдим, ўзим фалокатга йўлиқдим. Қошғар бориб ихлос тузоғига илиндим, ёшлигим хазон бўлди...

– Сен айтма, мен эшитмай. Ул томондин келган девоналар бошингга тушган офатдин бизни хабардор қилгон эдилар, – деди кампир кўз ёшларини рўмолининг учи билан артиб. – Жабру жафолар кўрибсен, эшитиб кўнглим вайрон бўлди. Болам, сенда айб йўқ, тақдири азал шул эркан.

Бобораҳим суҳбатни бошқа ёққа буриш учун кўни-кўшни, қариндош-уруғларни сўрай бошлади. Уларнинг баъзилари ўлганини, кўплари тирик эканлигини эшитиб, мулла Бозор охунддан гап очди.

– Бултур жон баҳақ таслим этганлар, – деди кампир хўрсиниб. – Таомдин сўнг бориб қабрларини зиёрат қилиб келарсан.

Бобораҳим онаси билан гаплашиб ўтирганида синглиси ўчоққа олов ёқиб, қозон осди. Орадан кўп ўтмай, дастурхон ёзиб, товоқларда устига бир қошиқдан кийма солинган серкашнич таом келтириб қўйди.

– Ҳай, ҳай мунча ширин! – деди Бобораҳим ошни ҳўриллатиб ичар экан. – Қўлинг дард кўрмасин, синглим.

– Ҳа, қўли ширин, пазанда, бичиш-тикишни ҳам биладур, хати ҳам чиройли, – деб қизини мактай кетди кампир жонланиб. – Ёзган ғазалларингни анга бер, кўчириб бергай.

– Яхши, шеърларимни парча-пурот қоғозларга ёзиб ташлаганмен, китобларим ичида, – деди Машраб. – Қоғозга тушмаган ғазалларим ҳам бор, алар ёдимда, айтиб туриб ёздирармен.

– Хўп, жоним билан, – деди синглиси хурсанд бўлиб. – Кўрган-кечирганларингизни ҳам айтиб берурсиз. Сиз тўғрингизда бир дoston ёзмокни ният қилиб қўйгонмен.

Кечга яқин Машраб кўчага чиқиб, Наманган сойи бўйидаги хонақо томон йўл олди. Йўлда эски таниш-билишлари билан учрашиб, улар билан ҳол-аҳвол сўрашиб, сой бўйига етиб борганини ҳам сезмай қолди. Хонақонинг катта дарвозаси ланг очик, у остона тепасидан тортиб қўйилган йўғон занжир устидан хатлаб ўтиб, ичкарига кирди-ю, ўнг томонда қад кўтарган баланд сағанани кўрди. Шу он биринчи устоиди, қуюқ қошлари қоп-қора бўлса ҳам пахмоқ соқоли қордек оқариб кетган мулла Бозор охунд кўз олдида гавдаланди.

Бобораҳим етти ёшга қадам қўйганида онаси уни шу хонақо ичидаги мактабга бошлаб келгани, болаларни ўқитиб ўтирган мулла Бозор олдига бир чопонлик бўз билан еттита нон қўйиб: «Ўғлимни сизга топширдим, ўқитинг, эти сизники, суяги меники», дегани эсига тушди.

Бобораҳим араб ҳарфлари ёзилган ёғоч тахтани ҳам кўтариб келган эди. Домла уни олдига тиз чўқтирган эди-да, бармоқлари билан ҳарфларни кўрсатиб: «Мана бу «Алиф», буниси «Бе» деб», уни ўқита бошлаганди. Бобораҳимнинг зеҳни ўткир бўлгани учун икки-уч ойда ҳамма ҳарфларни билиб олиб, уларни бир-бирига қўшиб: «Абжад, ҳавваз...» деб ўқийдиган бўлиб қолди. Ҳаммани ҳайрон қолдириб, бир йил ичида «Чор китоб»га тушди.

Домласига нисбатан калбида илик бир ҳис пайдо бўлган пайтда хотирасининг бир бурчидан келган совук шамол кўнглини совута бошлади. «Кейин мени Қошғарга жўнатган ҳам шу киши эди-ку. У ерда ёшлигим гулзорини хазон урди, – деб ўйлади Машраб. – Лекин ўзимда ҳам айб бор. Илмимга мағрур бўлиб, диний масалаларда устозимни мот қилиб уялтириб қўяр, баъзи қилиқларим билан у кишининг ғашига тегар эдим. Мулла Бозор ўрнида ҳар қандай бошқа одам бўлганда ҳам мени Намангандин бадарға қилиб юборган бўлур эрди. Аммо Офокхожадин озор чекканим учун у киши айбдор эмас, бошимга бундай фалокат келишини қаёқдан билсинлар? Бировга қасддан ёмонлик қиладиган одам эрмас эрди, мулла Бозор охунд. Кўнгли покиза эрди, девона эрди».

У секин юриб, қабр тепасига келганида кўнгли гинакудурат булутидан кутулиб, бағрига илиқ шамол келиб урилгандек бўлди. Шеърят маъбудаси қулоғига шивирлаган ғазални ёқимли овоз билан қуйлай бошлади.

*Маърифатнинг гулзори мулла Бозор девона,
Ошиқларнинг сардори мулла Бозор девона...*

Хонақо ичида бўлганлар най садосидек ёқимли овозни эшитиб, теварагига йиғила бошладилар. Уларнинг баъзилари қўл қовуштириб турар, баъзилари бармоқларининг учи билан кўз ёшларини артишарди.

Машраб қуйлашдан тўхтаб, бош эгиб турганда кўнғир соқолига оқ оралаган кўк кўз бир чол унинг олдига келиб, елкасига қўлини қўйди-да:

– Эмди шул ёқимли овозингиз билан пири муршид арвоҳларига Қуръон ўқиб юборсангиз, – деди.

Машраб бошини кўтарди, унга қараб: «Қаердадир кўрганмен бу одамни? – деб ўйлай бошлади. – Э, ҳа, бу чол мулла Бозор охунднинг югурдақларидан бўлган Муҳаммад Ризо шайх-ку!..»

– Киши ўлгандин кейин Қуръон ўқишнинг фойдаси йўқ, – деди Машраб унга ўгирилиб. – Ҳар ким тириклигида қилғон иши, амалига қараб ажрини кўргусидир. Мен устозимга ўз ғазалимни бағишладим, шояд арвоҳлари шод бўлса. Шунини билиб қўйсинларки, тиловати Қуръон

казо қилғон киши учун эрмас, ўқиғон қори, мулла учун фойдалидир, алар азахонадин чиқиб кетаётганларида муздини оладурлар...

Шайх қўлини унинг елкасидан тортиб олди-да, кўк кўзларини чакнади:

– Боринг-э, ҳали ҳам шаккоклигингиз қолмағон эркан! – деди.

Бобораҳим унга тикилиб туриб, ёшлигини эслади, аччиқ-чучук хотиралар билан тўлган ўсмирлик, йигитлик даври кўз ўнгидан бир-бир ўта бошлади...

УМР БАҲОРИНИНГ ТИКАНЛИ ГУЛЛАРИ

Кечқурун оила аъзолари айвонда бўз дастурхон атрофига тўпланиб, ёғоч қошиқ билан хўриллатиб угра ош ичаётган эдилар. Ўнга тўлиб ўн бирга қадам қўйган новчагина Бобораҳим ҳаммадан олдин товоғини бўшатиб, уни нарироққа суриб қўйди-да, тўсатдан:

– Аба, менга сетор олиб беринг, – деди.

Қиркка кирган бўлса ҳам қартайиб ориқ юзини ажин босган, сочлари оқара бошлаган онаси ош ичишдан тўхтаб, унга тикилди-да:

– Аба эмас, буви деб чақир мени. Биз наманганлик эмасмиз, – деди. – Овора бўлма, ўғлим. Сетор эмас, ноғорага ҳам пул йўқ менда.

– Абдусаттор ака ўғлига сетор оберибди.

– Ул пулдор одам. Биз кунимизни бир амаллаб ўтказяпмиз. Бошингда отанг бўлганда ҳам майли эди. Сен алёрчи эмас, муллайти боамал бўлгайсен...

Бобораҳим муллалардан бозорларда сетор чалиб алёр айтувчи созандаларни устун кўярди. Онасининг гапини эшитиб, дунё кўзига қоронғи бўлиб кетди.

– Аба, акамга дутор овера қолинг, – деди унинг сочлари майда қилиб ўрилган беш яшар синглиси. – Акам дутор чалса, мен ўйинга тушамен...

– Ўйин тушгандан кўра, қўлингга супурги олиб ҳовлини супур! – деди онаси заҳарханда қилиб. – Сен катта бўлғонингда яллачи эрмас, отин бўлгайсен. Майда болаларни тўплаб ўқитгайсен.

– Мен катта бўлганимда сиз киби эртадан кечгача ип йигирамен.

– Яхши ният қил, қизим. Отанг ўлгандан кейин бу оғир иш менинг бошимга тушди, сенинг бошинга тушмасун.

Боядан бери бир-бирига туташган қошларини чимириб, қовоғини солиб ўтирган Бобораҳим индамай ўрнидан турди-да, ялангоёқ ҳолда кўчага чиқиб кетди. Бўйи чўзилиб новчагина бўлиб қолган ўғлининг қорайиб, ёрилиб кетган оёқларини кўргач, она шўрликнинг юраги ачишиб кетди: «Кишилик кўйлак оламен деб йиғиб кўйган пулимга этикча олиб берсам бўлур эркан, – деб ўйлади у. – Сеторга ҳам пул ортиб қолади. Сочим оқарганда ясаниб юришни ким кўйибди. Менга бўз кўйлак ҳам бўлаверади».

Қорни тўйиб хурсанд бўлган қизчаси ҳовлига сакраб тушди-да, арғамчисини икки учидан ушлаб, устидан сакраб ўйнай бошлади. Кейин кўнғироқдек овози билан бидирлаб, бир оҳангда кўшиқ айтишга киришди:

*Чархим гум-гум этадур,
Марғилонга этадур.
Марғилоннинг қизлари
Қизил олма экадур.
Қизил олма пишипти,
Тор кўчага тушипти.
Тор кўчангиз тор экан,
Йўлда баззоз бор экан,
Ул баззознинг хотини
Шойи кўйлакка зор экан...*

– «Баззоз ҳам ўлсин! – деб кулиб юборди она. -- Ундан кўра хотинига шойи кўйлак олиб берса ўладими... Аммо менга шойи кўйлак керак эрмас, толеимга болаларим омон бўлса – бас!»

* * *

Бобораҳим югурганича эшикдан чиқиб, маҳалладаги катта масжид ҳовлисига кирди-да, ҳовуз лабига келиб, қип-яланғоч бўлиб ўзини сувга ташлади. Кўчада ўйнаб юрган болалар сувнинг шопиллашини эшитиб, масжидга югуриб кирдилар, ҳовуз бўйига келиб, шошиб-пишиб ечина бошладилар. Қий-чув кўтарилди. Болалар ҳовлиқишиб, бақаришиб, сувда ўз ҳунарларини намойиш қилишга киришдилар, уларнинг баъзилари қулоч отиб суза билишларини кўрсатмоқчи бўлар, баъзилари калла ташлаб,

анчагача сувнинг тагида қолиб кетар, кейин ҳовузнинг нариги томонидан пишкириб чиқишарди. Қий-чув, шовкин-суронни эшитган малла тўнли, оқ соқолли масжид имоми Абдулхолик қори аста юриб ҳовуз бўйига келди ва ҳассаси билан болаларни қувлай бошлади. Қип-яланғоч тирмизаклар, турмаклаб дарахтларнинг бутоқларига қистириб қўйган қўйлак-иштонларини олиб қоча бошладилар.

– Уялмайсанму, масжид ҳовлисидаги ҳовузда яланғоч чўмилгани? – деди имом, шошмай кийинаётган Бобораҳимга ўқрайиб. – Ахир масжид Худонинг уйи-ку!

– Худо ўзи одамни яланғоч яратган. Ўзингиз айтингчи, мен бу дунёга қўйлак-иштон билан келибми эрдим?

Имом саволга жавоб бермай гудранганча супургисини елкасига қўйиб, олдига келган қоровулга юзланди.

– Бул зумрашанинг гапини эшитдингму? Битта гап билан мени мот қилмоқчи бўлди-я! Охир замон бола-сида! Астағфурулло!.. – Кейин Бобораҳимга тикилиб тўнғиллади:

– Кўча чангитиб, яланғоч чўмилиб юргандин кўра жамоат билан намоз ўқисанг ўласанму?

– Эмди ўн бир ёшга қадам қўйдим-у, масжидга чиқиб намоз ўқийми? Балоғат ёшига етмасдин бурун ўйнаб қолай!

– Ўйнаб қол, шумтака, ўйнаб қол. Балоғатга етганингда мухтасибнинг дарраси эс-ҳушингни жойига келтириб қўяр. – Афти бужмайиб, пешанаси тиришган кекса имом қоровулга ўгирилиб: – Бу валад кимнинг ўғли? – деб сўради.

– Марҳум Валибобонинг фарзанди. Андин бир ўғил, бир қиз қолгон.

– Валибобо ўз ўғлига яхши тарбият беролмабди-да! Бул шумтака бирор мактабда ўқийдурми?

– Ҳа, тақсир. Айтишларича, зехни ўткир эмиш. Ҳафтиякни тушириб саводхон бўлибдур. Хожа Ҳофиз ғазалларин шариллатиб ўқийдур эрмиш.

– Тавба, катталардек саводхон бўлса ҳам, болалиги қолмабдур? Ё девонамикан?

– Йўғ-э, жинни – девона бўлса, шундоғ улуғ одамнинг китобини ўқиб мағзини чақа оладурми? Зехни ўткир, идрокли бола. Маҳалласидаги эроний, тожик болалар би-

лан бирга ўйнаб юриб форс тилини ўрганиб олган. Аларнинг тилида чуғуллашиб гаплашганини бир неча марта эшитганмен.

– Тавба, ўткирлиги бошига етмаса эди. Агар ўзини тийиб олмаса, бир кунмас, бир кун бошида калтак сингай, – деди имом пахмоқ соқолини сийпаб. – Аммо девона бўлса – бошқа гап. Эс-хуши жойида бўлмаган одамга намоз ўкимоқ ҳам фарз эрмас, рўза тутмоқ ҳам. Шариатнинг буйруғи шул.

Имом билан қоровул узоқлашганларидан кейин Бобораҳим кийиниб олди. Кўчага чиқиб кетаётганида: «Имом мени девона деб ўйлайди шекилли, – деб ғудранди. – Майли, нима деса деяверсин, бу зоҳиди ях. Агар менга тирғилаверсалар, ўзимни девоналикка соламен!»

* * *

Орадан уч-тўрт кун ўтгандан кейин, кечкурунги овкат пайтида она ўғлини хурсанд қилди.

– Кўча-кўйда эмас, уйда чалиб юрсанг, сенга сетор олиб берайин. Бир оз ортиқча пулим бор. Ён қўшнимиз Абдусаттор танбурчига айтиб қўйдим, сенга яхши сетор олиб беради, – деди.

– Ў-ў, ростданми?! – деб ўрнидан сакраб туриб кетди Бобораҳим. – Бувижон, нима иш буюрсангиз, жон деб бажарамен, сўзингизни ерда қўймаймен.

Кўпдан буён орзу қилиб юрган мақсадига эришгандан кейин Бобораҳим ипакдек мулойим бўлиб, онасининг измидан чиқмайдиган бўлиб қолди. Жума кунлари онаси билан бозорга чиқиб ип сотиш, озик-овкат харид қилиш ишларида унга кўмаклашар эди. Бўш вақтларида қўлига сеторини олиб аста қулоғини бурар, бошини қийшайтириб торларини черта бошларди.

Ўзи хушовоз, мусиқий хотираси зўр бўлганидан эшитган куйларини ёдида олиб қолар, овлоқда хиргойи қилиб юрар эди. Баъзан Бобораҳимнинг ўртоқлари унинг сетор чертиб, секин айтган қўшиқларини завқ билан тинглашарди.

Бобораҳим балоғат ёшига етиб, ингичка мўйловли йигитчага айланди. Оқ рўмол ўраб, кўзларинигина кўрсатиб юрадиган қизлар унинг келишган комати, бир-бирига туташган қошларига суқланиб қарай бошладилар. Мактабда ўқиладиган ҳамма китобларни маънисига тушунадиган бўлиб қолган Бобораҳимни устози ўзига халфа-ёрдамчи қилиб олди. Баъзан унинг иши чиқиб қолганида халфасини қолдириб кетар эди. Бобораҳим мулла Бозорнинг тўрдаги ўрнига – айик териси устига ўтириб, пешингача мактабдорлик қиларди.

Бир куни болалар озод бўлиб, уй-уйларига кетганларидан кейин ўз хужрасига чекинган мулла Бозор уни хузурига чақиртирди. Бобораҳим остонадан ҳатлаб ўтгач, устози ёнида ўтирган унинг икки муриди – Муҳаммад Ризо билан Алиқулга кўзи тушди.

– Ассалому алайкум, устоз. Мени чақиртирган экансиз.

– Ҳа, – деб унга қаради соч-соқоли оқариб, киприклари тушиб кетган, пахмоқ соқолли мулла Бозор алик олгандан кейин. – Биз ҳозир сен тўғрингда сўйлашиб ўтирган эдик. Йигитлик фаслига қадам қўйиб, яхшигина ғазаллар айтадиган бўлиб қолсанг-да, баъзи қилиқларинг бачкана. Бўш вақтларингда қўлингда сетор, гоҳ сой бўйида, гоҳ қирда тентираб хониш қилиб юурсен. Кел эмди, фақирликни ихтиёр эт, сеторингни тоқчага қўйиб, зуҳду тақво бўрёси устига ўтир. Эртага жума куни хонақоға кел, марди худолар қаторида зикру самоъ туш...

– Э пири комил, – деб сўзини оғзидан олди Бобораҳим дўриллаган овоз билан, – афсуски, эртага хонақоға келиб, зоҳидлар билан бирга зикр тушолмаймен. Мен ёри жононамға, жума куни учрашамиз, деб ваъда бериб қўйгон эрдим. Назаримда ул зебо санамимнинг юзидан таралган нур ҳаммаёқни мунаввар қилиб тургандек. Қоронғи уйга беркиниб хув-хувлагандин кўра ўшал маъшуқам билан учрашиб, жамолини томоша қилсам бўлмайдурму?

Мулла Бозор ёнида ўтирган малла тўнли, қўнғир соқолли муриди Муҳаммад Ризога маъноли назар ташлаб қўйди-да, Бобораҳимга юзланиб:

– Сизнинг маъшукангиз борлигининг беҳабар эрканмиз, – деди сизсираб. – Модомики, учрашамен деб ваъда берган экансиз, боринг, аёғидин ўпинг. «Алваъдаи дайн», яъни ваъда қарздор, деганлар. Қарзни узмок эр кишининг ишидур.

Бобораҳим таъзим килиб чиқиб кетди.

– Бул йигит шарорат йўлига кирганга ўхшайдур, – деди Муҳаммад Ризо кўкиш кўзларини чакнадиб. – Рухсат берсангиз, Аликул икковимиз ортидан бориб, ёри билан учрашиб турганда ушласак-да, юзига қора суртиб, ҳузурингизга олиб келсак...

– Майлингиз, – деди мулла Бозор нохушланиб. – Эмди турайлик. Таҳорат олиб, намози дигарни ўқимокка ҳозирлик кўрайлик...

Эртасига эрта билан олам нур дарёсига ғарқ бўлган пайтда Бобораҳим оқ яктагининг этагини белбоғига қистириб, сеторини қўлга олиб йўлга тушди. Бозор ғовури, савдогарларнинг шовқини, зоҳидларнинг хув-хуви билан тўлган шаҳар орқада қолди. Бобораҳим адирга кўтарилиб, ўт-ўлан ва ранг-баранг гуллар ҳиди тўлган ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олди. Ёш ошиқни қувонч билан қарши олган шамол унинг қулоғига бир нима деб шивирлар, осмонда пириллаган тўрғайлар чулдирашиб, уни кутлар эдилар. Ҳашаротларни асал билан сийлаётган капалакгуллар қулиб боқар, ичига шабнам йиғилган лолақизғалдоқлар унга майи ноб тақдим этардилар. Кўрсичқонлар чиқариб тапшлаган тупроқ уюмлари жувонларнинг кўкрагидек дўппайиб турарди. Нафас олиб турган ўт-ўланлар ҳидидан маст бўлган Бобораҳим ўзини подшоҳдек сизди. Назарида жамолининг нури ер юзига тушиб турган зебо санами гулдек юзидан пардасини очмай қарашма қилаётгандек эди. У қўлига сетор олиб, баланд овоз билан юраги дардини изҳор эта бошлади:

*Арзимни айтай боди сабога,
Биздин дуо деб ул бевафога.
Эй ёри жоним, кўрсат жамолинг,
Жоним тасаддуқ сен хуш адога,
Ишқингда қуйдим, эй сарвинозим,
Бир марҳамат қил شوҳу гадога!*

Нарироқда, ўртасидан сув жилдираб оқиб тушаётган сойдаги буталар устида шохдан-шоҳга сакраб ўйнаётган

бир булбул сеторнинг овозини эшитиб, чақ-чақлаб сайраб юборди, ҳавода пириллаб учиб турган тўрғай унга жўр бўлди. Ўз овозидан маст бўлган Бобораҳим дам олиш учун ерга ўтирди-да, кейин кўрсичқонлар чиқариб ташлаган тупроқ уюмларидан бирига бош қўйиб осмонга қараб ётди. Назарида бутун коинот унинг кўксига жо бўлгандек эди. Орадан ярим соатча вақт ўтгандан кейин ўрnidан туриб, оппоқ чўққилари ярқираб турган тоғларга, устига самовий нур ёғилиб турган адирлар, водийларга суқланиб қаради-да, секин-аста шаҳар томон йўл олди. Терлаб-пишиб катта масжид ҳовлисига яқинлашганида ҳовузда чўмилаётган болаларнинг шовқинини эшитиб, чўмилгиси келиб қолди. Тез-тез юриб ичкари кирди-да, ечиниб:

– Болалар! – деди. – Мен ҳозир ҳовузга калла ташлайман-у, йўқ бўлиб кетаман.

– Бўғилиб ўласиз-ку, – деди паканагина семиз бир бола.

– Ўлмаيمان. Гаров боғлашасанми?

– Бўпти. Нимадан?

– Юзта ёнғокдан.

– Майли. Шошмай юзгача санаймиз, ўшанда ҳам сувдан бош чиқармасангиз, ютқизганимиз бўлсин.

Бобораҳим сувга калла ташлаб йўқ бўлиб кетди. Болалар олдинма-кетин юзгача санадилар, бир оз туриб қайтадан санай бошладилар. Бобораҳимдан ҳамон дарак йўқ.

– Нима бало, толнинг илдизига боши илиниб қолдимму? – деди гаров боғлашган бола саросимага тушган шерикларига қараб.

– Йўғ-э, ўзи сув тагида ётавераман, деган эди-ку. Бекорга айтмагандир, – деди оёғи узун жиккак бир бола. – Бир оз кутиб турайлик.

Шу пайт масжиднинг кунжида яшириниб турган малла соқолли ўғрикўз киши болаларнинг олдига келиб:

– Ҳалиям чикмадими? – деб сўради. – Бир бало бўлганга ўхшайдур. Бул йигитнинг дедосиними, абасиними, дарров чақириб келинглар!

– Абаси уйда чарх йигириб ўтирибди. Ҳозир чақириб келаман, – деди бояғи оёғи узун ориқ бола.

– Майли, бориб чакириб кел. Мен номаҳрам киши, бу ерда турмай, – деди малла соқолли киши узоқлашар экан.

Орадан кўп ўтмай, юзини дока билан ўраб олган она шўрлик ҳарсиллаб ҳовуз бўйига келди-да, энтикиб:

– Ҳалиям сувнинг тагида ётибдими? – деб сўради. – Вой ўғлим, ёлғизим, тирикмисен, ўликмисен?

– Тирикка ўхшайди, – деди семиз бола. – Сувнинг тагида қимирлаётгани билиниб турибди.

– Вой, жоним болам, кўрар кўзим, ёлғизим! – деб фарёд кўтарди онаизор. – Дунёда орттирган боғим – беҳиштим, суянган тоғим сен эдинг, юрак-бағримни хуноб айлама...

Бобораҳим сувнинг остида бир учи сувнинг бетига чиқиб турган қамиш най орқали нафас олиб чалқанча тушиб ётарди. Қулоғига узоқдан йиғига ўхшаш бир овоз чалингандек бўлди: «Ҳойнаҳой бувим келиб додлаётган бўлсалар керак, уларни хафа қилмай», деб сувдан бош кўтарди-ю, ҳовуздан чиқиб, қўлидаги қамиш найни улоқтириб юборди. Ҳовуз бўйидагилар саросимага тушганлари учун буни пайқамай ҳам қолдилар. Она шўрлик, «Вой, болам тирик экан», деб югуриб келиб, баданидан сув оқиб турган ўғлини кучоқлаб олди-ю, хўнграб йиғлаб юборди. Бобораҳим эса бир силкиниб, онасининг кучоғидан чикди-да, терак шохига қистириб қўйган қўйлак-иштонини кийиб, уйга югурди.

* * *

– Қани Бобораҳим? Нега анинг юзига қора суртиб, қўлини орқасига боғлаб олиб келмадинглар? – деди мулла Бозор ҳориб-чарчаб келган Муҳаммад Ризога.

– Эй, пири муршид, биз анинг орқасидан юриб, адирға чикдик, сойдаги тол тагида пусиб ётдик, – деб ҳикоя қила кетди Муҳаммад Ризо, негадир овозини пасайтириб. – Ул ҳеч қандай аёл зоти билан учрашмади. Қўлига сеторини олиб: «Эй ёри жоним, кўрсат жамолинг» деб нола қилди. Биз ётган еримизда анинг хонишига кулоқ солиб, мумдек эриб кетдик...

Кейин у Бобораҳимнинг уйи томон йўл олганини, катта масжидга келиб, ҳовузга ўзини ташлаб узоқ вақтгача сувнинг остида қолиб кетганини айтиб берди.

– Бобораҳим фиск-фужур гирдобига тушиб қолди, деб ўйлаган эрдим, янглишган эрканман, – деди мулла Бозор пахмок соқолини қашиб, – Ҳофиз ва Навоийнинг ғазалларини ёд олиб юргон йигитнинг илқидин ёмонлик келурми эрди? Сув остида ётишида худонинг ўзига маълум бир ҳикмат бор. Агар бул йигитни астойдил тарбият қилсак, тарикатимизнинг устуни бўлиб етишгай.

* * *

Хонако ҳовлисида оқиб ўтадиган ариқнинг чегида муллалар қатор бўлиб таҳорат қилаётган эдилар. Муҳаммад Ризо билагини тирсагигача юваётиб ёнидаги бир муллаваччага Бобораҳимнинг орқасидан адирга чиқиб, овора бўлганлигини гапириб берди.

– Агар ростдан ҳам маъшуқаси билан учрашиб турганини кўрсангиз не қилар эдингиз?

– Не қилардик, кўлини орқасига боғлаб хонакоға олиб келардик.

– Маъшуқасини-чи?

Муҳаммад Ризо пичирлаб бир нима деган эди, муллавачча хохолаб кулиб юборди. Шу пайт юқорирокдаги таҳорат қилаётган бир мурид:

– Ҳой мусулмонлар, таҳоратингиз бузилди! – деб ҳайқирди; белбоғини боғлаётган Бобораҳимни кўрсатиб. – Анави лаин ариққа қараб пешоб қилди, сув ҳаром бўлди.

– Мен ҳам кўрдим, – деб унинг гапини тасдиқлади шу бугун сочини устара билан олдирган бир мурид ижирғаниб. Баъзилар қайтадан таҳорат қилиш учун сойга туша бошладилар.

– Ушланглар уни, адабини берамиз, – деди биров. Бобораҳим эса қочишни хаёлига ҳам келтирмас, оддий бир иш қилган кишидек бепарволик билан оқ яктагини тўғрилаб, улар томон келаверди.

– Нима қилдинг, аҳмоқ? – деб сўради Муҳаммад Ризо ўдағайлаб.

– Нима қилганимни кўрган бўлсангиз керак. Билиб туриб нега сўрайсиз? Боласини онасига қўшдим, холос.

– Бу уятсизнинг гапини қаранглар. Шариатни оёқости қилгон бу гуноҳқори азимни боғланглар, пири муршидининг ҳузурлариға судраб оборамиз!

Унга ташланган бир муллани Бобораҳим итариб юборди, иккинчисини чалиб йикитди.

– Бир дуо ўқиб: «Қуф-суф!» дейман, биринг кўр, биринг шол бўлиб қолурсизлар, – деди Бобораҳим яқинлашиб келаётган муридларга қаттиқ тикилиб.

Хурофот бандалари кўзларидан ўт чақнаб турган йигитнинг важоҳатини кўргач, кўркиб тисарилдилар.

Бир муриди орқали воқеадан хабардор бўлган мулла Бозор уларнинг олдига келиб:

– Бобораҳим, юр мен билан! – деб буйрук берди.

У итоаткорлик билан орқасидан эргашган шогирдини ўз хужрасига бошлаб олиб кирганидан кейин:

– Бу нима қилик? – деб сўради.

– Эй устод, уламоларимиз, сув етти юмаласа ҳалол бўладур, дейдилар. Мен пешоб қилган ердин таҳорат олаётган зухд-тақво эгалари олдига оқиб келгунича сув етти маротаба эмас, тахминан етмиш маротаба юмалаган бўлса керак, дин пешволари кўзи билан қарасак – сув ҳалол.

~~Нега уламолар...~~

– Бас қил, уламоларга тил тегизма! – деди мулла Бозор қоғоғини солиб. – Ўзингни бил, ўзгани қўй. Таҳорат олиб турган художўй одамларнинг кўнглини ғаш қилиш – улунгуноҳ.

– Художўй деб кимларни айтяпсиз? Улар шайтоннинг мардикорлари-ку! Риёкор муридларингиз кишлок-овулларга чиққанларида сизнинг номингизни сотиб солда халқни талайдилар, бир қўйлакли бўз ёки рўмол совға қилиб, кўчманчиларнинг хотинларини булғайдилар.

– Бўлди, бўлди, гапни чўзма. Мен сен билан кейин сўйлашамен, ҳозирча... хужрани бўшат, мени ёлғиз қўй!

Бобораҳим чиқиб кетганидан кейин мулла Бозор ўйга толди: «Агар бир чора кўрмасак, Бобораҳим бундин ҳам хунук қилиқлар чиқариб, бизни шарманда қилиши турган гап. Ҳар гал уламоларнинг сўзларидин, диний китоблардин мантиқсизлик топиб, мени мот қилмоқчи бўладур. Бир иложини топиб, андин қутулмоқ зарур. Аммо қандай қилиб?..»

У ажин босган пешанасини ушлаб хаёл суриб ўтирган маҳалда Маддоҳ маҳалласидаги катта масжиднинг имо-

ми мулла Абдулхолик қори хужра остонасидан ҳатлаб ўтиб:

– Ассалому алайкум, мулло Бозор охунд, – деди қироат билан. – Нега бошингизни чангаллаб ўлтирибсиз, қандай ташвишлар пешанангизни тириштирган?

– Ваалайкум ассалом. Келсинлар, кани бу ёққа. Кимнинг ғамини ердим? Муридлар, шогирдлар ғамини ейман-да! – Улар ҳол-аҳвол сўрашганларидан кейин мезбон муллаларнинг таҳоратини бузган Бобораҳимнинг қилиқларини гапириб берди.

– Бобораҳим? Бизнинг маҳаллалик ўспиринми? Андижонликларнинг фарзанди...

– Ҳа, худди ўшал боланинг ўзи... Сиз ҳам танир эркансиз-да? – деди мулла Бозор киприксиз кўзларини чақнатиб.

– Ҳа, таниймен. Болалик чоғида, тахминан етти йил илгари, бизнинг масжид ҳавзида яланғоч чўмилар эрди. Мен танбеҳ берганимда бир сўз билан мени мот қилмоқчи бўлди. Агар йигитлик фаслида ҳам шундоғ ишларни қилиб юрган бўлса, ани дарҳол бул ердин жўнатмоқ керак. Офокхожамнинг инилари Махдуми Аъзам ҳузурлариға боринг, шояд ул кишидин бир яхши маслаҳат чиқса...

* * *

Мулла Бозор дарвозаси нақшинкор ичкари-ташқарили муҳташам ҳовлига яқинлашганида бир оз тўхтаб, нафасини ростлаб олди-да, кейин секин дарвозани тақиллатди. Ичкаридан қоп-қора соқолли ўрта яшар дарвозабон чиқиб, меҳмонга таъзим қилгач:

– Қани, ичкарига, ўзлари меҳмонхонада ўлтирибдурлар, – деди.

Мулла Бозор зинадан чиқиб меҳмонхона пойгоҳига кадам қўйганида қорачадан келган, қотма, баланд бўйли Махдуми Аъзам ўрнидан туриб салом берди-да:

– Э, келинг, тақсир, қани тўрга ўтсинлар, – деди.

Ўтириб юзларига фотиҳа тортганларидан кейин ҳол-аҳвол сўрашдилар. Хизматкор дарҳол дастурхон ёзиб, турли ноз-неъматлар келтириб қўйди. Меҳмон билан мезбон у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиришди.

– Муридларингиз орасида бир вақтлар Хуросондин кўчиб келган эронийлар ҳам бор. Алар орасида шиа мазҳабининг воз кечмаганлар ҳам йўқ эрмасдур? – деб сўради мезбон қора соқолини икки бармоғи билан ўйнаб.

– Йўқ десам хато қилмаган бўлурмен. Эронийларни кўчириб келиб Наманганга жойлаштирган Абдуллахон аларни аччиқ қамчи билан сунний мазҳабига киритмоқчи бўлган, аммо мақсадга эришолмаган эрди. Биз юмшоқлик билан аларни тўғри йўлга сола билдик.

– Боракалло, дарахтнинг юмшоқ илдизи харсангни ёриб ўтадур. Юмшоқлик тиғи қиличдин ўткир. Сиз улуг ишларнинг бошида турибсиз, тақсир.

– Назаримда ҳозир шиа мазҳаб эрмас, шаккоқлик биз учун хавф-хатарлидир. Ёшларнинг баъзилари Хожа Ҳофиз, Амир Навоийнинг ғазалларин ўзларича талқин этиб, зухд-такво аҳлига нисбатан нолайиқ муносабатда бўлмоқдалар.

Мулла Бозор бошини қуйи солиб, Бобораҳимнинг қилган ишларини гапириб берди.

– И-е, нега анга жазо бермадингиз? Ани ётқизиб яланғоч баданига йигирма-ўттиз дарра урдириш керак эрди! – деди мезбон қизишиб.

Ўз шогирдига юраги ачишиб турган мулла Бозор уни бундай оғир жазодан қутқариш учун дарров важ топа қолди.

– Тақсир, девонани жазоламоқ шариатга мувофиқ эрмас!

– Андоғ бўлса, ўшал йигитни алдаб-сулдаб узоқ бир ерға отлантирмак лозим. Ани Қошғарга жўнатсак қандоғ бўлар экан?

– Жуда соз бўлади-да! Сиз кўнглимдаги гапни айтдингиз. Пири комил Офокхожам Бобораҳимни ҳидоят йўлига солиб йиборурлар.

– Рост айтдингиз. Бир жиҳатдин буюк оғомга содиқ навкар-мулозимлар, хизматкорлар, ўтинчилар керак. Шариат йўлидин озғон ўшал девона йигитни алдаб-сулдаб, кўнглида саёҳатга хавас уйғотинг. Ёш йигитлар узоқ ерларга сафар қилмоқ, янги-янги ерларни кўрмакка иштиёқманддурлар. Келгуси ҳафта шанба куни мулла Қозоқбойнинг карвони Қошғар сари равона бўлғай.

Арқасиға амри маъруф камчиси тегмаган ўшал йигитни шул карвон била жўнатилса яхши бўлур эрди. Буюк оғам анинг бўйниға итоат занжирини ташлаб, ҳидоят йўлиға солғусидурлар...

Мезбоннинг бу гаплари меҳмоннинг юрагига ғулғула солиб, кўнглида шубҳа уйғотди. Нахотки Бобораҳим шундан-шунга бориб, илм-маърифат ўрганиш ўрнига, кул каби ўтин кесиб сув ташиб юрса, деган фикр юрагини ўртаган, Махдуми Аъзам ҳузурига келиб маслаҳат сўрагани учун пушаймон ея бошлаган эди. У бир оз гаплашиб ўтириб ўрнидан турди. Мезбон хайрлашар экан, унга кўзини қаттиқ тикиб:

– Шанба куни мулла Қозокбойнинг карвони йўлға чиқадур, – деди. – Бобораҳимни албатта Қошғар сари йибормоқ керак, келишдик, а?

– Ҳа, таксир, келишдик, – деди мулла Бозор негадир шошиб.

* * *

– Балам, сенинг кўнглинг тиниқ бир ҳавзға ўхшар, беғубор ойна янглиғ ўз бағрида юлдузлар тўла осмонни акс эттирарди. Бора-бора ифлос сувлар кириб, ани лойқата бошлайди. Эмди бул ифлос ариқларнинг йўлини тўсмоқ, Муҳаммад Ризо янглиғ фосиқлардин узоқлашмоқ керак. Соҳиби камол бўлмоқни истаган киши сафар камарин белига боғлаб, раёзат чекиб ҳақиқат йўлин изламоғи керак, – деб гап бошлади мулла Бозор рўпарасида ўтирган Бобораҳимга киприклари тушиб кетган ўткир кўзларини қаттиқ тикиб. – Бу дунё роҳатин тарк этмагунча киши диёнат дарёсининг соҳилиға етолмағай. Балам, сен пири муршидимиз Офоқхожа ҳазратларининг даргоҳлариға бош уриб бор. Аларнинг соф нафаслари кўнглингни хира қилиб турган шубҳа булутларин тарқатиб йиборғай. Ё ҳу, деб йўлға равона бўл!

Риёкор муллалар, тамагир эшонлардан, белига қовоқ осиб халқни товлаб юрган маддоҳлардан кўнгли айниб юрган Бобораҳим устозининг гапларини эшитиб сафар отига мингиси, қорли тоғлардан ошиб, тошқин сойларни кечиб, узоқдан жаннатдек кўринган Офоқхожа даргоҳига

учиб кетгиси келиб қолди. Мулла Бозор юзи ёришиб кетган шогирдига синчков назар ташлаб, отган ўқи нишонга текканини пайқади.

– Эй устоз, фақирликни ихтиёр қилиб, ҳақиқат йўлига тушганим бўлсун. Ул жаннатмакон ерга қандай етиб борамен, йўл кўрсатинг! – деди Бобораҳим ҳаяжон билан.

Мулла Бозор чуқур бир энтикиб:

– Ўғлим, мен ғамингни еб, ҳаммасини ўйлаб қўйгонмен, – деди. – Келаси ҳафта шанба куни Қозоқбойнинг карвони Қошғар сари равона бўлғай. Карвонбоши билан ўзим сўйлашиб кўямен, бул жихатдин кўнглинг тўк бўлсун. Модари меҳрибонингни кўндирсанг – бас.

* * *

– Ҳеч қаён йибормаймен! – деди ўғлининг гапини эшитиб юраги қон бўлган она шўрлик. – Ҳали ёшсен, оқни қорадин, дўстни душмандин айира билмайсен. Ёт юртларда хор-зор бўлишингни, оч-яланғоч юришингни истамаймен.

– Бувижон, мени йўлдин урманг. Таваккал камарин белга боғлаб, сафарга отлонгонмен.

– Волидаи меҳрибонингни қон қақшатиб кетиш ниятидамисен? Ёнган чироғимни ўчириб, мени адо бўлмас дардга кўмиб кетмоқчимисен? Йўқ, ҳеч қаён кетмайсен! – деди бошидан дока рўмоли тушиб кетган онаизор, ўғлининг йўлини тўсмоқчи бўлгандек икки қўлини кериб.

Бобораҳимга Офокхожа узоқдан фариштадек бегуноҳ, мурдага жон киргизадиган оташнафас бир самовий сиймодек кўринар эди.

– Буви, йўлимни тўсманг. Мен бул ердин бош олиб кетишга азм қилгонмен. Ўзим Наманган шаҳрида бўлсам ҳам, хаёлим улуғ даргоҳда. Табаррук бўсағаларда! – деди Бобораҳим ҳаяжон билан.

– Ўшал ерда бошингга бир бало келмасайди деб кўрқамен, юрагим нотинч, кўнглим ғаш. Вой балам, юрагимнинг мадори, нуридийдам. Онажонинг айлансин қадди-қоматингдан!

Онаизор ўғлининг авзоини кўриб, хатарли йўлдан қайтара олмаслигини тушунди, сафарга оқ фотиҳа беришга мажбур бўлди.

Шанба куни тонг пайтида уларнинг уйи мотамхонага айланди. Бобораҳим бўз чопони устидан белбоғини боғлаб, бўғжамасини олиб, эшикнинг олдига келганида онаси фарёд кўтариб, уни бағрига босди, кўзларидан шашқатор ёш оқиб турган синглиси эса оёқларидан маҳкам кучоклаб олди.

– Мени кўйиб йиборинг, бувижон, – деди Бобораҳим ўзини йиғидан аранг тутиб. – Мен ўғлингизга оқ фотиҳа берингиз?!

У меҳрибонлик занжиридан ўзини кутқариб олгандан кейин кўз ёшларини яширинча артиб, эшикдан чиқиб кетди. Дарахтларни силкитиб ғувиллаган боди сабо совук нафаси билан уни нотаниш ўлкаларга чорлар эди.

ИХЛОС ТУЗОҒИ

Чўллارни қоплаган чечаклар ҳидидан маст бўлган баҳор шамоли дадил қадам ташлаб кетаётган йигитга тегажоғлик қилаётгандек яктаги этақларидан торткилар, юзини сийпалаб, гўё кулоғига бир нарсалар деб шивирларди. Қора қошлари бир-бирига туташган, қуралай кўзлари катта-катта, мўйлови сабза урган, сочлари ўсиб елкасига тушган хушқомат йигит бир пиёла шароб ичиб олган кишидек атрофга кулиб боқиб, юришини тезлаштирди. Қошғар шаҳрининг ташқарисидаги хонақонинг баланд гумбази, унинг атрофини ўраган кўрғоннинг кунгиралари, сернақш дарвозаси кўзга чалинган, юраги гупиллаб уриб кетди, елкасидаги халтасини олиб, ерга ўтирди-да, пичирлаб дуо ўқий бошлади. Бу ихлосманд йигит мана шу хонақода истиқомат қилувчи пири муршид Офокҳожани зиёрат қилгани келаётган эди. Мана энди у ўша улуғ даргоҳ бўсағасида турибди. Насиб қилса, шу бугун фариштамонанд Офокҳожанинг оёғига йиқилиб, табаррук этақларини юзига суртади. Бунинг учун у ҳам жисмоний, ҳам рухий тайёргарлик кўриб қўйди. Қошғар яқинидан оқиб ўтадиган Қизилсув наҳрида чўмилиб таҳорат олди, дуойи такбир билан руҳини поклади.

Кўнгли равшан тортганидан кейин ўрнидан туриб, кунгираддор хонақо томон дадил кадам ташлади, дарвоза олдига етиб келганида қора чопонли, чуст дўппили дарбон йигит йўлини тўсди.

– Тўхта! – деди йўловчининг уст-бошига, оёғидаги эски чориғию қўлидаги сеторга шубҳа аралаш қараб. – Қаерликсен, қайга борасен?

– Намангонликмен, Офокхожани зиёрат этгали келаётирмен.

– Лайлак келганига бир ҳафта бўлғони йўқ, кетиндин намангонлик кепти-да, – деди қоровул кулиб.

Дарвозахонада ўтирган эски саллали, малла чопонли, ўрта ёшли киши тасбеҳ ўгиришдан тўхтаб:

– Ажаб дарвешсифат, хушсурат йигит эркан, қўйиб юбор, – деди. – Нега ани калака қилаётирсен? Намангон аҳли ҳеч қачон лайлакни худо, деган эрмас. Бу – андижонликлардин чиққан гап. Ҳой йигит, бу ёққа келинг, халтангизда не бор?

– Ассалому алайкум, – деди зиёратчи йигит дарвозахонага кириб, елкасидаги халтани ерга қўяр экан. – Таваккал қилиб йўлга чиққан киши на талқону на қалқон ғамин ер, ризқини йўлдин топар, – у халтасидан учта китоб чиқарди. – Хожа Ҳофиз, Лутфий, Амир Навоийларнинг девонлари. Йўлда дилимға ғайрат бағишлаган хамроҳларим шулар. Юрагимға қил сиғмай қолганда ситорининг навосиға қулоқ солурмен.

– Боракалло, чиндан ҳам шеримард эркансен. Пиримизға сиздек йигитлар керак. – Малла чопонли мурид йигитнинг исми, насли насабини суриштирди.

– Отим Бобораҳим, ҳарф ўрганиб, саводимни чиқорғон устозим мулла Бозор охунд менга Машраб деб лақаб қўйғон эрдилар.

– Боракалло, устозингиз сизга топиб лақаб қўйибдурлар, баайни узукка кўз қўйғондек бўлибдур.

– Машрабнинг маъниси не? – сўраб қолди дарбон йигит.

– Машраб – одат, хулқ-атвор дегани. Бул йигитнинг қиёфаси, юриш-туришидан кўриниб турибдурки, хулқи ўзига хос, – деди малла тўнли мурид ва Машрабга ўгирилиб сўзида давом этди:

– Мулла Бозор охунд кутби олам, яъни Офокхожанинг ихлосманд муридлари, девонайи барҳақ, соҳиби жазава, табаррук зот эрурлар. Аларнинг шогирдлари бўлсангиз, сиз ҳам ҳақиқат йўлига тушган мард йигитлардин эркансиз. Офокхожа кеча менга: «Мулла Қосим, оғзида калимаи шаҳодат, белда камари хизмати бўлгон йигитлардин топинг» деган эрдилар.

– Қарангки, дастёри беминнат ўз оёғи билан келибдур, – деди дарбон мийиғида қулиб.

Мулла Қосим унга хўмрайиб қараб қўйди-да: «Қани юринг!» деб Бобораҳим ичкарига бошлади. Хонақонинг ҳовлиси катта бўлиб, унинг икки тарафига мусофирлар учун хужралар, ўтинхона, ошхона, отхона солинган, тўрда катта зикрхона, саломхона. Хонақонинг орқасидаги катта ҳовлида бутун Қошқар вилоятининг ҳокими мутлақи Офокхожанинг хотинлари, канизак-чўрилари чуғурлашар эдилар.

Мулла Қосим зиёратчи йигитни зинапояда қолдириб, ўймакор эшикни аста очди-да, саломхонага кириб кетди. Бобораҳим эса бир оздан кейин сеторини қўлга олиб, баланд овоз билан Офокхожага бағишланган ғазалини ўқий бошлади:

*Даргоҳинга бир оғизни афгор келибмен,
Арзи дилим этмоқ учун зор келибмен...*

Катта саломхонанинг тўридаги курси устида ўтирган Офокхожа ёш зиёратчининг най садосидек ёқимли кўшиғига кулоқ солиб, қулимсиради-да:

– Ким у? – деб сўради.

Эшик ёнида қўл қовуштириб турган мулла Қосим бош эгди:

– Дардиға даво тилаб келган йигит.

– Чақиринг бу ёққа ўшал толиби дийдорни, – деди Офокхожа.

Мулла Қосим таъзим қилиб, орқаси билан юриб чиқиб кетди, бир оздан кейин қомати келишган, қора сочлари елкасига тушган Бобораҳимни бошлаб келди. Юзи илҳом нури билан ёришиб, кўзлари чакнаб кетган ёш йигит икки букилиб салом берди-да, пирнинг оёғига йиқилди. Эғнида оддий кашмирий тўн, ҳожи дўпписида мисқоли салла,

соколига оқ оралаган Офокхожа йигитнинг кўлидан ушлаб тургазиб қўйди. Кумуш ёқали, зар тўнли икки вазир – мулла Бокий билан мулла Сокий ҳокими мутлақнинг икки тарафида виқор билан турарди.

– Ҳузуримизга дармон тилаб келган ҳар бир шери мардга лутф-карам дарвозаси очик, – деди Офокхожа қомагини тик тутиб. У ёш шоирнинг таърифини эшитгани учун исм, насл-насабини суриштириб ўтирмади. Рўпарасида ихлос тузоғига илинган йигит турганини пайқаб кароматини кўрсатмоқчи бўлди. Ўнг қўлини Машрабнинг елкасига қўйиб, кўзларига қаттиқ тикилди. – Хизр назар солгон йигит кўринасен. Хизматимизда бўлсанг, ҳақни ботилдин айириб олурсиз. Билиб қўй, ҳақдин ўзга барча нарса ёлгон. Ҳаммамиз дунёдаги жамики махлуқот ва бируборнинг шуъласи... Ўргумчак оғзидин тола чиқарғони сингари, бирубор ҳам йўқдин самовот курсиси, еру фалакни яратган...

У бир оҳангда гапириб таъсирчан йигитнинг елкасини силар, кўзига тикилиб, айтган сўзларини такрорлар эди. Машраб аъзойи бадани мумдек эриб, қовоқлари оғир тортаётганини сизди, бир оздан кейин кўзига оғзидан тола чиқаётган катта ўргумчак кўриниб кетди-ю, ногоҳ кўз ўнгини зулмат қоплади, оёқда туролмай, йиқилиб тушди¹.

– Кароматингиздин айланай, хоҷам! – деб юборишди девор тагида қўл қовуштириб турган муридлар.

– Сирри-асрор пардасини очиб, бизни ҳидоят йўлига солинг, ё кутби олам! – деб чулдиради мулла Қосим пирининг этагидан ўпиб.

Барчани ваҳима босган. Офокхожа эса кўзини юмган қўйи тошдек қотиб турарди. Бир оздан сўнг оёғи остида ётган Машрабга тикилиб:

– Оч кўзингни, тур ўрнингдин! – деб буйруқ берди.

Машраб уйғониб ўрнидан турди, ўзига келганидан кейин камоли ихлос билан ғайриоддий рухий кучга эга бўлган пирнинг қўлидан ўпди.

Нонвой хамирни роса эзгилаб, унга истаган шаклни бериб, тандирга ёпганидек, Офокхожа ҳам чарчаб

¹ Офокхожа Машрабни гипноз (бировнинг таъсири остида ухлаш, беҳуш бўлиш) ҳолатига келтирган эди.

бўшашган ихлосманд муриддини энди ўтда тоблаб, сувга ташлаши мумкин эди.

* * *

Хонақонинг хўжалиги катта, келди-кетди кўп. Назрга пайдар-пай кўй-эчкилар келиб туради, қассоблар уларни бўғизлаб, нимталаб улгуролмайдилар. Дошқозонлар тагида ловуллаб ёнаётган оловнинг тиллари доим гўшт сўраб яланиб туради. Ялангоёк муридларнинг баъзилари дарёдан сув ташиб, кетма-кет катта хумларни тўлдиради, баъзилари тўқайдан ўтин кесиб келтиради.

Овқат сузаётган маҳалда ҳалимхона тинмай тасбеҳ ўтирган малла чопонли муридларга тўлиб кетади. Улар қоринларини тўйғазиб, ғайратга кириб кетадилар, зикрхонада гир айланиб, зикр тушадилар.

Ичкарида эса чўри-канизлар, Офокҳожанинг бош хотини Хонимнинг хизматларида. Хонақо эртадан кечгача арининг инидек ғувиллайди. Бу ердаги одамларнинг бири-бирига бўлган муносабатларини тушуниб етмаган, ҳали акли уйқуда бўлган Бобораҳим бу муҳитга шоирона тус бериб, ўзини жаннатга тушгандек ҳис қилар, топширилган ишларни бажонидил бажарарди. У ўзига ўхшаш бечора бир мурид билан ўтин арралар, ўчокнинг кулини олар, дошқозон тагига ўт қаларди. Кечкурун овқатланиб ўзига келганидан кейин у баъзан қўлига сеторини олиб, хониш қилар, унинг атрофини ялангоёк муридлар ўраб олар эдилар. Ёш канизаклар бошларидаги рўмолларини қия ёпиб, эшик олдида Машрабнинг ёқимли овозига завқ билан қулоқ солишарди. Мутаассиб мулла Қосим уларни ичкарига ҳайдаб юборар, муридларга турли хил ишларни буюрарди.

Нихоят, у бу воқеалардан Офокҳожани хабардор қилишни лозим топди. Пири муршид унинг гапини эшитиб, бўзариб кетди-да:

– Ани ҳар куни эрта билан тўқайга – ўтин кесишга юборинг! – деб буйруқ берди. – Кечкурун чарчаб келиб, илкига сетор олишга мажоли қолмас.

Канизакларнинг Бобораҳимга қизиқиб қолганлари тўғрисидаги гап унинг юрагида рашк илонини қўзғатиб кўйганди...

Эртасига мулла Боқий Бобораҳимнинг қўлига ўн кулоч аркон, битта ўтқир болта бериб: «Сизнинг вазифангиз, ҳар куни тўқайдин бир эшак ўтин кесиб келиш», деди.

– Хўп, тақсир, – деди Бобораҳим қўл қовуштириб. Шундан сўнг ҳар куни азонда туриб, эшагига тўқим уриб, тўқайга жўнайдиган бўлди. Йўлда ўзини овутиш учун у ўз ғазалларини куйга солиб хониш қилар, кўнгли эрталабки ёмғирдан яшнаган тоғдек умид чечаклари билан қопланар эди. Паррандаларнинг чуғур-чуғури билан тўлиб-тошган тўқайга келиб, эшагини тушовлаб, қўлига болта олиб ёввойи жийда, тол, тўронғиларни кесиб боғларди...

Шу зайлда ойлар кетидан ойлар ўтди. Ёз ўтиб, қиш келди. Қиш ўз орқасидан баҳорни эргаштириб келиб қолди. Қулдек қорайиб, қўлларини қадоқ босган Бобораҳим ҳамон тўқайга қатнагани-қатнаган эди.

Хонимнинг хизматида бўлган бир чўри қиз ҳар куни намоз вақти Офокхожага таҳорат учун сув олиб чиқарди. Машраб сернақш мис обдаста кўтариб турган, қизил рўмолини қия ёпинган бу чиройли канизакни кўрса ҳам индамай ерга қараб ўтиб кетар эди. У номаҳрамга, хусусан пири муршиднинг хизматидаги чўриларга тикилиб қарашни куфрони неъмат деб биларди. Лекин қиз тушмагур... қомати келишган, мўйлаби сабз урган чиройли йигитни кўрганда гулдек очилиб кетар, рўмолининг бир чеккасини очиб, хиёл қийиқ, қора кўзлари билан қулиб қарарди-ю, дарҳол юзини тескари ўгириб оларди. Гаплашишмаган бўлсалар ҳам, кўзга кўринмас меҳр иплари уларни бир-бирга боғлай бошлаган эди.

Бир куни кечқурун Машраб эшагини ўтинхона олдида тўхтатиб, ўтин тушираётганида қошига ўсма қўйиб кипригига сурма тортган қиз у ёк-бу ёкқа қараб, унга яқинлашди.

– Бугун анча хушҳолсиз-ми, – деди у жон олғувчи кўзларини Машрабга тикиб.

– Ҳа, – деди юзи ёришиб кетган Машраб. – Бугун савоб иш қилдим. Бир кийикнинг боласини ушлаб олган эрдим, қўйиб юбордим, онаси мени алқай-алқай уни эргаштириб кетди.

– Ҳамиша савоб иш қилиб юрасиз. Умрингизда гуноҳ ҳам қилғонмисиз? – деди у киноя аралаш қулиб. Кейин

гапни бошқа ёққа бурди. – Вой, этагингиз ёғочга илиниб йиртилибди-ку. Чакмонингизни ечиб беринг, мен тикиб берай.

– Ҳозир. Олдин ўтинни тушириб бўлай. Кейин ечиб мана бу ерга қўямен.

– Яхши, яктагингизни ҳам ечиб қўйинг, мен ювиб бе-рамен.

Бу гапни эшитиб Машрабнинг қалби муҳаббат нури билан тўлиб-тошиб кетди. Хурсанд бўлганидан у ўзини қаерга қўйишини билмас, ашула айтгиси келарди. Назарида бугун қилган савобли иши унга севги хазинасининг дарвозасини очиб бергандек эди.

Бугун эрта билан одатдагидек тўқайга келиб, қўлига болта олганида ўттиз қадамча нарида мўлтираб турган кийикка кўзи тушди. Машраб уни анча ергача таъкиб қилиб борди, кийик ўқдек учиб кетди-да, яна тўхтади. Жонивор шу орада боласи бордек узоққа қочиб кетмас, қўлида болта ушлаган йигитни чалғитиб, чўлга олиб кетмоқчига ўшар эди. Ёш йигит изига қайтиб, орқасидан кийикнинг эргашиб келаётганини пайқади ва уни биринчи учратган жойида, ўтлар орасида кийик боласи ётганини кўрди. «Кечагина ёки бугун саҳарда туғилган бўлса керак», деб уни қўлига олди. Машрабнинг меҳри товланиб, бир қўли билан кийик боласини аста силаб, унинг шабнамдек жозибали кўзларига термилди. «Уйга олиб кетиб тарбият этсамми?» деган фикр кўнглига келди-ю, лекин узоқда намли кўзларини боласига тикиб ер тепиниб турган онасини кўргач, ўз фикридан қайтди. «Кўркма жонивор, болангни олиб кетмайман», деди йигит кийик боласини ерга қўйиб, орқасига қайтар экан. Она кийик болтали йигитнинг узоқлашганини кўриб боласининг ёнига келди, уни ялаб кейин эмизди, сўнгра гандираклаб юра бошлаган кийикчани эргаштириб, кўздан ғойиб бўлди. Узоқдан уларни кузатиб турган Машраб, хурсанд бўлиб ўзини адолатли бир иш қилган подшоҳдек ҳис этди ва бугунги хурсандчилик шу савоб ишнинг оқибати деб ўйлади.

* * *

Рўзихон билан Машраб одамларнинг кўзини шамғалат қилиб тез-тез учрашадиган бўлиб қолишди. Улар намо-

зи шом ёки хуфтон вақтини сабрсизлик билан кутишарди. Бу вақтларда жамоат жам бўлиб намоз ўқир, хонақо ховлисида зоғ учмасди...

Ёш канизакнинг ёкут лабларидан муҳаббат шаробини тотиб кўрган Машраб намозни унутиб қўйган, жаннатдаги ҳавзи кавсар шаробидан ҳам воз кечган эди. У ўзини му-сулмони комил ҳисобламаса-да, вужуди дин ақидаларига бўйсунмаётганини ҳис этарди.

Бир куни хуфтон намози ўқиладиган маҳалда Рўзихон унинг белидан кучиб:

– Ўлгунимча кулингиз бўлай. У дунёга кетишга рози-мен, – деди.

– Бошимда отам, қўлимда ҳунарим, турарга уй-жойим бўлмаса, сени олиб қаёққа борамен? – деди Машраб.

– Файзободга бориб бойларнинг қўйини боқамиз. Тинч яшаймиз, бир қапада.

Машраб севгилисининг қорнига кулоқ тутиб шивирлади:

– Ўша ерда туғиладиган болалар қорнингда туриб: «Дада, нон, дада, ош!» деб йиғлашяпти. Мен уларни қандай боқамен?

– Қўйсангиз-чи! – деди қиз, унинг пешанасидан итариб юбориб.

– Қаерга қочсак ҳам Офокхожам бизни топиб олғай. Ахир, у бутун Қошғарнинг подшоси-ку! Ерга кирсак кулоғимиздин тортиб чиқарғай, осмонга чиқсак оёғимиздин...

– Бўлмаса Или бўйига қочиб кетайлик.

– У ерлар қалмоқ хони Хунтайши илкида. У Офокхожамнинг дўсти ва хожаси. Қалмоқлар дарҳол бизни топиб, Қошғарга кайтаргусидирлар. Қайга борсак ҳам бошимиз асорат домига илингуси, – деди Машраб.

Ўй-хаёл домига илиниб тилрчилаган икки ёш юрак нажот йўлини ахтарар, бироқ озодлик дарвозалари кулф эканини кўриб, ўзларини қаерга қўйишни билишмас эди. Йигит ҳар куни ўтин кесгани тўқайга бориб, иш билан ўзини чалғитмоқчи бўлар, қиз эса унинг йўлига интизорлик билан кўз тикарди.

Бир куни Машраб тўқайзорда қувватдан қолган бир чолга қўмаклашаман деб одатдагидан кеч қолди. Икков-

лон түрт-беш боғлам ўтин тайёрлагунарларича кун ботиб, атрофни қоронғилик боса бошлади. Ўтин ёрадиган, сув ташийдиган, ҳовли супурадиган муридлар – Машрабнинг дўстлари хавотир олиб: «Бечорани бўри еб кетмасайди, кечалари тўқайда ёлғиз юриш хатарли. Оч бўрилар, шақоллар емак кидириб изғиб юрадилар», дейишар эди. Бу гаплар севгилисини кутавериб кўзи түрт бўлган Рўзихоннинг қулоғига чалиниб, юрагига ғулғула соларди. У бир жойда туrolмай, гоҳ ичкарига кириб, ўзини овутиш учун бирор иш билан шуғулланар, гоҳ ух тортиб, яна ташқарига чиқар, эҳтиёткорликни ҳам унутиб, хизматкорлардан Машрабнинг келган-келмаганини суриштирарди. Унинг безовталиги баъзи одамларнинг кўнглида шубҳа уйғота бошлади.

Мулла Боқий хуфтон намозидан кейин Машрабни кидириб топиш учун тўқайга одам жўнатмоқчи бўлиб турганида, унинг ўзи келиб қолди. У чарчаган, кўзлари киртайган бўлса ҳам чехраси очик эди. Дўстлари теварак-атрофини ўраб олиб, нима учун кечикканини сўрай бошладилар...

Эртасига эрталаб мулла Боқий Офоқхожа билан ёлғиз қолганида Рўзихондан шубҳаси борлигини, кеча Машраб кечикканида у безовталаниб, ух тортиб юрганини батафсил сўзлаб берди.

Офоқхожа бу гапни эшитгач, юраги эзилиб кетган бўлса-да, сир бой бермай:

– Раҳмдил чўри, ўтинкашни бўри еб кетмасайди, деб ташвишланган бўлса – бу ажабланарли эрмас, – деди.

Дами ичига тушиб кетган мулла Боқий тавозе билан бош эгиб кўйди, ичида эса Бобораҳимни қўлга тушириб жазосини беришга аҳд қилди. У сўраб-суриштириб, Машраб баъзан шом, баъзан хуфтон намозини жамоат билан ўқимаслигини билиб олди ва тажрибали сайёддек қаерларга тузоқ қўйиш кераклигини дилидан ўтказиб, тасбеҳини ўгира бошлади...

Ҳаммаёк жимжит. Хонақода жамоат жам, муридлар Офоқхожага иқтидо қилиб шом намозини ўқимоқдалар. Ёруғлик қоронғилик билан қўшилган пайт. Висол дамига муштоқ бўлган икки ёш худди оҳанрабо мусиқа қалбга сингандек бир-бирининг кучоғига отилди. Иккови ҳам

бир қадахдан бода ичгандек, атрофдаги нарсаларни кўрмас, кулоқлар болдек ширин сўзлардан бошқа нарсани эшитмас эди. Шу пайт пана жойда яширинган икки девсифат мурид бирдан отилиб чиқиб, уларни бир-биридан ажратди. Беихтиёр қичқириб юборган Рўзихоннинг товушини эшитиб, мулла Боқий ҳам уларнинг устига югуриб келди.

Машрабнинг қўлини орқасига боғлаб ўтинхонага ташладилар, Рўзихонни эса сочидан судраб ичкарига олиб кириб кетдилар.

Офокхожа воқеадан хабардор бўлса ҳам, ҳеч нарса эшитмаган кишидек вазмин ва хотиржам эди. Эрталабки нонуштадан кейин у шошмай саломхонага чиқди. Одатдагидек, тош каби қотган юзида ясама улғворликдан бошқа ифода йўқ, ғазаби кўнгил хилватхонасида пинҳон, негадир кўзлари қонталаш эди. Курсига ўтириб, кашмирий чопонининг этакларини йиғиштириб олгандан сўнг қаддини ростлаб, гуноҳкор йигитни бошлаб келишни буюрди. Икки мурид қўли орқасига боғланган Машрабни қўлтиғидан ушлаб олиб келдилар.

– Қўлини ечиб қўйинглар! – деди Офокхожа.

Икки қўли бўшаганидан кейин Машраб «гурс» этиб пирининг оёғига йиқилди ва ялиниб, афв этишни сўради.

– Лутф-карамнинг ҳам чегараси бор. Жиноятни жазосиз қолдириш оқил кишининг иши эрмас, – деди Офокхожа. – Сўнгра ўнг томонида турган мулла Соқийдан сўради: – Хўш, шарорат кўчасига кирган фосикнинг жазоси не бўлур?

– Ўлим, – деди мулла Соқий. – Ани қопга солиб, минорадан ташлаб юбормоқ керак!

Пири муршид сўл томонига бурилиб, мулла Боқийга қаради:

– Хўш, сиз нима дейсиз?

– Мен ҳам шул фикрдамен, фосикнинг қони ҳалол!

Офокхожа кўзини юмиб, гўё адолат юзасидан иш кўрмоқчи бўлган подшоҳдек ўйга толди. У боғида очилган ноёб гулни ўзидан олдин бир ялангоёқ муриди ҳидлагани учун ғазабга келган эди. Рашк оловида ёнган юраги: «Машрабни ҳозироқ қопга солиб, минорадан ташлаттириб юбор!», деб турса-да, ақли: «Кўп ошиқма! – дер эди. – Бу ялангоёқ шоир йигитнинг камбағал муридлар ораси-

да мухлислари кўп. Қатл эттирсанг, уни валий деб юрита бошлайдилар. Сен валий бир одамни ўлдиртирган бўлиб чикасан. Ўйлаб кўр!»

У чуқур мулоҳазадан сўнг бир қарорга келди-да, ёнини ковлаб, мис ва темир қотишмасидан ясалган муҳрини кўлига олди. Содик муриди мулла Қосимни чақириб, унга бир хокандоз чўғ келтиришни ва муҳрни оловга тоблаб қиздиришни буюрди.

– Шариат халқасини узиб, шарорат йўлига кирган бу осий банда ўлимга лойик, – деди у қовоғини уйиб. – Аммо биз қасос олмакни айб, афв этмакни ҳунар деб билурмиз. Шул сабабдин қонини ўзига бағишладик. Аммо жинойтни жазосиз қолдирмак ҳам шариатга хилоф. Шуни хотирда тутиб, бу фосиқ йигитни эрлик қувватидин маҳрум этмакка қарор қилдик.

Шундай деб чўғда қизиб тобига келган муҳрни дастасидан ушлаб, олдида бош эгиб турган Машрабнинг бўйнидаги асаб томирларидан бирига босди. Машраб кўксига найза санчилган одамдек инграб йиқилди.

– Отхонага олиб боринглар бу фосиқни, Ниёз охунани ахта қилиб қўйсин! – деб буйруқ берди Офокхожа. Орадан бирор соат ўтганидан кейин беҳуш Машрабни нимқоронғи хужрага олиб кириб, эски пўстак устига ётқизиб қўйдилар. У ўзига келганидан кейин ҳам қимирлашга ҳоли келмай, инграб ётди. Кечга яқин мудроқ бошланган эди, кўзи хужра эшиги олдида турган Ажалга тушди. У Машрабга ўқрайиб қараб турарди, бир оздан кейин Ажал бошини кўтариб, авзойи ўзгарган ҳолда тисарила бошлади. «Тепамда нимани кўрдийкин?». Машраб кўзини кўтариб юқорига қараган эди, боши устида хушмўйлов Ёшлиқни кўрди. У лаби учган қосани кўтариб турар, коса четидан кўз ёшидек тиниқ сув томарди. Бир томчи сув Машрабнинг пешанасига тушган эди, у чўчиб уйғониб кетди ва кўкрагига туф-туфлаб, ўзига келди-да: «Яхши туш кўрдим. Умр қосаси обиҳаёт билан тўла эркан, узоқ яшаймен», деб ўйлади.

Бир ҳафтадан кейин Машраб ўзига келиб, аста-секин юра бошлади. Унинг аъзойи баданида қувват қолмаган, ранги совуқ урган япроқдек сап-сарик. Хонақода хизмат қилиб юрган ялангоёқ муридлар унга раҳм қилиб, та-

салли беришарди. Бутун дунё кўзига қоронғи кўринган Машрабга ҳеч гап ёқмас, ширин сўз кўнглини беҳузур қилар эди. «Умрим хазон бўлди, эмди уйлана олмаймен, фарзанд кўрмаймен, – деб ўйлар эди у. – Пири муршидим хурлиқодек канизаклар қуршовида, роҳат-фароғат ичида. Мени фосиқ деб эрлигимдан маҳрум этди, ўзи бўлса – чиройли чўри кизнинг қўлидан обдастани олиб, мустаҳаб килади!..»

Секин-аста у ихлос тузоғидан қутулиб, бошда жаннатдек кўринган бу ер фикс-фасод, тамагирлик макони бўлган ботқоқлик эканини англай бошлади. «Тезроқ бу макондин қочиб қутулмак керак, – деган қарорга келди у. – Офоқхожам соҳиби каромат деб юрсам, соҳиби озор эркан».

Кеч куз пайти... Жануб томонга учиб, тепасидан дод солиб ўтаётган турналарнинг «қурей»лаши осмонни тўлдирган... Шоир улар билан бирга иссиқ томонларга жўнаб кетишни истаб қолди. Чўл шамоллари ғувиллаб сафар камарини боғлашга даъват этарди.

Ёш йигитнинг аҳволини тушунган тадбиркор пири муршид унинг илтимосини дарҳол қабул қилди. Мулла Қосим: «Йўл харжи учун анга бир сиқим ярмоқ беринглар!» – деди. Хазинасини тўлдириш пайида юрган бу одамнинг пулини Машраб қабул қилмаслигини билмас эди. Йўлга отланган Бобораҳим мис чақалар қўлини куйдиргандек, уларни дарҳол муридларнинг оёқлари остига сочиб юборди-да, иккита арпа нонни белига тугиб, пиёда йўлга тушди.

* * *

Орадан бир неча ой ўтганидан кейин мулла Боқий Ёрканд, Хўтан томонлардаги одамларидан Машраб тўғрисида ғалати гаплар эшитди ва улардан пирини огоҳ қилишни лозим топди. Бир куни мулла Боқий Офоқхожа билан ёлғиз қолганда:

– Пирим, Ёрканд ва Хўтан тарафлардин ғаройиб хабарлар келмоқда, – деди. – Бобораҳим Машраб ул ерларда ахлоқ ва одоб чегарасидан чиқиб, бизни иснодга қолдиратурғон ғазаллар тўкиб юрган эрмиш.

– Чунончи?

– Ёрканд ҳокими ани ҳурмат қилиб, ўрдасиға чорлабдур, ўзининг кимхоб тўшагига ўтирғизиб эъозлабдур. Бобораҳим эса тўшакка ўтириб, «Сайидсен, хожасен, зинҳор мағрури насаб бўлма» мисраси билан бошланатурғон беҳаё ғазалини ўқибдур. Хўтанда эса шаҳар қозисиға: «Бошингиздаги саллани менга беринг, умри бекорга ўтмоқда, ани йиртиб ярмидин иштон, ярмидин кўйлак қилиб олайин», дебдур. Машраб салласи катта, тасбеҳ ушлаган муллалар, зоҳидларни, хожаларни кўрса авом олдида аларни шундай беҳурмат қилар эмиш. Сизнинг муридигиз бўлғони сабабидин ҳеч ким анга озор бермакни истамасмиш. Итоат ипини узган бул ялангоёқни тизгинлаб олмоқ вақти етди.

– Рост айтасиз, мулла Бокий, – деди Офоқхожа мошгуруч соқолини силаб. – Бул савоб ишни сизга топширурмен. Эҳтиёткорлик билан ани Или бўйига, қалмоқлар элиға жўнатмак керак. Торончилар: «Юринг. Или бўйига борайлук», десалар бас. Дарбадар ҳаётға ўрганган йигит йўқ демагай.

– Сизнинг амрингиз вожибдур, пирим, – деб қуллук қилди мулла Бокий.

* * *

Эрта баҳор... Ёмғирдан кейин ўтлар, чечаклар билан қопланган ёнбағирлар офтобда ранг-баранг тусда товланар, сойлар тўлиб, раққосалардек буралиб оқар эди. Енгил шамол эсганда дарё сатҳида қизларнинг сочиға ўхшаш мавжлар пайдо бўлар, тўқайларда кушлар қиш уйқусидан дала гулларига кўниб, ёнма-ён турган ёрларни бир-бирига қовуштирарди.

Найзабардор қалмоқлар Офоқхожанинг амри билан Қашқар томондан кўчиб келган ерсиз деҳқонларни молдек ҳайдаб «яйлов»ларга олиб кетмоқдалар. Улар қалмоқ хонига торон, яъни бугдой-арпа экиб бериш учун жўнатилганлар. Юз-кўзларини чанг босган бу шўрликлар эски-туски кўрпа-тўшакларини, қақир-қукурларини икки ғилдиракли араваларга ортган, баъзилари бор-йўқларини эшакларга юклаб, хотин, бола-чакаларини эргаштириб кетмоқдалар. Улар орасида бўз халтасини орқалаб, сетори-

ни кучоқлаб олган Бобораҳим ҳам бор. Одамлар дам олиш учун ўтириб, гулхан ёкканларида у сеторини созлаб, ўз ғазалларини ўқий бошлайди, кўнгли чўккан, ҳорғин одамларни овутиб, дуоларини олади. Қоринларини тўйғизиб олгач, соқчилар торончиларни ўринларидан турғазиб олға ҳайдайдилар. Ниҳоят, бу оломон Или дарёси бўйига етиб келганидан сўнг соқчилар бошлиғи хоннинг амрига мувофиқ уларни «яйлов»ларга жўнатади.

Қалмоқ хони Хунтайшининг қароргоҳи баланд бир тепалик ёнбағрига жойлашган бўлиб, унинг оқ ўтови нўёнларнинг ранг-баранг ўтовлари билан қуршалган, найзабардор навкарлар уларни кўриклаб турарди.

Кепчикдек юзи қип-қизил, сочларига оқ оралаган қийиқ кўзли хон ўтовнинг тўрига солинган тўшак устида ўтириб, торончиларни ҳайдаб келган соқчилар бошлиғининг маълумотини тинглади-да:

– Яхши, – деб чуқур нафас олди. – Торончиларнинг бир-икки ойлик озиқ-овқати борми?

– Баъзилари кўй-эчкиларини ҳам ҳайдаб келганлар, талқонлари кўп, баъзиларида ҳеч вақо йўқ.

– Ҳечқиси йўқ, очларидин ўлмастар. Тоғларда ажрик ўти кўп, илдизларини туйиб еб, менга торон экиб берсалар бўлгани, у ёғи билан ишим йўқ.

– Очларидин ўлмайдилар. Ахир, мусулмонлар балиқ этини тановул қиладилар-ку. Дарё ва сойларда балиқ кўп.

Хунтайши жирканиб, ёнига туфлаб қўйди-да:

– Менга қолса Илидаги барча балиқларни тутиб есинлар! – деди. – Хўш, яна нима гап бор?

– Торончилар орасида Бобораҳим отлиғ намангонлик бир йигит ҳам бор. Сетор чалиб, жир-жирлаб одамларни йўл-йўлакай овутиб келди. Мен уни ажратиб олиб қолдим, торончиларни ишдан қўяди, деб қўрқаман. Бундан ташқари, агар очарчилик бошланса, фитна кўзғаши мумкин. Қора халқнинг унга ихлоси зўр.

– Уни олиб қолиб яхши қилибсен. Уша Бобораҳим деган йигитни Кўкшер яйловига туя бокқани жўнат. У ердаги туябоқар чол, менга бир ёрдамчи юборинг, деган эрди.

– Бош устига, шу бугунок бир соқчи билан жўнатамен.

* * *

Кўкшер яйловида сочлари оқариб, тишлари тушиб кетган бир қирғиз чол Бобораҳимни ўз ўғлидек кутиб олди, устига йиртиқ қора наMAT ёпилган ўтовида меҳмон қилди, буғирсоқ ва туя сути билан сийлади. Тўйиб овқат еб, кайфи жойига тушган Бобораҳим қорнини силаб чолнинг ажин босган юзига қаради:

– Бобо, мен нима иш қиламен?

Чол қийиқ кўзлари билан кинояомуз кулимсираб қўйди.

– Бу жерде жумуш кўп. Кундузи туя боғасин, тунда кўриқтайсин. Бўталарга жабиқ жабарасан тунда, бўлмаса тиши-тишине тийбай қалат.

Бобораҳим чол берган андазага қараб наMATдан ёпинчиқ бичиб, тунлари уни чоклар, кундузи далада туя боқарди.

Бўйни узун, оёқлари, ўрқачлари беўхшов туялар беозор, сути одамга фойдали. Жониворлар бора-бора Бобораҳимнинг сўзларини, эркалалари, койишларини ҳам тушунадиган бўлиб қолишди... Улар беозор кўзлари билан тикилиб, гўё Бобораҳимнинг қалбидаги дардларини англашарди.

Фақат буғролар, яъни эркак туяларгина баҳорнинг бошида хавфли бўлади. Оғизларидан кўпик оқизиб, қонли кўзлари билан ўкрайиб қарашади. Одамни оёқлари остига олиб, янчиб ташлашга тайёр турган буғролардан ёш туябон ўзини эҳтиёт қиларди. Бошқа мавсумларда улар беозор бўлиб қолишларини у биларди.

Туялар чол айтганидек фақат кундуз куни ўтлар, кечаси эса чўк тушиб, кавш қайтариб ётишарди. Шоир шу ягона сирдошларини кечаси алламаҳалгача кўриқлар, кейин итини қоровул қилиб қўйиб, озроқ мизғиб оларди.

Бобораҳим янги келган йили туғилган бўталоқлар улғайиб, она бўлишга ҳозирлик кўра бошладилар.

Баъзан шоирнинг юраги сиқилар, ўткир кўзлари уфқда бир одамни кўриб колгудек бўлса югуриб бориб уни гапга солар, дунёда нима бўлаётганини билишга интиларди. Бошқа вақтларда унинг ягона овунчоғи сетор, суҳбатдошлари кўхна китоблар эди.

Ниҳоят, у кулфатга кўниб юраверса, машаққат юки борган сари оғирлашиб кетаверишини англади. Қачонгача одамлардан узоқда худди туяга ўхшаб бийдек чўлда юра-веради?

Бир куни туялардан хабар олгани келган тевачи орқали хонга арзнома юбориб, ўзини бу ғурбатдан озод қилишларини илтимос қилди. Хунтайши уч йил ишлаб бир чақа ҳам талаб қилмасдан, озиқ-овқат сўрамасдан ҳиммат қилган Бобораҳимнинг арзини инobatга олиб, унинг ўрнига бошқа одамни юборди.

* * *

Дарёда чўмилиб, сочини кул билан ювиб, ёғоч тарок билан тараб олган Бобораҳим, кўк шолчадан тикилган ажойиб тўнини кийиб, хоннинг қароргоҳига жўнади. У ўзини қафасдан озод бўлган қушдек енгил ҳис қилар эди.

Қароргоҳга яқинлашганида у рўпарасидан бир тўда отлиқ қизлар келаётганини кўриб тўхтади. Чўлда юриб, туя сути ичиб, ўткирлашган кўзлари билан дугоналари ўртасида келаётган қизил кўйлакли, лаблари ёқут, икки юзи анордек бир қизни кўриб, ҳайратда қолди: олмос, инжу тақинчоқлари ярқираб турган бу гўзал юлдузлар қуршовида осмондан ерга тушган тўлин ойга ўхшарди. Бобораҳим ранг-баранг кийинган, бўйинларидаги зеб-зийнатлари нур сочиб турган бу қизларнинг йўлини тўсди, сеторини қўлга олиб, ўртадаги оқ арғумоқ устидаги қизил кўйлакли хон қизига қараб, найдек мулойим овоз билан куйлай бошлади:

*Кокилнинг анбар дурур, жон ичинда жонон қиз,
Кўзларинг ахтар дурур, юзи моҳитобон қиз!*

*Лабларинг эрур лаълдек, юзларинг қизил гулдек,
Барча сенгаким қулдек, хизматингга қурбон қиз!*

Қизнинг қомати моҳир санъаткор кўлидан чиққан хайкалдек келишган, қора кош йигитнинг ёқимли овозига қулоқ солиб, қулиб қўйди. Онаси қирғиз бўлгани учун у ўзбек, қирғиз тилларини яхши биларди. У ғазалнинг кўп сўзларига тушунмаса ҳам, бу шеър ўз шаънига айтилган мадҳия эканини англади:

– Ҳой жигит, жўлинг бўлсун, қай жерденсин? Атинг неме?

– Отим Бобораҳим. Кўкшер яйловидан келаётирмен. Уч йил отангининг туяларини бокиб ҳақ олмаган эдим, сенинг кулиб бокишинг, бир оғиз ширин сўзинг уч йиллик хизматимнинг ҳаққи бўлди.

Хоннинг қизи унинг гапидан завқланиб кулди.

– Ўзингди кўрбусем-да, мен элден уқтим, сени кўрувга кумар эдим. Ўз оёғингмен келин, мана арнап ир айтканинг менинг учун улкен белек бўлди. Бизга кўнок бўлгин, сени сийлаб, иззатлаб қўй сўйдирайин.

– Мамнуният билан таклифингни қабул этгаймен! – дея Бобораҳим четга чиқиб, таъзим қилиб турди.

Қиз жилмайганича арғумоқнинг жиловини силтаб, дарё томон йўл олди.

Орадан бирор соат ўтмай, Бобораҳим тоғнинг этагида жойлашган қароргоҳга етиб келди. Баланд тепалик устига қурилган, теварак-агрофини ранг-баранг чодирлар, ўтовлар ўраб олган, ёнига туғ тикилган оқ ўтов яққол кўзга ташланиб турарди. Бобораҳим тепаликка яқинлашиши билан бир неча киши югуриб келиб, ҳолаҳвол сўрашди. Улар хон қароргоҳида қолиб, унинг хизматини ўтай бошлаган қошғарликлар эди. Бобораҳим саволларга жавоб бериб, таниш-билишларининг ҳолаҳволини сўраб-суриштирди, уларнинг гапларига қараганда кўчиб келганларнинг баъзилари қазо қилган, кўплари теварак-атрофдаги «яйлов»ларда буғдой етиштираётган эканлар.

– Журинг биз билан, сизни бир ўтовга ўринлаштириб қўёйлуқ, – дейишди улар.

Кечкурун Бобораҳим гулхан ёнида бир парча қўй ёғи билан тарс-тарс ёрилиб кетган оёқларини мойлаб ўтирган маҳалда бир навқар келиб, хон ўз ҳузурига чорлаётганини билдирди.

– Ҳозир борамен, кутиб тур, – деди Бобораҳим қўлидаги ёғни оловга яқинлаштириб. – Чап оёғимни ҳам мойлаймену, либосимни кийиб, хон олдиға боргаймен.

Уни икки гулхан орасидан ўтказиб, эшигида иккита найзабардор қалмоқ турган оқ ўтовга бошлаб кирдилар. Бобораҳим тўрдаги тўртбурчак тўшак устида чордана қуриб ўтирган хонга эмас, ёнидаги қизига таъзим қилди.

Сочларига оқ ораласа ҳам, товоқдек юзи қип-қизил Хунтайши хохолаб кулиб юборди.

– Кимга таъзим қилишни билади бу ялангоёк, ростда, янги очилган гул турганида, нима қилади тиканнинг олдида бош эгиб! – деди у ўз тилида. Кейин ёнидаги тилмочга кўз ташлаб қўйиб, Бобораҳимга юзланди: – Майли, гуноҳингдин кечдим. Ўзинг ҳалол йигит экансен. Бизга қилғон беғараз хизматинг эвазиға сенга шоҳона инъомлар бериш ниятидамиз. Нима керак бўлса айт, мен ҳеч нарсамни аямаймен.

Тилмоч хоннинг сўзларини таржима қилиб, Бобораҳимга юзланди.

– Хонга айт, менга ҳеч нарса керак эрмас, – деди Машраб қаддини ростлаб. – Тилагим шуки, хон жаноблари мен билан бирга Қошғар томондин келган бечора торончиларға раҳм-шафқат қилсалар, уларни оч қўймасалар, мусофирларга жабр-зулим қилмасалар...

– Улар билан ишинг бўлмасун! Сен – намангонлик улар қашқарлик, ўзингта нима керак? – деди хон нохуш важоҳат билан.

– Боя айтдим-ку, менга ҳеч нарса керак эрмас, деб...

– Одамлар айтганидек, авлиё экансен. Ўзинг эмас, бировларни ўйлайсен. Умримда сендек дарвешни кўрмаган эрдим. Уч йил хизмат қилиб, бир ярмоқ сўрамайди-я!

– Уч йиллик хизмат ҳақини боя менинг бир ширин сўзим учун сотган, – деди қиз қалмоқчалаб.

Хунтайши яна хохолаб кулиб юборди.

– Боя айтиб эдинг-а! Ёдимдан кўтарилибди. Ундай бўлса орамиз очик, – деди Бобораҳимга кулиб қараб. – Сен меҳмонимсан, дастурхонимиз сен учун очик. Хизматингта тайёрмиз, хоҳлаган ерингта бор, ғазал айтиб юравер.

Машраб ташқарига чиққанда қароргоҳда хизмат қилиб юрган торончилар унинг атрофини ўраб олиб, хоннинг илтифотига сазовор бўлгани учун уни қутлай бошладилар.

Шоир теварак-атрофдаги яйловлар, кишлокларни айланиб, хушманзара ерларни томоша қилди. Қаерга борса торончилар уни тавоф қилиб, чопонининг этагидан ўпар, қўлини юзларига суркашарди. Бобораҳим эса уларнинг ихлосини қайтаришга уринар, садақа пулларини оломон

устидан сочиб юборарди. Унинг бу қилиқлари ихлос ипини узиш ўрнига янада мустаҳкамлар эди.

* * *

– Тим қора сочларинг тунга ўхшаса, ялтираб турган кўзларинг юлдузларга, оппоқ юзинг ойга ўхшайди, – деди Бобораҳим хоннинг қизини эркалаб. – Агар уйланишга қодир бўлсам, сендан яхшироқ қаллиқ тополмас эдим. Аммо мен сенга эр бўлолмаймен, сен менга хотин. Ахир бораи десам – уй-жойим, бошимда отам, қўлимда ҳунарим йўқ. Ўзим оворайи жаҳон бўлсам...

Торончилар ва оддий қалмоқларнинг Бобораҳимга ихлоси зўр эканини кўриб Хунтайши қизини унга беришга аҳд қилган, шу билан халқни ўзига қаттиқроқ боғлаб олмоқчи бўлган эди. Унинг маслаҳати билан янгалар Бобораҳим билан қизини бир ўтовга қамаб қўйишганди.

Қиз Бобораҳимнинг гапини эшитиб аста кулди:

– Уй, не деган сода жигит экансен, – деди Бобораҳимнинг бошига аста туртиб қўйиб. – Отамдек хонга куёв бўлсанг қуруқ қўяр эдим сени? Бойлигининг жузден бировини берсе жетер эди бизге, умримизга жетер эди бойлиқ. Қалмоқ овулда турғинг келмесе қирғиз элига борамиз. Узоқ бир яйловда қора уй тигиб, ўтрармиз шу ерда.

Бобораҳим маҳзунлик билан бошини эгиб, ерга тикилиб қолди. Гапнинг пўсткалласини айтиб, унинг шахтини қайтармоқчи бўлди-ю, бироқ бунга иззат-нафси йўл қўймади. Ёнидаги гўзалга: «Мени Офокхожа эрлик қувватидин маҳрум, уйланиш бахтидан бебахра қилиб қўйган», деб айта олармиди!..

– Мен инсоний муҳаббат учун эрмас, ишқи ҳақиқий учун туғилганмен, пешанамга ёзилғони шу! – деди у ҳасрат тўла кўзларини ҳурилиқога тикиб. Лекин қиз унинг гапини тушунмаганини кўриб, ўзининг бир ерда туролмаслиги, дарбадар ҳаёт кечиришга ўрганганини, шунинг учун уйлана олмаслигини тушунтирди.

* * *

– Ҳа, нима бўлди? Нега йиғлаб чиқяпсан. Хафа қилдимми? – деб сўрашди қалмоқ хотинлар, кўзларида ёш билан эшиқдан отилиб чиққан қиздан.

– Хафа қилди. Менга теккани ҳам йўқ. Уйланмасмиш, ўз юртига кетмоқчимиш!

– Ўша ялангоёққа ошиқ бўлиб юрибсан-а!.. – деди янгалардан бири захарханда қилиб.

Хунтайши бўлган воқеани эшитиб ғазабланди: «Мендек хонга куёв бўлишни истамаса, дарҳол юртимдин чиқиб кетсин!» деди ғазабга келиб.

Бобораҳим бу ердан тезроқ жўнаб кетиш зарурлигини англаб, йўл тараддудига тушди. Эртасига эрта билан уни кузатиш учун бир талай халқ тўпланди:

– Бизни ташлаб нега кетиб борасен? – деди бир чол. – Назаримизда сен ўхшар эдинг бир подшоға... Билла журганимизда ғериблик билинмас ади бизга.

Бобораҳим тарс-тарс ёрилиб кетган оёқларига қараб:

– Рост, мен подшоҳи вақт эрдим, фалак гулистонимни хазон қилиб, толеим юлдузини беэиё, бахтимни қаро, ўзимни гадо қилди. Хайр, биродарлар, чўлларда озодлик шамоли ғувиллаб мени ўз бағрига чорламоқда.

– Хайр, шери мард, сени биз тутиб туролмадук. Сен Аллоҳнинг эрка бандасисен, бир ерда муқим туролмайсен. Осмон гумбази сенинг бошпананг. Хайр! – деди соқоли кўксига тушган бир чол.

Торончилар йиғлаб хайрлаша бошладилар. Бобораҳим эшагига минмоқчи бўлиб турганида ўрта ёшли бир хотин қўлидаги қайчи билан унинг бўйнига тушган сочидан бир тутам қирқиб олди.

– Чечингизни тумор қилиб осиб юрамен бало-казодин сақлар мени, – деди. Ёнида турган хотинлар унга ташлашиб, соч толаларини тортиб ола бошладилар.

Бобораҳим эшагига миниб йўлга тушди. Бир оздан сўнг ёз кечалари узоқдан эшитилган най садоси каби майин ва маъюс қўшиғи ҳавода янгради:

*Менингдек интизору йўлда ҳайрон бўлмасун ҳеч ким,
Кукарганда қуриб, ер бирла яксон бўлмасун ҳеч ким...*

«КЕТ ДЕСАНГ, ҚОШҒАР КЕТАЙ»

Бобораҳим торончилар билан хайрлашиб Хунтайшининг қароргоҳидан узоқлашганидан сўнг қулоғини дикқайтириб йўрғалаб кетаётган эшагининг бошини Қошғар

томон бурди. Унинг мақсади ёри жонони билан учрашган жойларни тавоф қилиб, иложини топса, унинг гулдек юзини бир кўриб, сўнгра Наманган шаҳри сари йўл олиш эди.

Ҳаво очик, аста қанот қоқиб учиб ўтаётган шаббода тол, жийда навдаларини силкитиб, баргларни ўйинга туширар, Бобораҳимнинг бўйнига тушган қалин қора сочларини ҳилпиратарди. У икки юзи анордек, қора қош ёри билан ўтказган ширин дамларни, унинг уйғур тилида айтган гапларини эслаб маъюс жилмайиб кўяр, от-аравалар юравериб теп-текис қилиб юборган йўл устида йўрғалаб кетаётган эшагини янада тезроқ юришга ундар эди.

Уч-тўрт соат йўл босиб чарчагандан кейин дам олиш учун теварак-атрофдан қулайроқ жой излай бошлади. Тоғ ёнбағрида ўтлаб юрган ўттиз-қирқ қўй-эчкилар, нарироқда таёқ ушлаб турган қозоқ болага кўзи тушиб, эшагини ўша ёққа бурди. Чўпон боланинг олдига бориб, ерга сакраб тушди-да, шошганидан салом беришни ҳам унутиб қўйган бола билан ҳол-аҳвол сўрашиб, қаерданлиги, бу қўйлар кимникилигини сўраб-суриштирди. Шу пайт нарироқда тумшуғини оёқлари устига қўйиб мўлтираб ётган қора ит Бобораҳимнинг олдига келиб думини ликиллата бошлади.

– Зап итинг бор экан-да! – деди Бобораҳим унга завк билан қараб. – Лекин бу бўрибосар эмас, кўппак экан. Уни менга берсанг-чи? Ҳамроҳим йўқ, йўлда ёлғизлик ёмон.

– Мейли, олсанг алағўй, бўрибосар иттеримиз бар, – деди боядан бери чурқ этмай турган бола, тилга кириб. Ити ноганиш йўловчи қошидан нари кетмаганини кўриб, у ҳайрон қолган эди.

Бобораҳим ҳамроҳ топганидан терисига сиғмай кетиб кўлига сеторини олди-да, қайноқ илҳом билан чертган кўйи итга қараб, хушовозда куйлай бошлади:

*Эй рафиқи безабон, ҳар ерда бўлсак – биз иков,
Хоҳ саҳро узра бўлсак, хоҳ шаҳарда – биз иков,*

*Машрабо юз шуқр қилгилки топдинг бир рафиқ,
Қайда бўлсак, қайда юрсак, ёри содиқ биз иков.*

Ит атрофида сакраб юриб, унга ёпишар, ўйинга тушар, қозоқ бола эса буни кўриб қикирлаб қуларди. Машраб бошда: «У сетор чалиб хониш қилаётганим учун

ўйнаяпти», деб ўйлади-ю, кейин бу фикрдан қайтди. Ит ҳадеб сўл томондан келиб осилаверар эди. «Чап томондаги чўнтагимда бир бало борми?» деб уни тимирскилаган эди, дастрўмолга ўроғлик бир нарсани топди. Очиб қараса, пиширилган жигар экан. Торончилар билан хайрлашиб йўлга чиқаётганида аллаким чўнтагига солиб қўйгани эсига тушди. Хурсанд бўлиб жигарни олди-да, иккига бўлиб, ярмини итга ташлаб, қолганини яна чўнтагига солиб қўйди. Ит апил-тапил жигарни еб бўлиб, Машрабнинг қўлларини ялади. Машраб чўнтагига уриб қўйиб:

– Мен билан кетсанг, ярмини кечкурун ейсан, – деди. Кейин белбоғидан арпа нонни олиб ерга ўтирди-да, қозок бола узатган бир пиёла айронни ичиб, тамадди қилди. Қорнини тўйғазиб, бир оз ҳордиқ чиқарганидан сўнг эшагига миниб, чўпон бола билан хайрлашди-ю яна йўлга тушди. Ит эса, «кетдим» дегандек эгасига караб қўйди, бир оз иккиланиб туриб, янги эгаси орқасидан эргашди. Салдан кейин Машраб Қошғарга кетаётган отлик савдогарларга қўшилди.

* * *

– Ассалому алайкум, – деди белига қилич осган дарвоза қоровули Машрабни таниб. – Хуш келибсиз, қадамлари кутлуқ бўлсин. Сизни кўриб хурсанд бўлдим, буни қаранг-а, эсон-омон юрган экансиз.

– Ҳа, юрибман, – деди Машраб сочлари оқара бошлаган қоровулнинг ажин босган юзига караб. – Бола-чақалар эсон-омонму?

– Худо шукр, катта бўлиб қолишди.

– Мулла Қосим-чи?

– Ҳа, мулла Қосим ҳам, анинг хожалари ҳам соғсаломат. Қани, дарвозахонага кириңг. Эшагингизни анави толга боғланг, ёрдамчи уни отхонага киритиб қўядур, итингиз билан ичкари кирманг.

Улар дарвозахонада у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирганларидан кейин Машраб:

– Ука, сиздан бир нарсани сўрамоқчи эдим, – деб гапни нимадан бошлашни билмай, иккиланиб турганди, қоровул:

– Биламен не демоқчи эканингизни, – деди бир оз уялинкираб. – Гапнинг пўсткалласини айтиб қўя қолай. Сиз бул ердин кетгач, Рўзихонни ёши олтмишдан ошган бадавлат бир чолга никоҳлаб бердилар.

Машраб бу гапни эшитиб, ўзини қаерга қўярини билмай:

– Ука, бир чилим сол! – деди. Қоровул ҳам индамай ўрнидан туриб деворга суялган чилимнинг сархонасини қокди-да, уни янгилади, чақмоқтошни чақиб тамакини тутатиб, Машрабга узатди...

Қўра ўртасидаги усти ёпик ўра ёнида таҳорат қилаётган мулла Қосим ичкарига дадил қадам ташлаб кирган Машрабни кўргач, бошини кўтариб анқайганча қотиб қолди.

– И-е, сенмусен, ҳали тирикмусен, ука? – деди у саломга алик олишни унутиб.

– Кўриб турибсиз, соппа-соғман. Хожани тавоф қилғали, сизни кўргали келдим, у ёғини кейин айтиб бераман.

– Жуда соз, – деди мулла Қосим букчайиброқ қолган қоматини кўтариб ҳўл панжаси билан оёғига масҳ тортар экан. – Дарҳол таҳорат ол, ҳазратга иқтидо қилиб намози пешин ўқиймиз.

– Таҳоратим бор, Қизилсувда ғусл қилиб, пок бўлғон эрдим.

– Андоғ бўлса – яхши. Юр мен билан масжиди жомега.

Намозхонлар олдинма-кетин ётиб-туриб тўрт ракаат суннати намози пешинни ўқиётган эдилар. Икковлари энг орқадаги сафда туриб, қулоқ қоқиб, қўл қовуштирди. Ҳамма суннатни ўқиб бўлгач, сафларини тўғрилаб, Офокхожага иқтидо қилиб, тўрт ракаат фарзни адо этишди.

Орадан икки соат ўтганидан сўнг, Офокхожа саломхонада ўз яқинлари билан суҳбатлашиб ўтирганида тўсатдан:

– Боя, Бобораҳим келибдур, деган гап қулоғимга чалинган эди, қайда қолди у, нега саломга келмади? – деб қолди.

– Ул ҳали ҳам жомеда, сизга иқтидо қилғонича қўл қовуштириб тик турадур, – деди мулла Қосим ўтирган жойида мийиғида кулиб. – Бир ҳунар кўрсатмаса эрди, деб анга разм солиб турдим, ул бирор маротаба ҳам

саждага бош қўймади, пичирлаб форсий тилида ғазал ўқиди.

– Вожабо! – деб юборди Офокхожа ёқасини ушлаб. – Бориб хабар олинг-чи, нени ўқиётган эркан?

Мулла Қосим ўриндан турди-да, орқаси билан юриб чиқиб кетди. Орадан ўн-ўн беш дақиқа ўтгач, таъзим қилиб кириб, ҳожи дўпписига симобий салла ўраган пирига бошини қийшайтириб қаради:

– Ҳамон қўл қовуштириб, тик туриб баланд овоз билан Хожа Ҳофизнинг ғазалларини ўқийдур.

Офокхожа, «Ана, кўрдингизми?» дегандек теварак-атрофдаги муридларга қараб қўйди-да:

– Андин Мансур Ҳалложнинг иси келадур, – деди. – Келинг, илкингизни фотиҳага очунг, шул ялангоёқ девона муридим ҳаққиға бир дуо қилайлик.

Муридлар қўлларини кўтариб, пири муршиднинг оғзига қараб қолдилар.

– Илоё, Машрабнинг умри узоқ бўлсин, тоғу тошлар, чўлу биёбонлар сайр этиб, азза ва жалла кудратини тамошо қилсун, имони мустаҳкам бўлсун, охири Мансур Ҳалложнинг мақомиға етсун!

Бу дуо эмас, қарғиш эканини билмаган муридлар:

– Омин! – деб юзларини сийпалашди.

Улар орасида икки-уч кишигина Мансур «Аналҳақ» дегани учун халифа уни дорга остирганини билишарди. Бир оздан кейин чўл шамолидан юзи сал қорайган Машраб бошяланг ҳолда саломхонага кириб соҳиби озорга¹ салом берди.

– Ваалайкум ассалом, хуш келибсиз, сафо келибсиз. Э, келганингиздин бисёр хурсандмиз! – деди Офокхожа, Бобораҳимнинг тўсатдан келиб қолганидан таъби хира бўлганини сездирмасликка уриниб. – Қани, ўтиринг, сўйлаб беринг – қай ерларда бўлдингиз, кимлар билан учрашдингиз?

Ҳамма воқеадан хабардор эса-да, билиб туриб шу саволни берган соҳиби озорга у қисқача қилиб, Хунтайши билан учрашгани, уч йил унинг туясини боққани ва ҳоказоларни гапириб берди.

¹ Машраб бир ғазалида Офокхожани «соҳиби озор» деб атаган.

– Аччиқ-чучукни тотиб, кўп кулфатларни бошдин ке-
чирибсиз, эмди оромгоҳингизни топдингиз. Даргоҳимизда
дам олиб, ўзингизга келинг, мулло Қосим сизга бир яхши
хужрани ажратиб, емак-ичмагингиздин хабар олиб тур-
гай. Саломат бўлинг!

Машраб ўрнидан туриб, таъзим қилиб чиқиб кетди.

Ҳовлида эски дўстлари: ялангоёқ ўтинкашлар,
қоровуллар, мешкопчилар, ошпаз, хизматкорлар атро-
фига тўпландилар. Улар билан ҳол-аҳвол сўрашиб тур-
ганда ёшлиқдаги дўсти, наманганлик Шодавлатни кўриб
Бобораҳим ҳайрон қолди.

– И-е, бул ерда на қилиб юрибсан? Қай вақт келдинг?
– деб сўради у кўзларини катта очиб.

– Сиз Намангондин кетгандан сўнг бир йил ўтгач, ке-
либ эрдим, Или бўйига кетган эркансиз. Бул ерда сизнинг
йўқлигингизни билдирмай ўтинчилик қилиб юрибмен.
Қайтганингиз яхши бўлди, кўнглим тўлди, – деди пакана-
гина, юз-кўзини ажин босган Шодавлат кулимсираб.

– Болалик давримиз ёдингдами? Яғоч от миниб, алар-
ни Намангон сойидин суғориб қайтар эрдик.

– Ҳа, ёдимда. Сиз кўпинча: «Ҳой, Шодавлат, отлар оч
қолмасун, охурларига беда сол, халтада ем бер», деб бую-
рар эрдингиз.

– Ҳа, умримизнинг бахори ўтиб кетди, эмди дод десак
ҳам қайтиб келмас.

Бобораҳим эски дўстлари билан яна бир оз гаплашиб
турди-да, кейин:

-- Йўлда чарчаганмен, бунинг устига масжидда тик ту-
риб оёғим толди, менга рухсат этинг, бориб ором олай, –
деди.

У хужрага кириб, пўстакка чўзилди-да, анчагача
хаёл суриб ётди, кейин уйкуга кетганини ўзи ҳам билмай
қолди. Қоронғи тушиб, ҳамма хуфтон намозини ўқигани
кириб кетганда ўрнидан турди, бир вақтлар севгилиси би-
лан учрашган жойларни айланиб, унинг ширин гапларини
эслаб юрди.

Бобораҳимнинг яна қайтиб келиши, ҳеч нарса
бўлмагандек бепарво юриши, кечкурунлари сетор ча-
либ қўшиқ айтиб, хизматкор муридларни ишдан қўйиши
Офокҳожанинг ғашига тега бошлади. У бир ваз топиб,

Машрабни узоқ бир ерга жўнатиш устида бош қотирди. Орадан кўп вақт ўтмай, ўзидан озор кўрган бу одамдан қутулиш учун баҳона ҳам топа қолди.

Бир куни Тошкентдан келган чопар унинг ҳузурига кириб, у ерда юз бераётган ходисалардан Офокхожани хабардор қилди, сўзининг охирида машҳур эшон Хожаи Нурнинг қаттиқ бетоб бўлиб, ўлим тўшагида ётганини гапириб берди. Ҳамкасби, ихлосманди бўлмиш бу эшон тўғрисидаги мудҳиш хабарни эшитгач, қайғуриш ўрнига хурсанд бўлиб илжайиб қўйди, бирдан кўзлари чакнаб юзи ёришиб кетди.

Эртасига у ўзининг энг яқин муридларини, жумладан Бобораҳим Машрабни ҳам ҳузурига чорлаб, шундай деди:

– Саҳар чоғида тоат қилиб ўлтирганимда менга аён бўлдики, тошкандлик машҳур эшон Хожаи Нур ўлим тўшагида ётгон, шайтони лаъин анинг имониға қасд қилаётгон эрмиш, бир неча радди бадалдин сўнг шайтон ғолиб келибдур. Хожаи Нур етти маротиба ҳаж қилиб, етти маротиба уйланиб обрў орттиргон зоти бобарокотдур. Оранғизда бир шери мард йўқмики, Тошканд бориб ул кишининг имонини шайтони лаъин чангалидин халос этса, алар имони – нури мунаввар билан дорилбақоға сафар этсалар...

Ихлосманд муридлар миқ этмай, ерга қараб қўл қовуштириб ўтирар эдилар. Пири муршид овозини пасайтириб, саволини яна такрорлади.

Бу гал ҳам ҳеч кимдан садо чиқмади. У саволни учинчи маротаба такрорлаганида Машраб ўрнидан туриб қўл қовуштирди.

– Эй қутби олам, рухсат берсангиз мен Тошканд сафарин ихтиёр этиб, ўшал ерда шайтон билан жангу жадал қилсам, – деди. – Боядан бери мендин мартабаси ва ёши улўғроқ кимсалардин ун чиқар, деб кутиб ўлтирган эдим. Аввал ўнг томонга боқдим, кечалари тоат-ибодат қилиб, тасбеҳ ўтириб, соқоллари оқаргон мўйсафидлар сукут сақлаб турдилар, кейин сўл томонга боқдим: қора соқол художўйлардин ун чиқмади. Энг охир бу хатарли ишни бажармоққа сиздин рухсат сўрарға журъат этдим.

– Боракалло, сиздин шу гапни кутган эрдим, – деди соҳиби озор кулимсираб. – Сиз дунёнинг роҳат-фароға-

тини тарк этиб, фано йўлин чоғлоғон марди худосиз. Биз фотиҳа берайлик, сиз икки этагингизни белбоғингизга бар уриб, йўлга равона бўлинг.

У сўзини тамомлаб, дуога кўл кўтарди. Фотиҳадан сўнг ҳамма ўрнидан турди.

Бобораҳим жўнаб кетиш учун эшагини тўқимлаб турганида Шодавлат унинг олдига келиб:

– Мен ҳам Тошканд бораман, қутби олам сиз билан бирга кетишга рухсат бердилар, хизматингизни қилиб бо-рамен, – деди.

– Менга хизматкор керак эрмас, – деди Машраб айилни тортиб туриб. – Соҳиби озорнинг хизматларини қилиб юравер, эй Пиримаст!

Шодавлат ҳар гал зикр тушаётганида жазаваси тутиб қоларди, шунинг учун унга муридлар Пиримаст деб лақаб қўйган эдилар.

– Сизга хизматкор керак бўлмаса, ҳамроҳ керакдир, – деди у кўзларини мўлтиратиб. – Оғир меҳнат жонимга тегди, мен ҳам сиз киби далада кўкрагимни тўлдириб нафас олишни, сафар қилишни истаймен.

Машраб юз-кўзини ажин босган пакана йигитга қараб, раҳми келди:

– Майли, ҳамроҳ бўлиб борсанг, йўқ демайман. Тезроқ бўл!

– Эшагимга тўқим урилган, йўл харжигга озроқ пулим, емак учун бир халта толқоним бор.

– Оббо сен-э! Мендан бурун тайёргарликни кўриб қўйган экансен, кетдик бўлмаса...

Улар дўстлари билан хайрлашиб, йўлга чиққанларида Пиримаст:

– Тошкандга неча кунда етиб борамиз? – деб сўраб қолди.

– Тез юрсак йигирма кунда.

– И-е, кечикмаймизми? Ул вақтгача Хожаи Нур қазо қилсалар, нима бўладур?

– Қазо қилса – сенинг Асаканг кетадурми? – деб мийиғида кулди Машраб.

– Ахир, имонларини, худо кўрсатмасин, шайтон...

– Э, ўлгудек содда, гўл йигитсен-да! – деб унинг сўзини бўлди Машраб. – Соҳиби озор мени Қошғардин

жўнатмоқ учун шул гапни ўйлаб топган. Билиб қўйки, шайтон одамнинг ичида, ул ҳеч маҳал ҳаводин учиб келиб одамга қасд қилмайдур. Шариат, қурби етган одам бир маротиба ҳаж қилсин, деб буюрган, етга маротиба Маккага боришни талаб етмаган. Хожай Нур ном чикариш, халққа ўзини кўрсатиш учун шу ишни қилгон. Бунинг устига у етти маротиба уйланган, шайтонга дарс бериб юрган одам.

– Қутби оламга, шайтон билан жанги жадал қилиб, Хожай Нурнинг имонларини сақлаб қоламан, деб ваъда бердингиз-ку!

– Тошканд борғонда кўрасен жанги жадал қилишимни, – деб жавоб қайтарди Машраб мийиғида қулиб.

Машраб ўзининг содиқ дўсти Пиримаст билан бирга эшагини йўрғалатиб борар, ити Қитмир гоҳ ер искаб орқада қолиб кетар, гоҳ олдинга ўтиб олиб қулоғини диккайтирганича эгасининг етиб келишини кутиб турарди.

Офокхожанинг хизматини қилиб чарчаган, афт-башараси қорайиб-бужмайиб кетган паст бўйли Пиримаст энди ўзини қафасдан қутулган кушдек енгил ҳис қилар, қўшиқ айтгиси келар, бироқ пешанаси тиришган ўйчан ҳамроҳини кўриб ўзини тияр эди.

Қошғар шахри ортда қолиб, Мовароуннаҳр шамоли кўксига келиб тега бошлаганидан кейин Машрабнинг юзини қоплаган ғам булути тарқаб, чехраси аста-секин ёриша бошлади, дилида пайдо бўлган ҳис уни кўкларга кўтариб олиб чиқаётгандек эди.

Улар довон ошиб, чўл-биёбонларни босиб ўтиб, эшакларини чарчагмаслик учун баъзан пиёда юриб, ўн кун деганда Андижон шахрига етиб келишди. У ерда бир кун дам олиб, яна йўлга чиқишди. Агар жадал юрсалар Тошкентга икки ҳафтада етиб боришлари мумкин эди.

Ажойиб табиат манзараларини томоша қилиб, тоғ ёнбағрида ғорларда, дарахтларнинг остида тунаб қолиб, йўл-йўлакай суҳбатлашиб манзилга қандай етганларини пайқамай ҳам қолишди.

Тошкент оқшоми. Шаҳар ғовури пасайган, бозор қайтган пайт, савдогарлар дўконларини ёпиб уй-уйларига,

четдан келганлар ўз қишлоқ ва овулларига жўнашмоқда. Дўппи бозор яқинидаги карвонсаройнинг дарвозаси ланг очик, деҳқонлар, кўчманчилар от, эшаклари, туяларини етаклаб олиб чиқиб кетишмоқда.

Ўз-кўзини чанг босган Пиримаст ҳамроҳини карвонсаройнинг олдида қолдириб, эшагини етаклаганича ичкарига кирди-да, дарвозахонанинг бир чеккасидаги сўри устида чордана куриб ўтирган саройбонга салом берди, кейин у ёқ-бу ёқка қараб, паст овоз билан бир нима деди.

– Ҳа, бўш хужра бор, кираверсинлар, эшитганмиз, ул кишининг таърифини. Кеча қошғарлик савдогарлар не учун келаётганларини айтиб берган эрдилар, – деди мош-биринч соқолли, ғўлабирдан келган чўтир саройбон ўрнидан туриб. У дарвозанинг олдига чиқиб, Машрабни хурмат билан кутиб олди.

– Қазо қилғонлари йўқму? – деб сўради иккала эшакни нўхтасидан ушлаб олган Пиримаст ташвиш билан.

– Йўқ, ҳали, ҳаётлар. Аммо ҳоллари бир оз оғирлашган, – деди саройбон бир унга, бир Машрабга қараб. – Билурмисиз ул киши қандай улуғ зотдурлар? Дин пешволаридин машхур Хожа Нуриддиннинг набиралари-я! Ҳузурларига ҳозир равона бўлғаймисиз?

– Йўқ, эртага, – деди Машраб пинагини бузмай. – Аввал қоринни тўйғазиб, дам олиб, ювиниб олайлик.

– Шайтон билан жангу жадал қилмоқ учун куч-қувват тўплаб, тайёргарлик кўрмоқ керак, – деди Пиримаст эшакларини етаклаб отхона томон юрар экан.

Эргасига Машраб кечаси билан ем-хашакни еб роса тўйиб олган эшагига миниб, ҳамроҳи билан итини эргаштирганича Дарвозайи Самарқанд томон йўл олди. Эғнида оқ яктак, белида бир неча маротаба ўралган қизил белбоғ, оёғида чорик, елкасига тушган қора жингалак сочи аста ҳилпирарди. Орқасидан тумонат одам эргашиб борарди. Уларнинг орасида иш тополмай юрган мардикорлар, қирк ямоқ чакмон кийган гадойлар, ихлосманд муллаваччалар, ёшлар кўп. Эгасига эргашиб бораётган Қитмир ҳеч кимни унинг ёнига яқинлаштирмайди.

Чорсуга яқинлашганида шоир эшагига тескари миниб олди.

– И-е, бу не килғонингиз? Муллолар, Машраб ўтакетган девона эркан, анга ишонманг, деб гап тарқатадурлар-ку, – деди ёнида бораётган Пиримаст.

– Шунча фақир уфуқаро менга эргашиб келаётир, қандай килиб аларға орқа ўгириб борайин? – деди Машраб ихлосмандларига кулиб қараб. – Даври-даврон аларға юзини тескари ўгирган. Хирсдин тўқ муллолар не деса-лар деяверсинлар, диллари тиғи ситамдин яра бўлгон халқ аларға инонмай қўйгон. Фақир уфуқаро турли нози неъматларни еб семириб кетган эшонлар, уламолардин эрмас, ҳақ сўзни айтғувчи девоналардин кўпроқ каромат кута-дурлар. Сенга бир гапни айтиб қўяй, девона бўлмағунча бул замонда ҳақ сўзни айтиб бўлмас.

– Рост, халойиқнинг сизга бўлган ихлоси бунинг дали-лидур, – деди Пиримаст кулимсираб.

Чуқуркўприқдан ўтганларидан сўнг Машраб сакраб ерга тушди, эшагини етаклаганича юқорига одимлаб чиқиб олгандан кейин унга яна тескари миниб олди.

Хонақоҳ дарвозаси олдида банорас тўнли, симобий саллали уламолар, қози-муфтилар, одмироқ кийинган маҳалла имомлари, сўфилари, оддий намозхонлар қўл ковуштириб туришарди. Барчаларининг пешаналари тиришган, юзларида самимий ёки қалбаки ташвиш аломати кўринарди. Чунки ичкаридаги хужрайи хосида пири муршидлари Хожай Нур жон таслим қилолмай алаҳлаб ётар, баъзан унинг оғзидан уят гаплар чиқиб кетарди. Муридлар: «Шайтон ғолиб келибди. Эшонимиз имонсиз кетмасалар эрди», деб кўркишарди.

Машраб хонақоҳ олдида келиб, эшакдан тушганидан кейин муридлар эгилиб салом бердилар. Ҳамма унинг Офоқхожа амри билан келганини биларди.

Шоир итини эргаштирганича ичкарига қадам ташлади. Хонақоҳнинг бир бурчагидаги «Хужрайи хос»нинг тўрида, кимхоб тўшакнинг устида Хожай Нур алаҳлаб ётарди. Машраб остонадан ҳатлаб ўтиб, унга салом берди. Мурид овлаб мол-дунё орттирган, қайта-қайта уйланиб, дунёнинг роҳатини кўрган эшондан садо чикмагач: «Ҳолинг шу экан-ку, нима қилардинг қуруқ аравани олиб қочиб!» деб ўйлади шоир. Унга айтадиган аччиқ сўзлари газал ипига маржондек тизила бошлади:

*Мен салом бердим сенга, қилгон ишоротинг қани?
 Марди ҳақни билгани эмди кароматинг қани?
 Ётимоди қол¹ этиб, қолдинг аро йўлларда сен,
 Тинмайин шому саҳар қилгон тиловатинг қани?
 Етти марта ҳаж қилиб, молингни сен торож этиб,
 Дастгири охират² бўлган саховотинг қани?*

Эшоннинг боши тепасида ўтирган иниси билан ўғли нима ҳодиса бўлаётганини англамай, бақрайганча бир-бирларига қараб қолишди. Шоир эса уларга парво қилмай, бемор ёнига келиб тиз чўкди-да, Ҳофиз ва Навоийнинг ғазалларини ўқий бошлади. Хожай Нур пичирлаб, бир нима деб ғудранди-ю, кейин энтикиб нафас ола бошлади. У жон таслим қилганидан сўнг, Машраб ўрнидан туриб:

– Иягини танғиб кўйинглар, дорилбақоға жўнади эшон! – деб ташқарига чиқиб кетди. Қитмир ғингшиб эшик олдида уни кутиб турарди.

Кўп ўтмай, хонакоҳга тўпланган халойиқ орасида «Хожай Нур калима келтириб қазо қилибди, Девонай Машраб шайтон билан олишиб, унинг имонини сақлаб қолибди», деган овоза тарқалди.

Шу вақтгача ҳеч ким уддасидан чиколмаган ишни қилиб, хурофот бандаларини хайратда қолдирган, машхур эшоннинг обрўсини бир пул қилган шоир катта кўчага чиққанида ихлосмандлари уни ўраб олдилар.

Қоп-қора соқолли жулдурваки бир камбағал югуриб келиб унинг этагини юзига суртди-да, дуо талаб қилди. Машраб белбоғини ечиб:

– Кимға сиғинаётирсан, эй девона, – деб бақирди. – Ўзинг киби тиғи ситамдин юраги пора бўлгон бир ялангоёққа! Қоч, устингга пешоб қилиб юбораман!

Унинг этагини юзларига суртмоқчи бўлган ихлосмандлар дув этиб қочдилар.

– Биродарлар! – деб хитоб қилди шоир уларга қараб. – Ўзларини авлиё қилиб кўрсатган қаландар, дарвешларға ҳам, қанду набот еб семириб кетган банорас тўнли уламо-лар, қозилар, муллолар, эшонларға ҳам ихлос қилманглар, алар нури ҳақни тўсиб турадурлар!

¹ Ётимоди қол – диний-фалсафий оқим.

² Дастгири охират – охиратда қўлловчи.

Тўпланганларнинг баъзилари унинг гапини маъқуллашди. Оломон орасидан:

– Рост гапни айтаётирлар. Бизнинг яккаю ягона Худодин ўзга пуштипаноҳимиз йўқ, – деган қаримсиқ бир овоз эшитилди.

Шоир билан Пиримаст эшакларига миниб, Қитмирни эргаштириб Чорсу томонга равона бўлдилар. Ихлосмандлар узокрокда, орқаларидан қолмай кела бердилар. Кўкалдош мадрасасига яқинлашганларида намози жумани ўқиб, бирин-кетин зинадан тушаётган салласи қозондек дин пешволарини кўргач, Машраб эшагининг нўхтасини тортди.

– Мударрислар, имомлар, уламолар, вақф молини еб, халқни талаб ўқиғон оятлари учун ҳақ олиб семириб кетганлар, дин билан аларнинг ишлари йўқ. Тўни ипак, дили кепак риёкор муллоларни кўрганда қоним қайнаб, ғазабдин ўзимни тутолмай қоламан, устларидин пешоб қилиб юборгим келадур. Эшагимни ушлаб тур, Пиримаст, мен ҳозир...

– Ҳой, бир иш қилиб, бошимизга бало орттирманг, ўзингизни босинг.

Машраб унинг сўзига қулоқ солмай, эшакдан сакраб тушиди-да, мадраса зинасидан юқорига кўтарила бошлади. Уккоша булоғининг ёнида эшак билан итни ушлаб турган Пиримаст ҳаяжон ичида ҳамроҳининг нима хунар кўрсатишини кутарди.

Орадан бир неча дақиқа ўтар-ўтмас мадраса дарвозаси олдида шовқин-сурон бошланди. Юраги гупиллаб уриб кетган Пиримастнинг қулоғига бир-бирлари билан айтишаётган, олишаётган одамларнинг ғовури эшитилди. Бир оздан сўнг Машраб бир талай ихлосмандлари куршовида ҳамроҳи ёнига етиб келди-да, жар ёқасидаги Уккоша булоғида қўлини ювиб олди, мийиғида қулиб шошмасдан рўмолчасига қўлини артди, сўнг бир сакраб эшагига минди-да, шериги билан бирга дўппи бозоридаги карвонсарой томон равона бўлди...

Эртасига эрталаб улар хужрада нонушта қилиб ўтирганларида эски беқасам тўн кийган, чўкки соқол сўфинамо бир киши эшик олдида пайдо бўлиб:

– Дарҳол, яхшиликча Тошканд шаҳридин чиқар эркансиз, қози калоннинг маслаҳатлари шу! – деди.

– Бул шаҳарнинг қозиси ким? – деб сўради шоир кўзларини қисиб.

– Мулло Камолиддин хожа эшон.

– Сиз ул кишининг югурдаklarимусиз?

– Йўқ, хизматкорлари.

– Сиз ўшал мулло хожа эшонга бориб айтинг. Ўзим ҳам Тошканддан илкимни ювиб, чиқиб кетмоқчи бўлиб туриб эрдим. Бул шаҳарнинг шайхию мулласин кўриб таъбим хира бўлди, далага чиқиб кетиб, нафасимни рост-лаб олишим керак!

Ёлғиз қолганларидан кейин Машраб савол назари билан қараб турган Пиримастига:

– Йўл ҳозирлигини кўра бер, эшагимизнинг бошини Бухоройи шариф томон бурамиз, – деди.

– Жуда соз. Бул ердин тез жўнамоқ керак. Ўшал муборак шаҳарни ҳам тавоф этайлик. «Бухоро қуввати исломи династ», деб бекорга айтмаган бўлсалар керак.

– Бул гап муллолардин чиққон. Алар Бухоройи шарифни эгарлаб, амирни жиловлаб олғонлар, ҳақ гапни айтганларни қамчилайдурлар.

– Аммо Бухоро Тошканд эрмас. Бул ерда уламоларни беҳурмат қилиб, осонликча қутулдингиз, мухлислар ароға тушдилар. Лекин Бухорода дин пешволарини беобрў қилманг.

– Нима қилишимни борганда кўрасен, – деб жавоб қилди Машраб истехзо аралаш кулиб.

БУХОРО БЎСАҒАСИДА

Бухороликлар хуфтон намозини ўқиб, уй-уйларига кетмоқда эдилар. Шаҳар ғовури тинган, аҳён-аҳёнда карвонсаройлардан туяларнинг бўкириши, отларнинг кишнаши, туякашларнинг товуши кулоққа чалинади.

– Одамлардан сўраб-суриштириб бирор карвонсарой топсак яхши бўларди, – деди Шодавлат Пиримастининг эшагини жиловидан аста тортиб. Нотаниш шаҳарга гавжум маҳалда келиб бир оз эсанкирагани товушидан билиниб турарди.

– Бухорода нима кўп, масжид кўп, бирортасига кириб тунаймиз, – деди унинг ёнида ҳангисини ҳайдаб кетаётган

Машраб бепарволик билан. – Эртагача Худо подшойи карим, бирор жой топилиб қолар.

Шу пайт ой нури ёритиб турган тор кўчани катга бир мушук кесиб ўтди. Қитмир вовуллаганича уни қувиб кетди.

– Тўхтанг, барака топгур, орқага қайтайлик!

– Э, бидъат бандаси, мушукдин кўрқдингми? – деди Машраб шеригининг эшаги сағрисига таёқ билан туртиб. – Ҳайда! Узоқдин кўзимга бир масжиднинг қораси кўринаётир.

– Мушук эрмас, муллолардин, аларнинг дарраларидин кўрқамен. Кетидин ғавго чиқатурғон ишга тобим йўқ. Масжидда тунашга юрагим дов бермаётир.

– Кўрқма, мен бор. Муллоларга нима жавоб қилишимни билурмен. Тўғриси айтсам, кечаси ухлаб ором олиш учун масжиддин қулай жой топилмайдур. Шаҳар аҳолиси аросида нифоқ ва фитна-фасоднинг кучайиб бораётганига сабаб нима, билурмисен? Масжидларнинг кўплиги!

– Рост, – деб унинг гапини тасдиқлади бир оз ўзига келган Пиримаст. – Биласиз-ку, маҳалламизда юқори масжид имоми доим қуйи масжид имомининг ғийбатин қилғони-қилғон эрди...

– Афсуски, Тошканддек шаҳри азимда ҳам масжидлар кўп эркан. Ҳар маҳаллада иккитадан-а! Э, тавба!

Шу пайт Қитмир ҳарсиллаганича уларнинг олдига келиб думини ликиллата бошлади.

Узоққа бормай улар дарвозаси устидан занжирлаб қўйилган кўҳна бир масжид ёнига келиб эшакларини тўхтатишди. Машраб занжирни туширди-да, дарвозани ланг очиб, ичкари одимлади. Юраги пўкиллаб турган Пиримаст эшакларни етаклаганича масжид ҳовлисига кириб, уларни бир чеккадаги теракка боғлади.

Йўлда чарчаб келганликлари учун масжидга кира солибоқ жойнамоз устига чўзилишди. Машраб эса бошини меҳробга қўйиши билан хуррак ота бошлади. Пиримаст эса анчагача хаёл суриб ётди, кейин кўзи илинганини ўзи ҳам билмай қолди. Лекин алоқ-чалоқ тушлар кўриб, тонгга яқин чўчиб уйғониб кетди. Кўзини ишқалаб ташқарига чикса, осмон ёриша бошлаган, узоқдан азон товуши эшитиларди. «Ҳозир бу масжиднинг сўфиси ҳам келиб қолса,

унга нима жавоб қиламиз?» деган фикр миясидан лип этиб ўтди-ю, шоша-пиша эшакларнинг тагини тозаларида, масжидга кириб Машрабни уйғотди.

– Туринг-э, одам дегани ҳам шундай донг қотиб ухлайдирму?

Бултур ёзган ғазалининг бир сатрини эслаб:

– Масжидга кириб зоҳиди яхдек қота қолдим, – деди Машраб ўрнидан туриб.

Шу пайт масжид ҳовлисидан кўркув аралаш ғазабдан қалтираган бир овоз эшитилди:

– Ҳой, масжид ичида хоб этаётғон ким? Бу кучук тишламайдурму?

– Кўркманг, ит ювош, – деди Пиримаст ташқарига чиқиб.

Зинапоя тагида қулча бўлиб ётган қора ит – Қитмир бошини кўтариб, кўк салласининг печи елкасига тушган малла тўнли, котмадан келган чолга бир қараб қўйди.

– Ётиш учун масжиддан бошқа жой қуриб қолдимму? Худонинг уйига эшак билан киргани уёлмайсанму? Ҳамроҳинг ҳам борға ўхшайдур, ким ул?

– Ҳақиқат излаб юрган бир шери мард. Исмү шарифлари Бобораҳим Машраб...

– Э! Дарров айта қолмайсизму шул гапни! Девонаи Машрабнинг номин эшитмаган ким бор? Хўш, энди эшакларингизни етаклаб, ҳовлимга киритиб қўйинг. Уйим шундоққина масжиднинг ёнида... Мен азон айтай.

Пиримаст эшакларни етаклаб чиқиб кетди. Сўфи мезанага кўтарилди; азон айтиб бўлгач, ҳовлида айланиб юрган Машрабнинг олдига келиб, таъзим қилди-да:

– Имомимиз мулло Айниддин маҳдумнинг тоблари қочиб қолғон, масжидга келолмайдулар. Сиздин илтимос шулки, бугун имомликка ўтсангиз? – деди.

– Шул дамгача қилмағон ишим имомчилик эрди. Майли, сўзингиз ерда қолмасун, шул ишни ҳам қилиб кўрай.

Масжид қавми йиғилиб, бомдод намозининг икки ракаат суннатини ўқиб бўлишди-да, фарзни адо этиш учун сафга тизилишди. Меҳробда ўтирган Машраб ўрнидан туриб: «Аллоҳу акбар», деб қулоқ қокди-ю, сураи фотиҳани ўқиб, унга бир оятни зам қилишнинг ўрнига Хожа

Ҳофизнинг бир ғазалини баланд овоз билан ўқий бошлади:

*Соқиё, мояи шабоб биёр,
Як-ду соғар шароб ноб биёр.*

Таржимаси:

*Эй соқи, ёшликнинг моясин келтир,
Бир-икки коса май сарасин келтир.*

У ғазални охирига етказиб: «Аллоҳу акбар», деб саждага бош кўйди-ю, кўзига қалам қошли, гул юзли ёр жонони кўриниб кетиб, қимирлашга мажоли қолмади. Орадан уч-тўрт дақиқа ўтгач, намозхонларнинг баъзилари бошларини кўтариб, сажда қилганича қимир этмай ётган сочлари ўсиқ, бошяланг имомга, кейин бир-бирларига қараб, намозларини қайтадан ўқий бошладилар. Намозхонларнинг кўпчилиги бош кўтармай пинакка кетган эди. Орадан ўн-ўн беш дақиқа ўтганидан кейин Машраб ўзига келдида, баланд овоз билан: «Аллоҳу акбар», деб бош кўтарди ва юзига фотиҳа тортиб, ўрнидан турди.

Фарзни қайтадан ўқиб бўлиб, «имом»ни кутиб турган намозхонлардан бири – семиз, чўтир бир киши ковоғини солиб:

– Ака мулло, бомдод намозида икки ракаат фарз бор, сиз бир ракаат ўқидингиз, намоз бузилди-ку! – деди.

– Йўқ, бузилғони йўқ, – деди Машраб унга юзланиб. – Сиз менга айтинг-чи, фаришталар Одам Атоға бир маротиба сажда қилғон эдиларму ёки икки маротиба?

– Бир маротиба.

– Бизнинг фаришталардин нимамиз ортиқ? Худо аларга бир маротаба сажда қилишни буюрган, биз ҳам анинг амрини бажо келтирдик.

– Куръондан оят ўқиш ўрнига ғазал ўқидингиз...

– Кимнинг ғазалин? Лисонул ғайб Хожа Ҳофизнинг, йўлдин адашғон одамларга нури ҳақиқатни кўрсатган улуғ шоирнинг ғазалларин ўқидим. Ҳаммамизнинг кўнглимиз равшан бўлди.

– Рост, – деб тасдиқлашди Машраб билан бирга пинакка кетган намозхонлар. Уларнинг юзлари ёришган, кўзлари чакнар эди.

Шу воқеадан кейин Бухорода: «Машрабга иқтидо қилганларнинг намозлари Худонинг даргоҳида қабул бўлибдур», деган гаплар тарқалди. Девона қиёфасидаги шоирнинг Бухорода ихлосмандлари кўпайиб, орқасидан эргашиб юрадиган, ундан дуо талаб қиладиган бўлиб қолишди...

– Бир иш қилиб Бухоро аҳлининг ихлосини қайтармасам бўлмайдур? – деди бир куни Машраб Шо-
давлатга.

– Қандай қилиб?

Машраб жавоб ўрнига мийиғида кулиб қўйди.

– Эҳтиёт бўлсинлар. Бул ер Тошканд ёки Андижон эр-
мас.

– Кўркма, бул ерда муллолар устидин пешоб
қилмаймен...

Эртасига Машраб ҳар кунгидек вақтлроқ туриб, ёни-
да хуррак отиб ётган Пиримастни уйғотди.

– Одам деганни ҳам шундай донг қотиб ухлайдир-
му? Тур ўрнингдин. Эшитмаяпсанми, карвонсарой аҳли
уйғониб, ғала-ғовур бошланди. Наридан-бери нонушта
қилиб олайлик-да, йўлга чиқайлик.

Пиримаст бошини кўтариб ўтирди-да, атрофини ажин
босган кўзларини ишқалади.

– Қаён борамиз, устоз?

– Эшакларимиз бошини бўш қўйиб юборурмиз, қай
томон бурилсалар, шул томон кетаверамиз.

Улар наридан-бери нонушта қилиб, пастга тушиш-
ди, эшакларини тўқимлаб кўчага чиққач, кўпчиликка
қўшилиб Қарши дарвозаси томон йўл олдилар.

Жума куни олача чопон кийган, кўк салла ўраган
деҳқонлар, қўй етаклаган фарзандталаб, давлатталаб
шаҳарликлар, дардларига даво излаб юрган касал одам-
лар, ишлари юришмаган савдогарлар ва бошқалар кўчани
чангитиб эшаклари, отларини ниқтаб, Баҳоуддин қишло-
ғи томон кетмоқда, соқол-мўйловлари ўсиб кетган, қирқ
ямоқ чопон кийган ялангоёқлар, меҳнатдан ўлимни афзал
кўрадиган такасалтанг бангилар уларга эргашиб бормоқда
эдилар.

Дарвозадан чиқиб катта йўлга тушиб олганларидан
кейин Машраб эшагига тескари миниб олди.

Жийрон от минган, салласи козондек бир мулла унга якинлашиб:

– Ҳой девона, эшакка чаппа ўтириб кетопсан-ку, бу не масхарабозлик?! – деди жаҳл билан.

– Ака мулло, Хожага ҳурматим зўр бўлгани учун аларнинг мухлислариға орқа ўтириб кетишни ўзимга эп кўрмадим, – деб жавоб қилди Машраб.

– Мен аҳмок бўлмасам, девонаға гап отармидим! – деб пўнғиллади мулла отининг жиловини тортиб.

Икки соатча йўл юрганларидан кейин узоқдан Хожа Баҳоуддин даҳмасининг кошинкор пештоқи кўзга ташланди, баъзи зиёратчилар эгардан тушиб, от, эшакларини етаклаб олишди. Машраб билан ҳамроҳи бепарволик билан эшакларини ҳайдаб, даҳма рўпарасидаги карвонсаройга дохил бўлдилар.

Отларнинг кишнаши, эшакларнинг ҳанграши, назр-ниёзга келтирилган қўйларнинг маъраши пештоқ олдидаги қаландарларнинг хонишига кўшилиб, қулоқларни коматга келтирар, енгил эсган шамол, чанг-тўзон, гўнг ва шиптир хидини ҳар ёкка анқитар эди.

Шодавлат эшакларини қозикка боғлаб ҳамроҳининг кетидан эргашди. Улар даҳманинг дарвозасидан кириб, Баҳоуддиннинг қабрига сиғинаётган, сағанани силаб, қўлларини юзларига суртаётган зиёратчиларни кўриб ажабландилар. «Қабрга сиғинаётирлар бул нодонлар, ахир бу бутпарастликнинг ўзи-ку!» деб ўйлади Машраб ва бир сакраб сағананага миниб олди-да, сеторини чертиб, Баҳоуддиннинг бир шеърини баланд овоз билан куйлай бошлади:

Муфлисонем, омада дар кўи ту...

(Биз йўқсуллар кўргали келдик сани...)

Зиёратчилар жингалак сочлари ўсиб елкасига тушган шери мардни кўриб, турган жойларида қотиб қолдилар. Ҳаммадан олдин белига бир нечта белбоғ боғлаган, баланд пошнали этик кийган бир чапани ўзига келиб:

– Ҳой девона, туш сағанадан, бу нима аҳмоклик! – деб бақирди.

Бу нидони эшитгач, зиёратчиларнинг тутилган тиллари калимага келди. Улар шовқин кўтариб, сағанадан ерга тушишни Машрабдан талаб қила бошлашди.

– Орамизда бир марди худо йўқки, анинг илкидин тортиб туширса? – деди соколи кўксига тушган хомсемиз бир мўйсафид.

– Ман ҳозир боплайман, ака мулло, бу баччағарни, – деди бояги чапани енгини шимариб.

– Тўхта! – деб хитоб қилди Машраб. – Дуойи бад килурмен!

Бу гапни эшитиб, чапани турган жойида қотиб қолди.

Ҳамон гангиб турган Шодавлат бирдан ўзига келиб:

– Девонаи Машрабга дахл қила кўрманглар, нафаслари зўр, бир куф-суф десалар, аёқларинг шол, кўзларинг кўр бўлиб қолгай! – деди баланд овоз билан. Пакана бўйли, ёш кўринса ҳам, юз-кўзини ажин босиб кетган Пиримастрнинг нидоси зиёратчиларга қаттиқ таъсир қилди.

Соколи кўксига тушган мўйсафид Машрабга яқинроқ келиб, қалтироқ овоз билан:

– Балам, бўлли энди, пири бузрукворимизни таги пой этманг, соғонадин тушинг! – деди.

Унинг орқасидаги зиёратчилар ҳам чолнинг сўзини қувватлаб, Машрабга ялина бошладилар. Бир аёл фарёд кўтариб йиғлай кетди. Шундан кейин Машраб чап кўлидаги сеторини баланд кўтарганича сакраб ерга тушдида, қоқилиб кетиб, мўйсафиднинг елкасидан ушлаб олди.

Чол елкасини кимирлатиб, унинг қўлини тушириб юборганидан кейин:

– Хожа Баҳоуддин сизни отиб урдилар. Бошқа одам бўлганида уриб, парчалаб ташлар эрдилар, – деди.

Машрабнинг тасодифан қоқилиб кетиши унинг жонига оро кирган эди. Мутаассиб одамлар ҳам, шу енгил жазонинг ўзи унга кифоя деган фикрга келиб, ғазаб отидан тушдилар.

Машраб ҳамроҳи билан карвонсаройга кирганида, устунга боғлаб қўйилган Қитмир гинахонлик қилгандек уни ғингшиб қарши олди. Шодавлат итнинг бошини силаб туриб, ҳамроҳига юз ўгирди-да:

– Халойиқ намози жумага кириб кетганида жўнаб қоламиз, бул гап амирнинг қулоғига етса, бизни омон қўймас, – деди.

– Рост айтдинг, балодек ақлинг бор, – деди Машраб содик дўстининг қаримсиқ башарасига қараб кулимсирар экан.

АФСОНА ВА ҲАҚИҚАТ

– Тупроғи кулранг бўлса ҳам замини серунум эркан, – деди теварак-атрофга, узоқдаги тоғларга чўзилган пайкаллар, қовун полизлари, узумзорларга назар ташлаб келаётган Машраб. – Билурмисен бул серҳосил водийнинг номини, эй Пиримаст?

Шодавлат индамай, бошини сарак-сарак қилиб қўйди.

– Сен билмасанг, мен айтай: «Миёнкол! Қовуннинг ширини, узумнинг сараси шул водийда етиладур. Қорадарё билан Окдарё оралиғидаги бу водийнинг тупроғи узоқдаги тоғлар ва чўллардан учиб келган гардлардан ҳосил бўлган».

– Одамлари ҳам меҳмондўст, сахий эркан, йўлда: «Мана бунини олиб кетинг», деб қўлингизга қовун тутқазиб юборадилар-а! – деди Шодавлат хуржундаги «бўриқалла»ни кўрсатиб. – Бул маконга келиб юзингизга қизил югурди: Бухоройи шарифда рангингиз сарғайиб кетган эрди.

– Минг қатла шукрки, ул ердин касал юқтирмай, ясовуллар ва мутаассиб муллолар қўлига тушмай, эсон-омон йўлга чикдик. Билсанг, дунёда озодликдан яхши нарса йўқ!

Икки-уч соат йўл юрганларидан кейин, Шодавлат куруқшаган лабларини ялаб:

– Ташна бўлдим, қорин ҳам пиёзнинг пўстидек бўлиб кетди. Ариқ бўйида ўтириб талқон еб... қорин тўйгазсак, қовун сўйиб, ташналикни қондирсак, – деди.

– Бир оз сабр қил, назаримда Худонинг бир яхши фарзанди бизни кутиб тургандек, ҳайда!

Бир-икки чақирим йўл юрганларидан кейин дарвозаси ланг очик кўрғон эшиги олдидаги супада ўтирган мўйсафидга дуч келишди. Бу чол қўлини пешанасига қўйиб, яқинлашиб келаётган йўловчиларга қараб турарди. Улар яқинлашиб, салом берганларидан кейин алик олиб:

– Ҳормасинлар, узоқдин келаётганга ўхшайсизлар? – деди.

– Бухоройи шарифдин. Бузрукларнинг пойи остоналарин зиёрат қилиб келяпмиз, – деб жавоб қилди Шодавлат.

– Андоғ бўлса, бизга қўноқ бўлинглар, табаррук одамлар эркансизлар.

Машраб ҳамроҳи билан кўз уриштириб олиб:

– Майли, – деди.

Хурсанд бўлиб кетган Шодавлат кулгисини яшириш учун икки қўлини оғзига карнай қилиб, узоқлашиб кетган итини чақирди:

– Қитмир...р!

Йўлнинг четида бир нарсаларни искаб юрган ит бошини кўтариб, кулоғини чимирди-да, тўқимдан тушиб эшакларини етаклаганича дарвозадан кириб кетаётган хожалари томон югурди.

Уйнинг эгаси чанқаб келган йўловчиларни айрон билан сийлаб, меҳмонхонага таклиф қилди. Қўноқлар келганидан дарак топган уч-тўрт қўшни «Ассалому алайкум» деб кирди. Қуноқ-суноқ таомдан кейин меҳмонларнинг қаерлик эканликлари, қайдан келаётганларини суриштирдилар. Машраб қисқача жавоб бериб уларни қаноатлантирганидан сўнг, афтидан сўфига ўхшаган оқ саллалани мулойим бир чол ер остидан қараб:

– Бул дунё роҳатин тарк этиб, фақирлик йўлин тутган одамга ўхшайсиз. Исми шарифингизни айтсангиз, ким билан ҳамсухбат бўлғонимизни билсак, – деди.

Бобораҳим жавоб беришнинг ўрнига сеторини қўлига олиб, уни созлади-да, хушовоз билан куйлай кетди:

*Қарорим йўқ кўнгилда лаҳзае, девона Маширабмен,
Ичибмен туну кун май, толибе майхона Маширабмен.*

.....
*Мени зоҳир кўзида кўрган эл ўзин гумон айлар,
Ўзидин беҳабар ҳам, хуши йўқ девона Маширабмен.*

У хониш қилиб бўлиб, сеторини ғилофига солганидан кейин бир мўйсафид ўрнидан туриб қўл қовуштирди:

– Эй, марди худо, рухсат этинг, этогингизга юз суртиб тавоф қилай сизни?! – деди.

Машраб қўли билан уни рад этиб:

– Тўхтанг! – деди. – Менинг ҳеч кимдан ортиқ ерим йўқ, сизлар каби оддий гуноҳкор бандамен, тоат-ибодат ҳам қилмаймен. Пирларга қўл бериш, одамга сиғиниш динга ҳам, диёнатга ҳам хилоф.

Унинг авзойини кўриб, ўтирганларнинг нафаслари ичига тушиб кетди.

– Биз қайдин билайлик оташнафас кишиларга ихлос қилишнинг гуноҳ эканлигини, умримиз омов, хўкиз кетида ўтган бўлса, – деди бошқа бир деҳқон.

Қўшнилар уй-уйларига чиқиб кетганларидан кейин Машраб мезбонга қараб:

– Биз йўл-йўлакай Сўфи Оллоёр билан кўришиб кетмоқ ниятида эрдик, қайси қишлоқда истиқомат қиладур ул киши? – деб сўраб қолди.

– Самарқандга етмасдин Янгиқўрғон яқинида Минглар қишлоғи бор, – деб гапни узоқдан бошлади уй эгаси. – Илгари Оллоқули деган бой бир одам ул қишлоқнинг оқсоқоли бўлиб, анинг икки ўғли бор эди. Каттасининг исми Фарход, кичигиники Оллоёр, Фарход Бухоро бориб ўқиди, кейин амир хизматиға кириб, баланд мартабали бек бўлди, Оллоёр ҳам оғасининг кетидин Бухороға сафар этиб анда таълим олди, кейин бож-хирож маҳкамасига ишга кирди, ўзининг эпчиллиги, раҳмсизлиги билан деҳқонларни бездирди. Оллоёр ёшлигида фақирларга кўп жабр-зулм қилур эди, бойлик орттириб устма-уст уч-тўрт қизға уйланди.

Машраб унинг сўзига қулоқ солар экан, от устида ўз навқарлари билан қишлоқма-қишлоқ айланиб юриб, хирож тўлай олмаган деҳқонларнинг қўй, сигирларини хазина фойдасига мусодара қилиб юрган бераҳм ўлпончини кўз олдига келтирди. Унинг хаёлхонасида фожиали манзаралар жонлана бошлади. Мана, Оллоёр қамчисини ўйнатиб, солиқ тўлашга қурби етмаган бир деҳқоннинг уйига кирди-ю, рухсори олмадек қизига кўзи тушиб қолди, нияти бузилиб уни олмоқчи, ўз қўйнига солмоқчи бўлди... Қишлоқ оқсоқолини ўртага қўйиб, кўз ёшини тиёлмаган кизни бир пиёла сув билан никоҳлаб олди...

Машраб тишларини ғичирлатиб, бошини бир силкидида:

– Хўш, кейин нима бўлди? – деб сўради.

– Оғоси Фарходбек арзимаган бир гуноҳи учун аминнинг ғазабига учраб, боши олингандин сўнг Оллоёр бул ишни ташлаб, ўз қишлоғига қайтиб келди. Қилғон ишларидан пушаймон еб, сўфи бўлди...

Улар шам ёруғида алламаҳалгача гаплашиб ўтирдилар. Шодавлат маст уйқуда, Қитмир эса тумшуғини икки оёғининг устига қўйиб, кўзлари мўлтираб ётарди.

* * *

Сўфи Оллоёр ташқари ҳовлисидаги гулзор атрофида, қўлида тасбеҳ билан секин айланиб юрар, комати келтириб қирилган мош-биринч соқолини чап қўлининг панжаси билан тарар, устара билан қиртишланган боши эса офтобда ялтирар эди.

У ичкари ҳовлига кириб, овқатланишни истамас, чунки бир-бирларига зимдан пичоқ қайраётган хотинларнинг аччиқ-сассиқ гапларини эшитишга тоқати йўқ эди.

*«Кимки хотун бирла кўп суҳбат тутар,
Ул киши гам бирла гусса кўп ютар».*

деб пичирлаётганида эшикни тақиллатмай, эшагини етаклаганича кириб келаётган йўловчини кўрди-да, таажжубланиб қараб қолди. Кейин қоп-қора сочлари елкасига тушган меҳмоннинг шакли шамойилида уни дарҳол таниди. Машрабнинг Бухородан қайтиб келаётгани, йўлда бир деҳқоннинг уйида кўноқ бўлгани тўғрисидаги хабар аллақачон унга етиб келганди.

– Келсинлар, келсинлар, фақирнинг кулбасига ташриф буюрганингиздан беҳад хурсандмен, эй шоҳ Машраб! Ассалому алайкум! – деди сўфи Оллоёр тасбеҳини нўнтагига солиб, унга яқинлашар экан. Машраб орқасидан келаётган Шодавлатга эшагини тутқазиб, беқасам тўнли уй эгаси билан қўл бериб кўришди-да, қол-аҳвол сўрашди.

Турли ноз-неъматлар билан безалган дастурхон атрофида қуюқ суҳбатлашиб ўтирдилар. Бир оздан кейин хизматкор катта товоқларда гўшт ва шўрва келтириб, меҳмонларнинг олдига қўйди. Машраб: «Бисмилло!» деб ёғоч қошиқ билан ҳамма гўштни супа тагида кўзларини тўрт қилиб турган Қитмирнинг олдига ташлади-да, ўзи қуруқ шўрвага нон тўғраб, ича бошлади. Унинг бу қилиғи мезбоннинг иззат-нафсига қаттиқ тегди, ғомоғидан таом ўтмай қолди. Қўл артилиб, дастурхонга фотиҳа ўқилгандан кейин зардаси қайнаб турган Оллоёр олдидан аламини олмоқчи бўлди, гапни узоқдан – валийлар кароматидан бошлаб:

– Сизга ҳайронмен, – деди. – Қора халққа оқ йўлни кўрсатган азизларни хор қилиб, алардин авомнинг ихлосини қайтармокчи бўлурсиз. Туркистонда султони Орифин Аҳмад Яссавий, Бухорода Хожа Баҳоуддин, Хатирчида Қосим шайхнинг қабрлари устига миниб, аларни беҳурмат қилибсиз. Бул хунук хабарларни эшитиб, ниҳоятда хафа бўлдим, сиздин ихлосим қайтди.

– Яхши бўлибдур. Кимики ўзи каби бир одамга ихлос қилиб анга сиғинса, юзи қаро бўлғай. Сиз номларини тилга олган хожа ва шайхлар ҳамма қатори гуноҳкор бандалар, аларнинг қабрларин зиёрат қилиб фарзанд сўраш, дардларга шифо тилаш динга ҳам, диёнатга ҳам хиёнатдур.

– Ҳеч бўлмаса, сиз билан мендек назм аҳлидин бўлгон Яссавийни риоя қилсангиз бўлур эрди...

– Рост, ул кишининг яхши назмлари ҳам бор. Қози, муфтиларни ер билан яксон қилгон шеърлари ёдимда. Аммо кўп ғазалларида рўзи маҳшардаги жазо, дўзах азобини тасвир этиб, одамларни даҳшатга солганлар. Ҳофиз ва Навоий каби нафосат бўстониининг булбуллари одамларнинг юрагида ҳақиқатга ошиқлик уйғотиб, ишқ-муҳаббат гулханин ёққанлар, азалий нури ҳақ тушиб турган томонни кўрсатганлар. Афсуски, бизнинг замонда ҳам баъзи шоирлар одамларни Мункар-Накир дарраси, пулсиротдин ўтиш хавфи билан кўркитиб, аларнинг мардлигини сўндиришга ҳаракат қиладурлар, бул аҳли назмнинг эмас, мутаассиб муллоларнинг ишидур...

– Кимнинг шаънига тош отаётганингизни пайқаб турибдурмен, – деди Оллоёр унинг гапини бўлиб. – Шуни билиб қўйсинларки, қора халқни дўзах азоби билан кўркитиб турмасангиз, рўза тутмай, намоз ўқимай кўядурлар, бировларнинг молини тортиб олишдан ҳам тоймайдурлар.

– Назм аҳли одамларнинг юрагига ваҳима солиб, аларни аҳмоқ қилиб қўймасликлари, билъакс ҳақиқат йўлига бошлашлари лозим. Афсуски, сиз назм бўстониининг хиёбонларин эмас, муллоларнинг остоналарин кипригингиз билан супуриб келгансиз. Назм жавҳарларини муллоларнинг ипига тизгансиз. Одамларнинг руҳини сўндириб, аларни тирик мурдага айлантирмокчисиз, авомга ҳеч нар-

са бермай, юракларидаги кўрни олгансиз. Ҳолбуки юраги совиб қолган киши Худони ҳам танимайдур, бандани ҳам.

– Одамлар бир хил эрмас, баъзиларини яхшиликча тўғри йўлга солиб юбормоқ мумкин, аммо қора халқни дўзах олови билан кўрқитмасангиз, орқасиға дарра уриб турмасангиз, шариат буйруқларини бажо келтирмайдурлар.

– Сиздек шоирдин шул гапни эшитганим учун уялиб кетаётирман. Айиқнинг таёқ зарбидан ётиб туришга ўрганиши – «мулло» бўлиши мумкин. Аммо одам ҳайвон эмаски, жазо билан тоат қилишға ўргатсангиз. Шуни билиб қўйсинларки, мен қора халқ ичидин чиққанмен. Отабоболарим бечора бўзчи эдилар. Сиз ҳам тўра эмас, ўзига тўқ деҳқоннинг ўғлисиз. Худонинг олдида барча баробар – тўра ҳам, қора ҳам.

– Шул гап оғзимдин чиқиб кетгани учун мени афв этинг. Одам Атонинг барча болалари азиз ва мукаррам. Бирини таги паст деб ерга уриш, бирини асилзода деб кўтариш номаъқул иш...

– Ана эмди ўзингизға келдингиз, – деди қизишиб Машраб, унинг гапини оғзидан олиб. – Одам нури ҳақнинг бир заррасидур. Мансур Ҳаллож бекорга «Аналҳақ» деб айтмаганлар. Афсуски, уламолар «Аналҳақ»нинг маъносини тушунмай, ани дорға остирдилар... – Руҳан ва жисман ўз ҳамсухбатидан кучли бўлган Машраб ҳаяжон билан гапирар, кўзлари чакнар эди. Улуғ шоирларнинг асарларини ёд биладиган Оллоёр ҳамсухбатининг ҳақ эканлигини сезиб турарди, шу боис у кўнглини ғаш қилиб турган ҳисни енгиб:

– Рост айтасиз, инсон боласини секин-аста ҳақиқат йўли томон етаклаб, анинг юрагида бируборға, фақир-фукароға меҳр-муҳаббат уйғотмоқ лозим, – деди. – Аммо амир хизматида юрган маҳалимда мендин кўп гуноҳ ишлар содир бўлгон, – деб пешанасига урди сўфи Оллоёр. – Тавба собуни билан қора юзимни оқартиришға уриниб, яқомни чок-чок этиб, дод-фиғон қилурмен. Қиёматда шарманда бўлиш, дўзахда куйиб азоб чекишдан кўрқадурмен.

– Сиз астойдил тавба қилгон бўлсангиз, гуноҳлардин фориг бўлгонсиз. Ҳақиқат ипиға тизган бир неча ашъорингиз учун назм аҳли олдида юзингиз оқ бўлгон. Кўрқманг,

дўзахга тушмайсиз. – Машраб унинг кўзига тикилиб, тинмасдан бир оҳангда гапирар эди. Ниҳоят ёш бармоғи билан ўрта бармоғининг орасини очиб: – Диккат билан қаранг! – деди. – Дўзах дарвозаси ланг очик, қотил ва қароқчиларни, риёкор ва зоҳидлар, порахўр кози, муфтиларни муаккиллар судраб дўзахга киритмоқдалар. Мана, сизни ҳам етаклаб келаётирлар. Дарвеш ва девоналар дўзах дарвозасини маҳкам ёпиб, сизни ва орқангиздин келаётган шуарони орқага кайтариб юбордилар. – У қўлини бир айлантириб, ҳамсухбатига тикилди. – Эмди менга қаранг!..

Юзида кўрқув аралаш хурсандлик аломати пайдо бўлган сўфи Оллоёр бир сесканиб, Машрабга қаради-да:

– Тавба, кўзимга дўзах олови кўриниб кетгандек бўлди. Назаримда, мени кутқарган дарвешлар каторида сиз ҳам бордек эдингиз! – деди кўкрагига туф-туфлаб. – Ҳақиқат излаб, улуг мақомга етибсиз. Сизга Хизр назар қилғон.

Машраб индамай мийиғида кулиб қўйди – яқиндагина ёзган исёнкорона бир шеърининг қуйидаги икки сатри эсига тушган эди:

*«Сен агар Хизр наби бўлсанг, ўзингни қўллағил,
Тағимни чангидин юз минг Хизр пайдо бўлур».*

ҲОКИМНИНГ СОВҒАСИ

Машраб билан Шодавлат Хўжанд шахрига етиб келганларидан кейин «Чаҳоршанба» карвонсаройига тушиб, бир хужра олишди. Эшакларини кўранинг бир четидаги қозикларга боғлаб, кўчага чиқишди-да, дарё бўйидаги катта тутнинг тагида ётиб дам олишди. Баҳор пайти, кирғоқ кўм-кўк майсалар, ранг-баранг чечаклар билан қопланган, тоғ томондан елиб келган хушбўй боди сабо яшил барглар билан қоплана бошлаган тут новдаларини аста силкитар эди. Машраб билан ҳамроҳи ширин уйқуга кетганларида карвонсарой яқинидаги жоменинг муаззини баланд овоз билан жамоатни намози жумага чорлай бошлади. Шодавлат чўчиб уйғонди-да, кўзларини ишқалай бошлаган ҳамроҳига қараб:

– Туринг, дарё бўйига тушиб, таҳорат олайлик, – деди. – Тағин Хўжанд аҳли бенамоз одамлар эркан, деб бизни таъна қилмасунлар.

– Майли, бу гал сенинг айтганинг бўлсин. Бир каттанинг сўзига кир, бир кичикнинг, деган гап бор.

– Сиздин ялиниб-ёлвориб сўраймен. Бугун намозни тўғри ўқинг. Тагин бошингизни саждага қўйиб, хуррак отманг.

– Хўп, бугун сенинг айтганинг бўлсин. Ҳамма билан баробар ётиб-туриб фарзу суннатга амал қилгаймен.

– Мен Қитмирни саройга олиб бориб боғлаб келай. Сиз дарё бўйига тушиб, таҳорат олиб туринг.

Улар жомега бир оз кечикиб боришди. Бир тутам соколи қордек оқариб кетган бўлса-да, барок қошлари қоп-қора хатиб минбарга чиқиб, ваъзхонлик қилаётган экан.

Қиёмат куни беш фарзга амал қилгон, шариатга содик аҳли саодатни беҳиштга ташласалар, бадбахтлар эътироз қилиб, нега биз дўҳазга тушдик, фалончиларнинг биздин қаери ортик, деб айтгайлар. Ҳотифдин¹ овоз келгайки: «Сизлар беш фарзни бажону дил қабул этмадингиз, муллоларнинг айтганин қабул қилмадингиз!» – деб.

Машраб унинг кейинги гапини эшитиб ўрнидан туриб кетди. Шаҳдам қадам ташлаб ваъзхоннинг олдига борди, қўлидан тортиб пастга туширди-да, ўзи минбар устига чиқиб:

– Сен ўшал хотифдин келган овозни ўз қулоғинг билан эшитдингму? – деди. – Сен қиёмат ваҳми била мусулмонларнинг юракларидаги имон ўтини сўндирмоқчимисен?! – деди у кўзлари қинидан чиқиб кетаёзган хатибга қараб.

Намозхонлар сочлари елкасига тушган савлатли Машрабга қараб анграйганларича қотиб қолишганди.

Машраб ўзи севган бир шеърини баланд овоз билан ўқий бошлади:

*Вақти баҳор май ичгил, билгил, шират ганимат,
Соқий, сунгил қадаҳни. фурсат, суҳбат ганимат.
Зоҳид айтур, ёронлар, тасбеҳ-тоат ганимат,
Кўрмас маъишук юзини афғона бўлмағунча!..*

Хатибнинг ваъзидан диллари хуфтон бўлган намозхонларнинг бу шеърдан кейин юзлари ёришиб кетди.

¹ Ҳотиф – ғойибдан хабар берувчи.

Шаҳар ҳокими бўлмиш Оқбўтабий уламолардан кўра каландар, дарвешларни кўпроқ ҳурмат қилар, сарой қоидаларини бузмаслик учунгина жамоат билан намоз ўқир эди. Қози, муфти, шайхулислом қуршовидан узоқлашиб, овга чиққан пайтларида намоз ўқишнинг ўрнига шароб ичиб, хурсандчилик қилар, шарият қоидаларига риоя қилмасди.

У Машрабнинг намози жумада минбарга чиқиб, мутаассиб муллоларга қарши ёзган шеърини ўқиб берганини, фақир-фуқаро орасида ихлосмандлари кўп эканлигини эшитиб, уни саройга чақиришга қарор қилди: «Агар Машрабни меҳмон қилиб кўнглини олсам, мендан норози бўлиб юрган халойиқнинг ҳусни таважжуҳини қозонган бўлар эдим, – деб ўйлади у. – Ҳукмдор ёлғиз қилич билан эмас, балки халқнинг кўнглини овлаб, у муқаддас деб билган нарсалар олдида бош эгиши керак. Шояд Машрабга ихлос қўйганимни эшитиб, халқ менга ҳурмат кўзи билан қарай бошласа ва мавкеим мустаҳкамланса...»

Машраб дарё бўйидаги тутнинг тагида роҳат қилиб ётган маҳалида зарбоф чопон кийган басавлат бир арбоб унинг олдига келиб, отдан тушди-да, таъзим қилиб:

– Эй марди худо, хуш келибсиз, сафо келибсиз! – деди. – Хўжанд шаҳрига ташриф буюрганингиздин беҳад мамнун бўлган Оқбўтабий ҳазрати олийлари сизни ўз ҳузурларига чорлаётирлар.

– Оқбўта? Ким ўзи? – деб ўрнидан туриб ўтирди Машраб.

– Ул жаноб Хўжанд вилоятининг ҳокими эрурлар.

– Бориб айт, агар ҳокимга керак бўлсам, олдимга ўзи келсун, мен бормаймен, – деб Машраб яна ётиб олди.

Ҳокимга нисбатан бундай ҳурматсизликни умрида кўрмаган мулозим эсанкираб:

– Хўп... хўп... Бориб айтамен, – деди.

Оқбўтабий мулозимининг гапини эшитиб, ғазабланишнинг ўрнига кикирлаб кулди. Унинг товоқдек қипқизил юзи ёришиб, кийик кўзлари қисилиб кетди.

– Кимки ул кишига ихлос қилса, носазо гап айтур эмишлар. Майли, не десалар ҳам хафа бўлмаймен.

Хузурларига ўзим борайин, совға-салом обориб ўрдага чорлайн, дарҳол отимни эгарланглар...

Оқбўтабий ҳамон тутнинг тагида ётган Машрабга яқинлашиб, отдан тушди-да, таъзим қилиб:

– Ассалому алайкум, эй шоҳ Машраб, шаҳримизга қадамингиз етган замон келиб сизни йўқламаганим учун мени кечиринг, – деди. – Ҳали ҳам бўлса шул арзимас совғамизни қабул айлаб, бизга қўноқ бўлинг.

Унинг мулозими тахлоғлиқ чакмон устига устма-уст қўйилган тўққизта нонни Машрабнинг олдида қўйди, бошқа бир навкар бўйнидан боғланган семиз бир қўйни етаклаб келиб, арқоннинг учини унга тутқазди.

– Шул ишингни аввал қилсанг яхши бўлур эрди. Хай, майли. Сен хузуримга ташриф буюриб, мени қарздор қилиб қўйдинг. Эмди даргоҳингга бориб, сенга меҳмон бўлиш мен учун ҳам фарз, ҳам қарз бўлди. – Машраб шундай деб Шодавлатга юзланди: – Тўққиз нон билан шул кўчқорни хув анави ерда тўпланиб турган ялангоёқларга элтиб бер. Ани бўғизлаб, этини пишириб, нон бирла есунлар.

Машраб совғага келтирилган чакмонни кийди, навкар жиловидан ушлаб турган арғумоқнинг узангисига оёк қўйиб, эгар устига ўтирди.

Баланд тепа устига қурилган ўрданинг олдидаги майдонда жулдур кийимли, ранг-рўйлари сарғайган бир талай бандилар чордана қуриб ўтиришар, тепаларида куролли соқчилар қилич яланғочлаб, уларни қўриклаб турар эдилар. Ўтган-кетганлар маҳбусларга битта-яримта нон, бир сиқим туршак ёки чақа танга ташлаб кетишарди. Ўша вақтдаги одатга кўра, ҳокимлар маҳбусларни боқмас, улар халқнинг хайр-эҳсони билан кун кўрар, хусусан жума кунлари садақа кўпроқ тушарди. Машраб отини тўхтатиб, уларга қараб қолди.

Букчайиб қолган эски паранжили кампир ранги бир аҳволда, бўйни қилтириқ банди йигитнинг олдида тўхтади-да, қўлидаги тугунни ечиб, унга иккита сомса берди. Унинг ёнидаги бошқа маҳбуслар ҳам қўлларини узатдилар. Аёл тугунидаги сомсаларни уларга улашиб, рўмолини қоқиб уҳ тортди-да, ортига қарай-қарай жўнаб қолди.

– Ислом оламида подшолар жабр қилғувчи бўлсалар ҳам, фақир-фуқарода раҳм-шафқат бор, алар бошига кулфат тушган ёр-биродарлариға ёрдам қўлини чўзадурлар, – деди Машраб ёнидаги хокимға юзланиб. – Кел, сен ҳам алардин ибрат ол. Кагталикининг иззати зулм-тааддийда эрмас, шафқат-марҳаматдадур. Бир киши айбини бўйниға олиб, кечирим сўраса, афв этмак лозимдир. Сен раҳм-шафқат қилиб, ёмон йўлга кирган шул маҳбусларни озод қилиб юбор. Уйларига – ота-она, бола-чақалари олдиға кетсунлар.

Соч-соқоли оқара бошлаган бўлса ҳам, ҳали анча тетки, йўғон гавдали Окбўта ковоғини уюб:

– Булар шариат ҳукмидин ташқари чиққан ўғрилар, каззоблар, қандай қилиб аларни бекордан-бекор бўшагиб юборай?! – деди. – Жиноятни жазосиз қолдирмаслик керак. Юмшоқ ва кўнгилчан бўлсанг, ёмонлар кўпайиб кетгусидир.

– Билъакс, ҳукмдорлар инсофли, боёнлар саховатли бўлганларида зулм-жиноят бул қадар қанот ёймаган бўлур эрди. Ҳукмдорларда адолат йўқ, боёнлар, муллолар, қози-муфтилар ҳирсдин тўқ. Раиятни банду балоға қўйғон шохларнинг ўзлари. Тағин ҳам ўғри ва йўлтўсарларнинг кўпайиб кетмаганиға ҳайронмен. Сен жабр қилувчи подшолардин ибрат олма. Лутф-карам дарёсидин лаби ташналарни баҳраманд қил, токи аларнинг қалбларидаги эзгулик ҳислари вояға етсун. Гуноҳкорларни афв этмакдин қанлай лаззат олишингни буларни озод қилиб юборгандин сўнг билурсен. Агар айтганимни қилмасанг, даргоҳингга қадам босмаймен.

Ҳоким ўйлаб турди-да, кейин юзи ёришиб, кўзлари чакнаб кетди.

– Бугун яхши туш кўриб эрдим, оппоқ соқолли бир киши бошимни силаганди. Келинг, айтганингиз бўлсин, умримда бир савоб иш қилай. – У баланд овоз билан маҳбусларға мурожаат қилди: – Ҳой бандилар – зиндонда азоб тортиб ётғон гуноҳкор мусулмонлар! Эшитмадим деманглар! Биз бугун сизларни бўшатиб юборишга аҳд қилдик. Ота-оналарингиз, бола-чақаларингиз олдиға бориб, аларни хурсанд қилинглар. Кўрган-кечирганларингизни унутиб, тўғри йўл топиб олишга урининглар!..

Бошда махбуслар унинг гапига ишонкирамай, кўзларини катта очиб турдилар. Ясовуллар уларнинг оёқларидан кишанларини ечиб ола бошлаганларидан кейин шодликларини юракларига сиғдирилмай ғовур кўтардилар.

Окбўта қирктача бандини кутқариб юборганидан беҳад хурсанд бўлиб, Машраб билан бирга Ўрда томон жўнади.

Зиёфатдан кейин, фотиҳа ўкилиб, дастурхон ўртадан олинганидан сўнг, Окбўта чап томонида ўтирган Машрабга юзланиб, шундай деди:

– Менинг ўн саккизга кирган бир ўғлим бор. Дов-юрак, кўркув на эканин билмайдур. Баъзан мендин сўрамай дўстлари билан йўлбарс овига чиқиб кетадур. Жанг вақтида ёнидағи навкарлардин узоклашиб, қилич яланғочлаганича ёв устиға ташланадур. Мен анга шикаст етмаса эрди, деб кўрқаман, шул сабабдин кечалари уйқумда ҳаловат йўқ. Сиздин илтимос, қилич зарбидин, ўқ захмидин сақланмоғи учун анга бир дуо ёзиб берсангиз, ёнида олиб юрса...

– Майли, котибингизға амр этинг, менга қоғоз билан қалам-довот келтурсин.

Қуйроқдан жой олган битикчи буйрукни кутиб ўтирмай сакраб ўрнидан турди-да, айтилган нарсаларни мухайё қилди. Чордана қуриб ўтирган Машраб чап тиззасига шилдироқ қоғозни қўйиб, ўнг қўлидаги савағич қаламни довотга ботирди-да, ўз исмини уч маротаба ёзди. Унинг ёнида ўтирган котиб нима ёзар эканлар, дегандек бўйнини қийшайтириб қараб турарди.

– Мен бирор оят ёки ҳадис ёзиб берсалар керак, деб ўйлаган эрдим. «Машраб, Машраб, Машраб», деб битдилар холос, – деб юборди у ажабланганидан ўзини тутолмай.

– Сен нени билурсен, нодон, – деди Окбўта ёзилган дуони қўлига олиб. – Бор, ишингни қил. Ўғлим шу дуони ёнида олиб юргай. Ҳукмдорларға маслаҳат бериш сенинг ишинг эрмас.

– Бул кеча ётиб қолсангиз яхши бўлур эрди, – деди у фотиҳадан кейин ўрнидан туриб кетишга ҳозирланаётган Машрабга юзланиб. – Қош қорайиб қолди, на қилурсиз қоронғида тентираб юриб.

– «Чаҳоршанба» карвонсаройи мен учун бир кадам йўл. Ул ерда дўстларим мени кутиб турибдурлар.

«Унга бир нарса инъом қилсам бўлар эди, – деб бош қотира бошлади ҳоким Машрабни ўрда дарвозасигача кузагиб қўйиб. – Йўл харжи учун пул берсам, ҳойнаҳой олмас. Олтин-кумушни ул ҳаром деб билур, ипак, кимхоб жомани хушламайдур. Ҳа, топдим. Менга узоқ сафарга отланмоқчи бўлгани тўғрисида гапирган эди». – У ёнидаги навкарининг қулоғига бир нима деди-ю, азиз меҳмонни гапга тутиб қолди. Орадан кўп ўтмай, навкар устига йўлбарс териси ёпилган оқ эшакни етаклаб келиб Машрабга қўндаланг қилди.

– Йўқ демай, мендин шул арзимас совғани қабул қилгайсиз, – деди Окбўта жилмайиб. – Йўл юриб чарчамайдурғон ҳанги. Бултур ўзим отиб ўлдирган йўлбарснинг терисини ошлатиб қўйғон эрдим, ул ҳам сизга насиб қилғон эркан.

Машрабнинг эшаги узоқ йўл юриб жуда ҳолдан тойган, энди оқсай бошлаганди. У ҳокимнинг совғасини мамнуният билан қабул қилиб, унга ташаккур билдирди ва хайр-хушлашиб бир сакраб ҳангига миниб олди-да, карвонсарой томон равона бўлди.

ДОР ТАГИДА

Бобораҳим Машраб устига йўлбарс териси ташланган оқ эшагини йўрғалатиб, Шодавлат билан бирга Балх шаҳрига кириб келди. Гир-гир эсган боди сабо шимол томондаги яшил далалар, нокзор, анжирзор, олмазор боғларнинг хушбўй хидларини олиб келарди.

– Жуда файзли шаҳар экан, – деди Шодавлат узоқлардаги баланд тепалар, уларнинг этакларидаги боғлардан кўз узмай. – Ўзимни гўё Намангон шаҳрида юргандек сезаётирмен.

Ўз ўйи билан банд бўлган Машраб индамай хаёл суриб борар, сергап ҳамроҳининг сўзлари қулоғига кирмас эди.

Шакли шамоийли ғаройиб мусофирларни кўрган шаҳарликлар ҳайрон бўлиб, орқаларидан қараб қолар, баъзилари эса негадир уларга эргашиб борар эдилар.

Бошига симобий салла ўраган чўкки соқол бир мўйсафид тасбеҳ ушлаган кўлини баланд кўтариб:

– Ҳой қаландар, бул дунё роҳатин тарк этган марди ҳаққа ўхшайдурсен, исминг нима? – деб сўради.

Машраб эшагини тўхтатиб, бир-бирига туташган қалин қошларини чимирган кўйи жавоб қилди:

– Исмин Худо!

– А? Нима? – деди гангиб қолган мулло атрофидагиларга қараб. – Ҳой мусулмонлар, эшитдинглар-а? Бул бетавфиқ даъвойи худолик қилаётир. Ани ўлдирмак керак, тутинглар!

Машраб беихтиёр эшакдан сакраб гушиб, ўзини ҳимоя қилиш учун шайланиб турди, новча бир йигит елкасига чанг солган эди, чаптастлик билан уни чалиб йиқитди. Эгасининг ёқасига ёпишган иккинчи бир йигитни Қитмир болдиридан ғарчча тишлади. Машраб пайтдан фойдаланиб, ўрда томонга қочди. Ити вовиллаб унга ҳеч кимни яқинлаштирмас, мутаассиб оломон эса шовқин-сурон кўтариб уни таъқиб этарди.

Ҳарамхонасида дам олиб ўтирган Маҳмудхон яқинлашиб келаётган шовқиндан безовталаниб ўрнидан турдида, даричадан арк майдонига мўралаб қаради. Сочлари елкасига тушган оқ яктакли бир кишини одамлар қувиб келаётганини кўриб, навкарини чақирди:

– Югур, кўчага чиқ! Оломонни ҳайдаб юбориб, қаландарни қутқариб олиб кел! – деб буйруқ берди. У чиқиб кетганидан кейин ёнида ҳозир бўлган шойи чопонли удайчига юзланди:

– Ҳожамқул, менга айт, бул қаландар не гуноҳ қилиши мумкинки, ани ур-калтак қилаётирлар?

– Навкарингиз Эгамберди ҳозир ани бошлаб келгай, шунда билурмиз, – деб таъзим қилди удайчи.

– Балх аҳолиси боши узра қилич ўйнатиб келсам доғи, аларнинг бўйинларига итоат ҳалқасини сола билмадим. Агар бўш келсанг, саройга бостириб киришдан ҳам тоймайду бул баччағарлар.

– Сабр қилсинлар, – деди ҳамон арк майдонига қараб турган удайчи. – Халойиқнинг овози бошқача. Назаримда, алар шарият устунига болта урган даҳойидин

ғазабланаётганга ўхшайдурлар, оломон ичида муллавачча, намозхонлар кўп.

Ҳар елкасига иккитадан одам сиғадиган, баҳайбат Эгамберди шоша-пиша қиличини яланғочлади-да, яқинлашиб келаётган оломонга:

– Тўхтанглар, уй-уйларингизга жўнанғизлар, бўлмаса чопиб ташлаймен! – деб бақирди. Қизишиб кетиб ўрда дарвозасигача келиб қолган одамлар тўхтаб қолдилар, кейин аста-секин тарқала бошладилар. Навкар эса Машрабни елкаларига ойболта қўйиб турган соқчилар орасидан олиб ўтиб, хоннинг олдига бошлаб кирди.

– Эй дарвеш, нима гуноҳ қилиб эдингки, халойиқ сени шул ергача қувиб келди, айт! – деди Маҳмудхон йўғон овоз билан.

Машраб ҳарсиллаб нафас олганча:

– Балх аҳли... бесабр... эркан, – деди. – Бердисини айтмасдан туриб... одамни уриб ўлдиришдан ҳам... тоймас эрканлар. Ҳаммасини... ҳозир айтиб берурмен. Буюр... менга бир пиёлада... сув келтирсинлар!

Маҳмудхон қовоғини уюб қарс урган эди, навқари Эгамберди кириб таъзим қилди:

– Шаробдорға айт, бир коса гулоб келтирсун! – деди.

Шарбат ичиб ўзига келганидан кейин Машраб бўлган воқеани гапириб берди.

– Шаҳарға киришим билан, бир мулло «исминг нима?» деб сўраб қолди, мен «худой» деб бердисини айтишга улгурмай: «Тутинглар ани, даъвои худолик қилди, ўлдир-мак керак!» деб жар солди. Таассуб бандаси бўлғон одамлар ит бўлиб мени қувладилар, мен мушук бўлиб қочдим.

Маҳмудхон беихтиёр қулиб юборди. Кейин рўмолча билан қийиқ кўзлари четидан оқиб тушган кўз ёшларини артиб:

– Халқимиз бесабр, бир одамни кўрсатиб: «Ур!» десалар, гуноҳи нелигини суриштирмай ур-қалтак қиладурлар. Сен яхшиям ўрдага қараб қочибсен, бўлмаса, аҳволинг чатоқ эрди. – У рўпарасида турган шерсурат Машрабга ҳайрат аралаш назар ташлади-да:

«Ким эркан, бул қаландар?» деб ўз-ўзига савол берди, лекин «исминг нима?» деб сўрашни ўзига эп кўрмади.

«Ҳар нарсага қизикавериш менинг мартабамдаги одамга ярашмайди, кимлигини билиб олармен», деб ўйлади у.

– Мусофир-мувожирларга эшигимиз доим очиқ, дастурхонимиз ёзиғлик. Чопавериб қорнинг ҳам очиққандур, – деб хон икки мартаба қарс урган эди, баковул келиб қўл қовуштирди. – Дастурхон ёзиб, таом келтир!

Яқиндагина ўзини хон деб эълон қилган Маҳмуд оталиқ кўчманчи ота-боболари одатига риоя қилиб, тахт рўпарасига жой солдирди. Меҳмон бетакаллуфлик билан дастурхон ёнига ўтириб нон ушатди-да, кейин баковул келтириб қўйган шўрвани қошиқ билан қовлаб, ича бошлади. «Э, кимлиги энди маълум бўлди. Девонаи Машраб носазо сўзлар ва қилиқлари билан одамларнинг ихлосини қайтаради, деб эшитган эрдим. Худди ўзи!» деб ўйлади Маҳмудхон кулгиси қистаб.

* * *

Шодавлат ҳамроҳини ҳимоя қилишга қодир эмаслигига, жанжалга аралашса, оломон мажақлаб ташлашига кўзи етгани учун ноиложлик тўрига илиниб, турган ерида қотиб қолди. Қўл-оёғи чаққон ҳамроҳи мутаассиб одамларнинг қўлидан қочиб қутулишига, Қитмир ўз эгасини ҳимоя қилишига ишонар эди. Шовкин-сурон узоклашганидан кейин Шодавлат остидаги хўтикни ниқтаб, оқэшакни етаклаганича оломон кетидан йўл олди. У арк майдонининг бир чеккасидаги чинорнинг тагида тўхтади-да, воқеанинг нима билан тугашини узокдан кутиб турди. Кўп ўтмай ўрда дарвозасига яқинлашиб қолган оломон тарқала бошлади; тарвузи қўлтиғидан тушиб ортига қайтаётган одамлардан нима ҳодиса юз берганини сўрашга унинг юраги дов бермади. Дувурга эргашиб келаётган бир болани кўриб, имлаб чақирди-да, гапга солди.

– Ўша сочи ўсиб кетган кишини ҳеч ким тута олмади, – деб жавоб қилди бола кўзларини ўйнатиб. – Итиям жуда қопағон эркан, эгасига яқин келган одамни ёқасидин олади-я!.. Йўқ, ҳеч кимни тишлагани йўқ... Бир маҳал ўрдадан хон чиқиб, қиличини ўйнатиб бир бақирган эрди, ҳамма тўхтаб қолди. Хон ўша сочи ўсган кишини ўрдага олиб кириб кетди...

– Худога шукр, ҳеч ким унга зиён-заҳмат еткурмабдур, – хурсанд бўлди Шодавлат ва ҳамроҳининг ўрдадан чиқишини сабр билан кутиб турди.

Машраб қорнини тўйгазиб, ўрдадан чиққанидан кейин у ёқ-бу ёққа қаради, унинг тахминича, Шодавлат кетидан эргашиб келиб, шу яқин орада кутиб турган бўлиши керак эди. «Қаерда эркан?» деб кўзи тўрт бўлиб турганида узокдан Шодавлат каллапушини силкитиб, қаерда турганлигини маълум қилди.

– Ҳеч ерингизга шикаст етказмадиларму? – деб сўради у.

– Эгамга шукр, сари мўйимнинг бир туки ҳам тўкилғони йўқ.

Машраб бошидан кечирганларини қисқача гапириб берганидан кейин бирор бошпана топиш ҳаракатига тушдилар. Сўраб-суриштириб шу яқин орада қатта бир қарвонсарой борлигини билиб олишди.

* * *

– Махмудбий қандай қилиб хон бўлиб олди? – деб сўради Машраб, соч-соқоли оқариб кетган бўлса ҳам ёшлардек тетик, кўзлари ўткир саройбондан.

Улар нимқоронғи дарвозахонанинг бир чеккасидаги сўри устида суҳбатлашиб ўтиришарди.

– Махмудбий қотоғон уруғининг оқсоқоли, Қундуз шаҳри анинг юрти эрди, вақти-вақти билан Бадахшонни талаб, бўшаб қолгон хазинасин тўлдириб туради. Бухоро амири марҳум Субҳонқулихон ёрдами-ла Балхни ҳам қўлга киритди, – деди саройбон ва чилимни хўриллатиб, оғзидан паға-паға тутун чиқара бошлади.

– Бир хизмати бордир-да? Бекордан-бекорга Балхдек шаҳарни анга топширмагандир.

– Ҳа, Хива ҳукмдори Анушхон юриш қилиб Кармана ва Самарқанд шаҳрини забт этганда Субҳонқули Махмудбийдан ёрдам сўраган, ул фурсатдан фойдаланиб, ўз отликлари билан ёрдамга шошилди ва бухороликлар билан бирга хиваликларни пароканда этиб, Самарқандни ишғол қилғон. Бул хизмати учун Субҳонқулихон ани Балх, Қундуз, Бадахшонга ҳоким этиб тайинлаган. Аммо Балх

аҳолисининг кўпчилиги: минг, қўнғирот ва олчин уруғлари Маҳмудбийни ўрнидан тушириб, Нодир Муҳаммаднинг набираси Солиххожани ҳоким қилиб кўтардилар...

Сизнинг гапингизга кулоқ солиб туриб, бошим айла-ниб кетди, – деди Машраб чилим тутунини кафти билан ҳайдаб.

– Кундузга чекинган Маҳмудбий тинч ётармиди, – деб гапида давом этди саройбон чилимни нари суриб кўйиб! – Субҳонқулига: «Солиххожани чақиртириб ол, ўрнига набيرانг Муҳаммад Муқим султонни ҳоким қилиб юбор, мен анга оталиқ қилай» деган мазмунда хат ёзиб жўнатибдур. Субҳонқули бул ҳийлакор одамнинг найрангига учиб, ўзига содиқ бўлган Солиххожани Ҳиндистонга жўнатадур, набирасини Балхга ҳоким этиб тайинлайдур...

У ҳикоясини давом эттирар экан, Машрабнинг кўз ўнгидан аввал ранг-баранг, кейин даҳшатли манзаралар ўта бошлади.

Мана энди, мўйлаби сабз уриб чиқиб келаётган баланд бўйли, хушсурат йигит – Муҳаммад Муқим навкарлари қуршовида Балх шаҳрига етиб келди. Маҳмудбий уни шаҳар бўсағасида карнай-сурнай билан қарши олиб, куллуқ қилади, ўз қўли билан унга заррин либос кийгизиб, белидаги олтин камарига қимматбаҳо ханжар тақиб қўяди, юган ва умилдириғи тилладан ишланган арабий отни унга қўндаланг қилади. Ёш ҳокимнинг оғзи кулоғида, боши осмонга етиб, аҳолиси мамнунлик билан уни кутиб олган шаҳарга дохил бўлади. Орадани икки ой ўтар-ўтмас оталиқ ёш ҳокимнинг ҳузурига кириб уни аврай бошлайди:

– Эй зоти улуғ шаҳзода, сиз ҳоким эрмас, мустақил ҳукмдор, хон бўлишга лойиқдурсиз. Токайгача Бухорога қарам бўлиб, Бадахшон лаъл конларидин тушган дирҳам ва динорларни, солиқ пулларини ул ерга юбориб турурсиз. Агар шул бойликлар ўзимизда қолса, сиз истиқомат қилгон шул эски кошона ўрнига мухташам сарой солдириб, мамлакатимизни истаганингизча тасарруф этар эрдингиз...

Бу гапларни эшитиб ёш ҳокимнинг боши айланади, бобосидек салтанат тахтида ўтириб, юртни истаганча идора этишни орзу қилади ва хон бўлишга розилик беради. Маҳмудбий ва унга содиқ бўлган қотоғон уруғи, сарой

аҳли Муҳаммад Муқим султонни оқ кигизга ўтирғизиб, уни хон деб эълон қиладилар. Ҳаддан ташқари сермулозамат бўлган ҳийлакор оталиқ ёш ва тажрибасиз хонни ғафлатда қолдириб, ўргимчакдек макр ва ҳийла иплари билан саройни ўраб ташлайди. Субҳонқулихон ўлганидан кейин оталиқ ўз ниятларини амалга ошириш пайти келганини англайди. Сарой атрофига ўзига содиқ бўлган ясовулларни қўйиб, бир куни хоннинг ҳужраи хосига кирадида, унинг кўксига ханжар санчиб чиқади...

Машраб бошини бир силкитиб, кўз ўнгида пайдо бўлган бу машъум манзарани қувиб юборди-да:

– Бу янглиғ жиноят жазосиз қолмағай, – деди. – Хиёнат пойдевориға қурилган салтанат поймол бўлғуси, яқин орада Маҳмудхоннинг кўксига қасос ханжари қадалғусидур.

– Рост, аммо тақдирнинг сабри бениҳоя, ҳақиқат дарҳол қаллоблиқдин устун чиқа олмас экан. Субҳонқулининг ўғли Убайдуллахон жиянининг хунин олиш учун юриш бошламоқчи бўлиб турганида Ҳисор ва Самарқанддаги юз уруғи исён кўтариб Маҳмудхоннинг тарафига ўтишди, ички урушлар бошланиб кетди. Мана, етти-саккиз йил бўлди, ҳамон юртда тинчлик йўқ... Имоним комилки, ахир бир кун, сиз айтгандек, бул хиёнаткор жазосини тортғай!

* * *

Маҳмудхоннинг ўнгида ҳам, тушида ҳам ҳаловат йўқ, баъзан кўзи илиниши билан кўксига ханжар санчилган ёш Муқим султон унинг томоғидан бўғиб олар, шунда у даҳшатга тушиб, ўрнидан сакраб туриб кетарди. Бир вақтлар тоғни урса талқон қиладиган бу бақувват одам узоқ ётган бемордек ориклаб, бўйни тиришиб қолди. Бадбин хаёллардан чалғиш учун у гоҳо ичкиликка берилар, баъзан девоналарга садақа бериб, дуо оларди.

Машраб унда кучли таъсир қолдирган эди, у баъзан шоирнинг қилиқларини, гапларини эслаб илжайиб қўярди. Сўраб-суриштириб, у Машрабнинг Тошкент, Бухоро, Хатирчидаги саргузаштлари тўғрисида ажойиб ҳикоялар эшитди, яна у билан учрашиб, ўзини чалғитишни истаб қолди, хизматкорни чақириб: «Дарҳол ўшал қаландарни топиб келтир!» деб буйруқ берди.

Сарой мулозими карвонсаройга келиб, Махмудхоннинг буйруғини етказиши билан Машраб дарҳол эшагига миниб, саройга равона бўлди.

– Ассалому алайкум, эй марди ҳақ, пойи қадамингиз теккан ерга бало етмасин, – дея уни қарши олди хон тахт устида ўтириб. – Бугун нечундир юрагим сиқилиб турибдур, шул сабабдин...

– Кечаси ёмон туш кўриб чўчиб уйғонгандурсен, – деб унинг сўзини бўлди Машраб. – Рангинг бир ҳолатда, ғамандуҳ юки борган сари оғирлик қилаётганга ўхшайдур.

– Топдинғиз, шул сабабдин дуо олиш мақсадида сизни безовта қилишдин тортинмадим.

– Ҳаққингга дуо қилсам, эвасига не бергайсен?

– Бир ҳовуч олтин.

– Олтин палид ва ҳаром нарса, мен уни кўлимга олишга ҳазар қиладурмен. Бир шартим бор, кўнсанг илтимосингни бажо келтирай.

– Айтсинлар шартларини.

– Дуо эвазиға бир соат тахтингда ўлтириб, ҳукмронлик қилсам...

– Ҳа, – деди хон ғзабини ютиб. – Агар подшоликни кўлингизға берсам, қандай фармонлар содир бўлур эрди сиздин?

– Мен хазинадор ва мулозимларимни йиғиб, хазинадаги барча олтин, кумуш тангаларни факиру фуқаро бошлари устидин сочиб юборинглар, деб буйруқ берар эрдим.

– Шунча азоб-уқубат билан тўплаган бойликларимни-я? Шул тахт-тож учун тиззамдин қон кечиб, соғлиғимдин айрилдим, келиб-келиб ани сендек ялангоёққа, олтин тангаларимни таги паст кашшоқларга берайинму? Агар бир соатға тахтимни сенга берсам, уни булғатар эркансанда! – деди хон сенсирашга ўтиб, дағ-дағ титрар экан.

– Сен юртни булғатдинг, Балх аҳолисининг қонини сўриб, турар жойларини ахлатхонага айлантирдинг...

Бирдан:

– Жаллод! – деб бақириб юборди хон.

– Ханжарим қонға ташна! – деди белбоғига ойболта қистирган, чап томонида ханжари осилиб турган қизил чопонли, давангир бир одам ҳозир бўлиб.

– Ҳаддидин ошиб, худолик даъво қилғон, тангрининг ердаги соясини топтамоқчи бўлғон мана бу ялангоёқни дорға ос!

– Бош устиға, – деди жаллод кўзларини чакнатиб. Кейин Машрабга қараб боши билан эшикни кўрсатди.

– Сен каби золимдин раҳм-шафқат сўрамаймен, оёғингга ётиб ялинмаймен! – деди Машраб хонга нафрат билан қараб. – Аммо билиб қўй, сенинг ҳам кунинг битган. Ўринсиз тўкилган қонлар, навқирон Муқим Султоннинг хуни ноҳақ кетмас.

Маҳмудхон титраб жаллодга ўшқирди:

– Йўкот кўзимдин!

* * *

Ўрданинг орқасидаги зиндоннинг рўпарасидаги қора ёғочдан ясалган баланд дор, унинг ўртасидаги ҳалқа қилиб осилган арқон ҳавода даҳшат билан чайқалиб турарди. Жаллод дор тагидаги баланд тахта сўри ёнига шоти қўйиб, сиртмоққа мой суртаётганида текин томоша пайида юрган бекорчилар йиғила бошладилар, лекин атрофни ўраб олган йигирматача аскар уларни дор яқинига йўлатмас эдилар. Одамлар: «Қайси ўғрини осишар экан, билдингизму?» деб бир-бирлари билан шивирлашаётганларида уларнинг ёнида турган чўққи соқол мўйсафид тасбеҳини ўгириб:

– Анови даъвои худолик қилғон дарвешни, – деди. – Ёдингиздаму, халойиқ ани қувлаб ўрда остиғача борғон эрди.

Баъзилари илжайиб: «Э, ўшал даъвогарниму?» деса, бошқалари, биз беҳабар эдик, дегандек бош чайқаб қўярдилар. Елкасига ойболта қўйган соқчилар куршовида келаётган оқ ятакли, сочлари елкасига тушган мағрур шоирни кўргач, халойиқ негадир донг қотиб қолди. Кўпчиликнинг раҳми келиб, унга ҳамдардлик билдира бошладилар, аммо чўққи соқолли мулланинг оғзи қулоғида эди. Машраб ёнидан ўтиб кетаётганида у тасбеҳини ўгириб:

– Қаерга кетаётирсен? – деб сўради.

Шоир унга бамайлихотирлик билан қараб:

– Маъшуқамни кўргали кетаётирмен, – деб жавоб килди. – Сен зоҳиди ях бунинг маънисини тушунмайсен!

Одамларнинг орасида кисилиб турган Шодавлат Машрабни кўриши билан ўпкасини тутолмай, йиғлаб юборди.

– Хайр энди, Пиримаст, кўп кайғурма. Намангон борсанг, ёру ёронларга салом айт, – деди шоир қандайдир кўтаринки руҳият билан, сўнг дадил дор тагидаги курсига чиқди-да, бўйнига сиртмоқ солди. Бир лаҳза бутун ҳаёти, Намангон, Қошғарда кўрган-кечирган аччиқ-чучук дамлари кўз ўнгидан ўта бошлади, ҳаёт ипи шу ерга келиб узилиши тақдир эканлигини у яхши билар, шу сабабдан чехраси ботиб бораётган куёшдек сокин эди...

* * *

Шодавлат минг машаққат билан ўз шаҳрига эсон-омон келиб, бўлиб ўтган даҳшатли воқеаларни таниш-билиш, ёр-биродарларга гапириб берди. Машрабнинг синглиси дод-фарёд кўтариб, сочларини юла бошлади, қариндош-уруғ, кўни-кўшни аёллар уйига йиғилиб, унга таскин беришга уриндилар, кейин ҳамдардлик билан бел боғлаб, зикру самоъ туша бошладилар.

Гангиб қолган Шодавлат баъзан Машраб билан бирга юрган йўлдан Бордонқўрғон тепалигига кўтарилар, у билан бирга гулхан қалаб дам олган жойларда бирпас ўтириб, кейин сой бўйига тушарди. Бир куни шундай сайрдан қайтиб келаётганда Ийдгоҳ маҳалласидаги хонақоҳга кираётган қаландарларни кўриб, уларга салом берди-да:

– Эй пири мардумлар, қайси ердин келаётгирсизлар? – деб сўради.

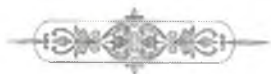
– Балх шаҳридин.

– Устозим улуғ шоир Бобораҳим Машрабнинг қотили Маҳмудхон ҳали ҳам тирикму?

– И-е, гапдин хабарингиз йўкму? – деди оппоқ соқоли кўксига тушган бўлса-да, юзи тиник, тетиккина бир чол унга яқин келиб. – Бултур Бухоро амири кўшин тортиб келиб, Балх ва Қундуз шаҳрини олди. Шаҳрисабз ўзбаклари котоғонларни пароканда қилиб, бойлиқларини тортиб

олдилар. Одамларнинг айтишларича, аскарлари тор-мор бўлгон Маҳмудхон қочғони жой тополмай, шаҳарнинг бир чеккасидаги кулбаи вайронаға яширинибдур, ярим кечада «қоч» деган овозни эшитиб, жуфтакни ростламоқчи бўлиб турганида том босиб қолибдур.

– Охир қасос ханжари кўксига санчилибдур-да! – деди Шодавлат кўзлари чакнаб.

КҮНГИЛ МЕХРОБИ

ЖАҲОН ОТИН

Йўлнинг икки томонидаги қатор теракларга кўниб олган зарғалдоқлар сарой соқчиларидек ўқтин-ўқтин бир-бирларини чақириб, қандайдир нохуш аҳволдан хабардор қилаётгандек эдилар.

Кечки пайт. Дарахтларнинг сояси узунлашиб, бокка салқин тушган. Зарбоф, парча, шойи тўн кийган сарой амалдорлари, беклар гердайиб, боғ ўртасидаги хиёбондан кўча томон йўл олмоқдалар. Худди шундай пайтда эски паранжили бир аёл баланд девор билан ўралган ўрда боғининг нақшинкор дарвозаси олдига келиб, сарой боғига кирмокчи бўлди.

– Ҳой, кампир орқага қайт. Не қилиб тентираб юрибсен бул ерда? Рухсати олий бўлмаса, ҳеч ким саройга киритилмайдур? – деб бақирди ағдарма этик кийган хуш мўйловли қоровул йигит, қиличини ярим белигача суғуриб.

– Қўркма, темиртагингни қиниға солиб қўй. Калламни олишдан бурун арзимни эшит, қоровул бола, – деди аёл истехзо аралаш. Унинг дўк-пўписадан қўркмайдиган ўқтам аёллардан эканлиги кўриниб турарди.

– Кеч бўп қолди, ишинг бўлса эртага келарсен.

– Қачон келишим билан сенинг ишинг бўлмасун. Мен амир ал-мўъминин хузурлариға кирмокчимен.

– Онҳазратнинг оллилариға? – шошиб сўради йигит кўзларини ола-кула қилиб. – Ўзлари ким бўладурлар?

– Нима қиласен кимлигимни суриштириб? Хўжайиннинг қоровулбегини чақир!

Йигит дарвозахонага кириб кетди-да, чорпахилдан келган, ўрта ёшли, мис камарига қилич осган бир кишини бошлаб чикди.

– Хўш, нима хизмат билан келдилар? – деб сўради у қовоғини солиб.

– Онҳазратнинг хузурлариға кирмоқ ниятидадур-мен.

– Бунинг иложи йўк. Алар аёлларни қабул қилмайдурлар. Ҳарамхонага кирмоқчи бўлсангиз – унинг йўли бошқа. Ўшанда ҳам чақирилғон бўлсангиз. Қўлингизда ташрифнома борми?

– Йўк... ҳа, бор, мана! – Аёл паранжиси ичидан шалдироқ қоғозга ёзилган сўнги ғазалини – арзи ҳолини чиқариб, қоровулбегига узатди. – Югурдақларингиздин бирига буюринг, буни ҳарамхонага олиб кириб, Моҳлар ойимнинг қўлларига топширсун.

Қоровулбеги қоғозни олиб ичкарига кириб кетди-да, орадан чорак соат ўтар-ўтмас югуриб чиқиб, таъзим қилди.

– Марҳамат қилсинлар. Сизни бу йигит пойи остонага-ча кузатиб борғай, – деди юзида бир туки йўк, аёл башара эроний қул йигитни кўрсатиб.

Сўник кўзлари мўлтираб турган, ҳар бир буйрукни сўзсиз бажарувчи йигит қадам ташлашидан ёш жувонга ўхшаган жулдур паранжили аёлни сарой томон бошлади. Улар хиёбондан юриб, кошинлари йилтираб турган сернақш сарой томон йўл олдилар, икки ёнида қуролли йигитлар турган дарвозадан ўтиб, катта кўра орқасидаги ҳарамхонага етиб келдилар. Ҳарамхона ҳовлисига чорбурчак ғишт ётқизилган, тўрт томондаги иморатларнинг деворлари нақшинкор, кошинлари йилтираб кўзни яшнатар эди. Меҳмон аёл чачвонини кўтариб, деворлардаги нақшларни томоша қилаётган эди, чиройли бир канизак югуриб келиб унинг бошидан эски паранжини олди-ю, жамолини кўриб қотиб қолди. Унинг рўпарасида чамаси йигирма уч-йигирма тўрт ёшга қадам кўйган қора қошли, оқ юзли моҳирўй бир аёл қоматини тик тутиб, кулимсираб турарди. Шу пайт жиякли атлас кўйлак устидан бахмал нимча кийган ёшгина Моҳлар ойим югуриб келиб, у билан кучоқлашиб кўришди.

– Сизни кўрадиғон бахтли кун ҳам бор эркан, Жаҳон опа! Келишингиздин бир-икки кун илгарирок бизни огоҳлантирмайсизму? Пешвоз чиқиб, сарой ташқарисида сизни кутиб олардик, – деди у севинч аралаш гинахонлик билан.

– Сизни овора қилишни истамадим. Ўз оёғи билан келган меҳмон атоғи худо, дейдурлар. Марғилон борғон баъзи аёллардин мени кўриш орзусида эканлигингизни эшитдим, ўзим ҳам жамолингизга тўйиб, суҳбатингизни олишни истаб юардим. Вақти-соати етган эркан, сафар отиға миндимۇ Кўкон сари равона бўлдим.

– Кўнгилдагидек иш бўлибдур, опа. Сизни кўргим келганда ғазалларингизни ўқиб юрамен. Буни қаранг, ёзган шеърларингиз ўзингиз каби гўзал, йиллар ўтган сари хуснингизга хусн кўшилиб, чиройингиз очилади-я!

Юзидан нур ёғилиб турган қора қош сарой бекаси азиз меҳмон билан учрашганидан беҳад шодон эди.

Улар уч-тўрт йил илгари, Умарбек Марғилон ҳокими бўлиб турган вақтда ўрдада учрашиб турардилар. Увайсий таҳаллуси билан ном чиқарган Жаҳонийнинг ғазалларини ўқиб завқланган ёш ҳоким иштиёқ билан шеър ёза бошлаган рафиқаси Моҳлар ойимга илми аруздан дарс бериш учун уни ўрдага чақиртирган эди. Акаси Олимхон ўлдирилганидан кейин Кўқонга кўчиб бориб, тахтга ўтирган Умархон давлат ишларини тартибга солиш билан овора бўлиб, уни эсдан чиқарган эди. Сарой шоирлари ва шоиралари даврасига келиб кўшилишни орзу қилиб юрган Увайсий ўз ташаббуси билан бу даргоҳга етиб келди.

Шодлигидан чехраси яшнаб кетган Моҳлар ойим азиз меҳмоннинг атрофида парвона бўлиб, уни меҳмонхонага бошлади.

Ганч билан сувалган, мунаққаш тоқчаларига тилла, кумуш асбоблар, хитой чиннилари териб қўйилган айвондаги бахмал кўрпача устида ёши ўттизларга бориб қолган тўлагина кўхлик бир аёл – ҳарамнинг бош ходимаси Хушҳол биби чордана куриб ўтирарди. Уй бекаси билан меҳмон аёлнинг яқинлашиб келаётганларини кўргач, мушгини ерга тираб, ўрнидан турмоқчи бўлди.

– Ўтираверинг, овора бўлманг, опа, – деди Жаҳон отин югуриб бориб у билан кўришар экан. – Соғ-саломат юрибдурларми ўғил, қизлар?

– Худога шуқр, ҳаммаси соғ-саломат... Хуш келибдилар, қани, юқориға...

Ўтирганларидан кейин Хушҳол биби қўл очиб, ҳурматли меҳмонга соғлиқ, бахт-саодат тилаб, дуо ўқиди;

улар яна ҳол-аҳвол сўраша бошлашди. Кейин ходима ховлининг бир чеккасида кўл ковуштириб турган дуркунгина канизакни кўриб, бир имо қилган эди, у хиёл ўтмай, елкасида сочик, кўлида дастшу ва қумғон билан келиб, ўтирганларнинг кўлига сув қуйди, кейин дастурхон ёзди. Меҳмон ва мезбонлар у ёқдан-бу ёқдан гаплашиб ўтириб, чой ичдилар. Ниҳоят, Жаҳон отин уй бекасига юзланиб, дилида ардоқлаб юрган гапни ўртага солди.

– Мен кўпдин буён Кўкон шахрига тўпланган нозимларнинг мушоираларида иштирок этмоқ орзусида юрар эрдим, мана энди шу улуғ бўсағада турибмен.

– Шоир ва шоиралар даврасида сизнинг ўрнингиз бўш турар эрди. Келганингизни билиб Онҳазрат ҳам шод бўлғусидурлар.

– Шунин билганим учун тап тортмай келавердим-да. Сиз Марғилондин кетганингиздан кейин шахримиз булбули учиб кетган бўстонга ўхшаб қолгон эрди...

Мавзу шеър ва нафосат устига кўчганидан кейин улар роҳат қилиб суҳбатлашиб ўтирдилар. Дастурхонга фотиҳа ўқилганидан сўнг Хушҳол биби кулимсираб:

– Онҳазрат ҳозир хонаи хосларида бир неча шоир билан суҳбат куриб ўтирибдилар. Бўшаганларидан кейин келганингизни билдириб суюнчи олиш керак, – деди.

– Агар ҳузурларига кириб, салом берсам-да, мушоирада катнашсам, сўнгги ғазалимни уларнинг муҳокамасига ташласам...

– Номаҳрам бир аёлнинг тўсатдан эркаклар орасиға кириб бориши уларда қайдай таассурот қолдирар эркан, билмадим, – деди Хушҳол биби қалин қошларини чимириб.

– Хусусан, мавлоно Фазлий норози бўлиб: «Заифалар шариат аҳкомидин четга чикмасликлари лозим, уларға пўшидалиғ муносиб», демасмиканлар? – деб гапга арашди *уй бекасн*.

– Мана, шариатнинг ҳукми! – деб Жаҳон отин бошидаги эски ипак рўмоли билан оппоқ томоғию сочлари, қулоқларини ўраб боғлади, енгини тушириб, кумуш билагузук таққан билагини беркитди.

– Энди номаҳрамға кўринсангиз ҳам бўлаверади, – деб кулди Хушҳол биби. – Ҳеч ким, ҳатто феъли тор қози ка-

лон ҳам сизга тирғала олмайди, асли шариатнинг ҳукми шу!

Иккиланишни билмайдиган ўктам Жаҳон отин эшиқда пойлаб турган эроний кул йигит билан бирга ҳарамхонадан чиқиб, маҳкамаи олий томон дадил қадам ташлади. Эроний йигит шоиранинг қўлидан олган қоғоз билан хосхонага кириб кетиб, бир неча дақиқадан сўнг қайтиб чиқди-да, кулимсираб бош ирғаб қўйди.

– Ассалому алайкум, – деб ўн бир ёғочли кенг-мўл машварат хонага дадил кириб борди Жаҳон отин.

Тўрдаги шахнишинда кимхоб тўшакда чордана куриб ўтирган тўла юзли ширакайф хон қийиқ кўзлари билан кулимсираб саломга алик олди-да, шоирани ўтиришга таклиф этди. Хонанинг икки томонидаги атлас кўрпачаларда бир вазиятда ўтирган, тахаллуслари ҳам, ғазаллари ҳам бир-бирига ҳамоҳанг шоирлар: Хижлат, Ҳайрат, Хислат, Нусрат, Музмар, Мушриф ва бошқалар ҳайрон бўлиб, қуйроқда тиз чўкиб ўтирган шоирага тикилиб қолдилар.

– Рўпарангизда тахаллуслари Увайсий бўлгон Жаҳон отин ўтирибдурлар, – деди хон орага чўккан оғир сукунатни бузиб. – Биз Марғилонда ҳоким бўлиб турғон вақтимизда етук шоира бизнинг таклифимизга биноан ўрдага келиб маликага илми аруздан дарс бериб турар эрдилар. Юрт ишларидан тинчигач, бу хонимни саройга чақиртирмоқчи эрдик. Худди ниятимиздан хабардор бўлгонларидек, ўз қадамлари билан ўрдага ташриф буюрибдурлар. – Хон шоиранинг таърифини жойига келтириб, қўлидаги қоғозни чап томонида ўтирган қоп-қора соқолли Маҳжурга узатди. – Бу сўнгги ғазаллари бўлса керак, ўкинг.

Шоир қоғозни олиб, бошини бир оз орқага ташлаб, завқ билан ўқий бошлади:

*Забонингни кетургил, э шакар лаб тўти гуфтора,
Нечукким марҳамат бўлсин неча мендек дилафора.*

*Увайсий, юз жафо кўрсанг, ҳақиқат ёридин доим
Уғирма юзни андин, солма кўзни ўзга дилдора.*

Хоннинг ўнг томонида ўтирган Фазлий энсаси қотиб Маҳжурга истехзо билан қаради-да, кейин ерга нигоҳини қадади.

Куйроқда ўтирган шоир Мушриф завқланиб кетиб:

– Мана бу шеърни маъни дарёси тагидин олингон дурру гавхар деса бўлур! – деб юборди. – Сафимизга ҳақиқатга ошиқ бўлгон бир булбулигўё келиб қўшилди!

– Офарин! – деб унинг гапини маъқуллашди бошқа шоирлар. Кейин шеър бўстонига кириб келган шоиранинг ишига кушойиш тилаб, дуога қўл кўтардилар.

Икки бети қизариб, чакнаб турган Жаҳон отин ҳарамхонага қайтгач, томоғию кулоқларини ўраб олган ипак рўмолини ечиб, бошига ташлади-да, дугоналарининг ёнига ўтирди ва бўлиб ўтган воқеаларни бирма-бир айтиб, уларни хурсанд қилди. Анча фурсатдан сўнг – ўрда боғидаги дарахтларнинг учлари ботаётган куёш нурда заррин тусга кирган бир вақтда Жаҳон отин кетишга ҳозирланди.

– Вой, қаяққа? – дея безовталаниб сўради уй бекаси. – Сиз учун алоҳида хона ажратиб қўйгонмен, шу ерда истиқомат қиласиз.

– Мен бир қариндошимнинг уйига меҳмон бўлиб келган эрдим, узримни қабул этинг. Кечалари у ерда бўлсам, кундузлари хизматингиздамен.

Зийрак уй бекаси унинг: «Саройда туролмаймен», демуқчи эканини фаҳмлаб, маънос кулимсираб қўйди-да:

– Агар истасангиз, сизга яхши бир ҳовли топиб берамиз, – деди.

* * *

Увайсий ҳарамхонада ўзи учун ажратилган хонада кезинаркан, беихтиёр очиқ даричадан ҳовли ўртасидаги усти ёпиқ ўра ёнида ювинаётган Умархонга кўзи тушди. Ўратепалик чиройли бир канизак обдастадан хоннинг қўлига сув қуяётганида, бир ўрим сочи чап елкасидан осилиб тушиб, обдастага илашди. Оппоқ семиз юзи ёришиб кетган хон канизакнинг сочини авайлаб олиб, унинг орқасига ташлади. Увайсий рўпарадаги даричадан Моҳлар ойим-нинг ҳам қараб турганини, унинг анордек юзи оқариб кетганини кўрди-ю, ўзини панага олди. У ўз синглисидек севиб қолган малика учун ачиниб, юраги куйиб кетди. Токчадаги чойнақдан бир қултум совуқ

чай ичиб, ташналигини қондирмоқчи бўлганида, катта бир Қуванинг анорига кўзи тушди. Дарров кўлига олдию пичоқ билан думини қирқиб, бир неча жойдан узунасига пўстини тилди, бармоқлари билан тўртга ажратди, чўғдек анорнинг доналари пиёлага тўкилди. Шу пайт унинг ми-ясига: «Ахир бу гумбазга ўхшаган анорнинг ҳам биз каби бағри қон экан-ку! Ҳамма томони баланд кўрғон билан ўралган ўрда ҳам ҳасрат оловида ёнган гўзал канизаклар билан тўла, уларнинг бекаси ҳам рашк ўтида ёнмоқда», деган фикр келди ва бирдан юзи илҳом нури билан ёришиб кетди. У дарҳол хонтахта ёнига ўтириб, кўлига қалам олди-да, сиёҳга ботириб ёза бошлади:

*Бу на гумбаздур – эшиги, туйнуғидин йўқ нишон,
Неча гулгун пок қизлар манзил айлабдур ниҳон.
Туйнуғини очиб, аларнинг ҳолидин олсам хабар,
Юзларида парда тортуғлиқ турарлар, бағри қон.*

Увайсий «Анор» деган шеърини Моҳлар ойимга ўқиб берганида у ҳаддан ташқари ҳаяжонланиб, мураббиясини кучоқлаб:

– Вой опажон, қандай ажойиб шеър ёзибсиз! – деди.
– Агар нафосат тарозусининг бир палласига сарой шоирларининг ғазалларини, иккинчи палласига шу тўртлик кўйилса, албатта сизнинг шу жажжи шеърингиз босиб кетгусидир.

– Жуда ошириб юбордингиз, маликам! – деди шоира кизариб, гарчи бу мақтов унга ёқиб тушган бўлса ҳам.

* * *

Увайсий бир куни сарой боғида тўсатдан шоир Фазлийга дуч келиб қолди. У чачвонини кўтариб, паранжи орқасига ташлаб келаётган эди. Дарҳол рўмоли билан оппоқ томоғини ўраб, енгини туширди-да, унга салом берди. Бошидаги симобий салласи ўзига ярашган, банорас тўн кийган ўрта ёшли сарой шоирининг юзи қизариб, кўзлари чакнаб кетди. Афтидан бир пиёла шароби ноб ичиб олганга ўхшарди. Фазлий саломга алик олиб, ерга қараб қолган шоира билан ҳол-аҳвол сўрашгандан кейин унинг «Анор» деган шеърини ёддан ўқиб:

– Ўзингиз ҳам шул маконда манзил қурган пок нозанинлардансиз, аммо ёлғизликдан бағрингиз қон, – деди. – Ваҳоланки, сизнинг суҳбатингизга муштоқ бўлган мухлисларингиз бор... На қилғай, иккимиз каминанинг хилватхонасида ўлтириб мушоира қилсак...

У гапини тамом қилмасдан бурун Увайсий ғазаб билан тикилиб:

– Йўлингиздин қолмай кетаверинг, ўзингизга ўхшаган оёғи енгил бир жувонни топиб олинг! Мен сиз ўйлаган аёллардин эмасмен, – деди шартта. «Ўзим нима ташвишда юрибман-у, бу нималарни орзу қилади», деб пўнғиллаганча ундан узоклашди. Ҳарамхонага кирганида бир кампир дастурхон устида Хушҳол биби билан уй бекасига бир нарсаларни уқтираётган эди. Увайсий салом бериб кириши билан у ўрнидан туриб, кўришмоқчи бўлди.

– Ўтиринг, ўтираверинг, – дея у югуриб бориб, кампир билан кўришди ва ҳол-аҳвол сўрашгандан сўнг орага оғир сукунат чўқди.

Бир оздан сўнг Хушҳол биби ўрнидан туриб, «юринг» дегандек Увайсийга имлади. Икковлари ҳоли бир хонага кирганларидан кейин Хушҳол биби тўсатдан:

– Кампирни танидингизму? – деб сўради, лекин саволига жавоб кутмасдан гапида давом этди. – У машҳур ҳофиз ва шоир Ҳайдар девонанинг онаси, сизга совчи бўлиб келибди.

– Нима? Нима дедингиз? Совчи?

– Ҳа. Ҳайдар девона ғазалларингизни ўқиб, сизга ғойибона ошиқ бўлиб қолғон эркан.

– Бўлмаган гап. Ёстикдошим вафот этганидан сўнг иккинчи эр қилмаймен, умримни икки боламга бағишлаймен, деб онт ичганмен.

– Қўйинг-а! Ҳали ўн гулингиздан бири очилғони йўк. У ҳам сўққабаш...

– Ундай бўлса бошқасини топсун, мени тинч қўйсун, онтимни бузолмаймен. Жон опа, бир илож қилиб, кампирнинг тугунини олмай, қайтариб юборинг! Ўлсам ҳам унга тегмаймен.

Хушҳол биби унинг ранги ўчиб, кўзларидан алам ёши чиққанини кўргач:

– Кўркманг, синглим, сизни зўрлаб ҳеч ким эрга бермайди. Кампирга ўзим жавоб қиламен. Мен бор, бу ерда ҳеч ким кўз ёшингизни тўқолмайди, – деди.

Увайсий туни билан босинқираб чикди. Кўзи энди уйкуга кетганида у чўчиб уйғониб кетар, уни ваҳима босарди: «Борди-ю, бу ишга хон аралашса, ишим чаток. Иложини тополмай, аросат тузоғига илинамен. Тезроқ бу даргоҳдин жўнаб қолиш керак».

– Бир кечада рангингиз сомондек сарғайибдур! Сизга нима бўлди! – деб сўради Моҳлар ойим эртаси куни ноушта вақтида.

– Туни билан волидаи меҳрибонимни тушимда кўриб безовталаниб чикдим. Марғилон бориб, уларни бир кўриб келмасам, касал бўлиб қоламен. Рухсат берсалар, шу бутуноқ жўнаб кетардим.

– Нега бунча шошяпсиз? Бирор ҳафта сабр қилинг, кейин бир гап бўлар.

Увайсийнинг ранги баттар ўчиб кетганини кўргач, Хушҳол биби унинг ёнини олиб, рухсат беришларини сўради.

– Майли, бўлмаса, – деди Моҳлар ойим ўзидан катта икки эътиборли аёлнинг илтимосини рад этолмай. – Мен онҳазратдин рухсат олиб берамен, аммо икки-уч ҳафтадан сўнг қайтиб келиш шарти билан.

– Бош устига, – деб розилик билдирди Увайсий.

* * *

У: «Уйга кетяпмиз», деб қувонган икки боласи билан Кўкон аравада Марғилонга етиб келиб, Чилдухтарон маҳалласидаги ҳовлисига кирганида, оғзи очилиб қотиб қолди. Катта ҳовлининг бир томонида – эски иморатлар рўпарасида баланд қилиб солинган мунаққаш уй-айвон унга қулиб қараб турарди.

– Вой, бу иморати олийни қачон қурдирдингиз? – деб сўради Увайсий югуриб келиб, кучоқлаб олган онасидан.

– Эсон-омон келдингму, қизим? Сени, болаларингни соғиниб ўлиб бўлдим-ку! – деди сочлари оқариб кетган бўлса-да, қадди букилмаган Чинни биби. – Бу иморат... Нодира бегимнинг буйруғи билан солинган. Олти ойча бўлди...

Ўтириб, юзларига фотиҳа тортганларидан кейин қизи онасига нима учун бу қадар шошилинич билан келганининг сабабини гапириб берди.

– Жуда яхши қилибсен, қизим, – деди Чинни отин. – Бошинг устидаги фалокат булутлари тарқалганидан кейин ўша даргоҳга яна борарсен.

САЛЛАЛИ ЖАЛЛОД

I

Увайсий Қўконга қайтиб келганидан кейин Моҳлар ойим унга ўрда яқинидаги маҳалладан бир ҳовли топиб берган эди. Шоира бўш вақтларида Улфатой деган қўшни аёлнинг уйига чиқиб, у билан улфатлашиб турарди. Бир куни униқига чикқанида ҳовлининг ўртасидаги ўра ёнида жомашовда кир юваётган кўхликкина бир қизни кўриб: «Бу ким бўлдийкин?» дегандек унга қараб қолди. Кокилларини сариқ шойи рўмол билан танғиган сарвиқомат қиз кулимсираб, ўрнидан турди-да, қўлини ёнига артиб, таъзим қилди.

– Сиз Улфатойнинг кими бўласиз? – деб сўради шоира унинг елкасига қоқиб қўйиб.

– Менинг синглим, – деб ундан олдин жавоб қилди югуриб келиб кўришган Улфатой. – Оти Ўғилой, ҳафтада бир-икки марта келиб менга қарашиб туради, ҳовлини супуриб-сидириб, кирларимни ювиб беради.

– Барака топсун, ақлли қиз эркан, – деди шоира кўрпачага ўтирганларидан кейин, кир ювишга ўтирган Ўғилойнинг орқасидан яна бир қараб қўйиб. – Сергайрат, ўктам қизга ўхшайдур, кўзлари ўткир...

– Топдингиз, кичиклигида қўни-қўшни болалари билан кўча чангитиб ўйнаб юрар, баъзи вақтларда ўзи тенги ўғил болалар билан уришиб қолса, уларнинг адабини бериб қўяр эди, кейин аям уни кўчага чиқармай қўйдилар.

– Мактабга бориб турардимми?

– Ҳа, маҳалламиздаги отин ойидин сабоқ олиб, саводини чиқарғон, зеҳни ўткир. Фузулийни ўқий оладигон бўлганидан кейин мактабдин тортиб олдик. Ўн еттига қадам қўйди, ахир.

Зўр бериб кир юваётган Ўғилой гап ўзи устида кетаётганини сезгандек, орқасига бир қайрилиб, жилмайиб кўйди.

Ўттизга кириб «ўтин бўлган» Улфатой ўзи тенги Увайсийнинг гўзаллигидан завқланиб: «Дунёда бахтли аёллар ҳам кўп», деб ўйлади. Икки боласи билан бева қолган шоира бошини қаёққа уришини билмай, Қўқонга келиб қолганидан у беҳабар эди. Увайсий сукланиб қараётган уй бекасининг кўнглидан ўтаётган фикрларни сезгандек маънос кулимсираб, бош чайқаб кўйди. У ёқ-бу ёқдан анча гаплашиб ўтирганларидан кейин, у дастурхонга фотиҳа ўкиб ўрнидан турди. Хайр-хўшлашиб, ташқари ҳовлига қадам қўйиши билан устахонадан чиқиб келаётган чиройлигина бир йигитга дуч келиб, бошидаги рўмоли билан юзини беркитди-да, унинг саломига алик олди. Бу йигит Улфатойнинг эри, косиб Исмоилхўжанинг халфаси – ёрдамчиси Ҳаётжон эди.

«Ўғилойнинг бу ерга тез-тез келиб туришидан бир гап борга ўхшайди», – деб ўйлади шоира, лекин шу заҳоти миясига келган бу фикрни қувиб чиқармоқчи бўлгандек бош чайқаб: «Йўғ-э!» деб кўйди. Кўнглини шубҳа оғуси билан заҳарлашни истамас эди у.

II

Ўғилой опасиникига келиб-кетиб юрганида баъзан Ҳаётжон билан тўқнашиб қолар, ўзини дарров четга олиб, чопганича ичкари ҳовлига кириб кетарди. Кейинчалик Ҳаётжондан қочмайдиган, у билан саломлашадиган бўлди. Улар бир-бирларига қизиқиб, хар сафар учрашганларида икковининг ҳам юзи гулдек очилиб кетар, лекин дил розларини изҳор қилишга ботинолмас эдилар.

Бора-бора белини шойи белбоғ билан танғиган бекасам тўнли, хушсурат йигит қизнинг кўз ўнгидан нари кетмайдиган бўлиб қолди. Муҳаббатнинг домига илинган йигит ҳам кечаю кундуз Ўғилойни ўйлар эди. Кейинроқ улар пана жойларда эҳтиёткорлик билан учрашадиган бўлиб қолишди...

Севги шароби Ўғилойнинг ҳуснини очиб юборди, гулдек яшнаган икки бети, чақнаган кўзлари гўё ёғду сочиб турарди. Унинг гўзаллиги тўғрисидаги овозалар шаҳарга

тарқалганидан кейин совчилар кела бошлади. Хурсанд бўлишнинг ўрнига негадир, ташвишга тушиб қолган ота-она: «Ҳали кизимиз ёш, уй ишларига ўрганиб, эс-хушини йиғиштириб олсин», деб жавоб қилар эдилар. Аммо қози калоннинг иниси Сайид Муродхожа совчи юборганида, Ўғилойнинг отаси иккиланиб: «Ўйлашиб кўрамиз, қариндош-уруғлар билан маслаҳатлашиб, кейин жавоб килурмиз», деб дудмал жавоб қилди.

Сайид Муродхожа бой, обрўли одам бўлса-да, ёши улуғ, хотини ўлган, фарзандлари катта бўлиб қолган киши эди. «Қизимни берсам, фарзандлари уни чиқиштиришармикан?» деб ўйлар эди гангиб қолган ота. Лекин қизи учун оладиган қалин пули, мол-ҳол чолни вас-васага солар: «Ўғилой давлатга эришганидан кейин эрига кўникиб кетар, бошида ақли бор-ку, яхши гап билан ўгай фарзандларини ҳам ўз томонига оғдириб олар», деб кўнглини хотиржам қилмоқчи бўлар эди у.

Ота-онасининг нега пешана тириштириб юрганларидан хабардор бўлган Ўғилой бир куни аясига:

– Ўлсам ҳам хотини ўлган чолга тегмаймен, у эри ўлганни топиб олсин, – деди.

– Ҳой, уялмайсанми шу гапни айтгани?! – деди сочлари оқариб қолган она икки бармоғи билан юзини сидириб. – Биров эшитмасин бу гапни. Қиз бола ота-онасининг сўзини икки қилмай, нима десалар «хўп» дейиши, эрга чиққанидан кейин эса эрнинг измидан чиқмаслиги керак.

– Мени қози калоннинг инисига кул қилиб сотмоқчимисиз, ая? – деди Ўғилой қошларини чимириб. – Ўлсам ҳам сочим билан ўша бойнинг ховлисини сурпурмаймен. Биламен, сизлар қалин пули олиб, қўйин-кўнжингизни тўлдирмоқ ниятидасиз. Ундан кўра мени кул бозорга опчиқиб сотинглар.

– Ҳой, овозингни ўчир! – деди кўзлари кинидан чиқиб кетаётган она. – Давлат эшитиб қолса, бошингда калтак синади-я!

– Ўзим хоҳламағон одамга теккандин кўра, таёқ еб ўлганим яхши! Мени куёвга чиқариш учун кўп шошилманг, вақти келганда ўз тенгимни топиб олармен.

– Вой ўлай, нималар деяпсан! Уят-э! Яна шу гапни айтсанг, сени ўзим калтаклаймен! – деди кампир савағични кўлига олиб.

– Уринг, ўлдинг мени! – деб орқасини тутиб берди кизи. Она шўрликнинг таёк кўтаришга қўли борармиди!

III

Ўғилой бир қарорга келганидан кейин иккиланиб ўтирмас эди: «Асли ўғил бола бўлиб туғилишим керак эрди-ю, толеим пастлик қилиб киз шаклида дунёга келдим, – деб пешанасига шапатилади у жаҳл билан. – Нима, эр киши қилгон ишни хотин-қизлар қила олмайдими, шошмай турсинлар ўша сайид, хожалар!»

У хон қўшинида хизмат қилувчи акасининг қозикда осилиб турган беқасам чопонини қўлига олиб, у ёк-бу ёғини кўздан кечирди-да, кўйлаги устидан кийиб олди. «Сал узунроқ экан, майли», – деди ва сочини турмаклар, устига акасининг қалпоғини кўндирди. Бу пайтда ота-онаси хуфтон намозини ўқиётган эдилар...

Ҳаётжон хўжайинининг уйидан ўз кулбасига қайтиб, токчадаги қорачирокни ёққан пайтда биров кўча эшигини аста тақиллатди. Негадир унинг юраги уриб кетиб, торғина ҳовли саҳнига тушди-да:

– Кираверинг, – деди.

Эшик очилиб, қомати келишган бир йигит ичкари кирди.

– Хуш келибдилар. Сизга ким керак?

– Худди Ҳаётжоннинг ўзгинаси керак, – деди ёш меҳмон майин овоз билан унга жуда яқин келиб.

Уй эгаси уни овозидан таниб, хурсанд бўлиб кетди:

– Ундай бўлса, уйга кирайлик.

Улар остонадан ўтиб, қорачирок липиллаб ёнаётган хонага кирганларидан кейин Ўғилой бошидан қалпоғини олиб, токчага қўйди-да, турмакланган сочларини орқасига туширди, чопонини ечиб, қозикка илгач:

– Бошимни қаерга уришимни билмай сизникига келдим, мени қувиб юборманг, – деди энтикиб. – Дунёда сиздан бошқа ишончли одамим йўқ.

– Ўзингизга қандай инонсангиз, менга ҳам шундай инонаверинг. Ўғилой бойга тегиб кетади, деб ғам-ғуссада эрдим, мана энди кўнглим тинчиди. Эртага... домлани чақириб келай, бир пиёла сув билан бизни никоҳлаб қўйсин.

– Йўқ, бу ишни кейинга қўйиб турсак. Ҳар қандай домла ҳам бир кун эмас, бир кун оғзидан гуллаб, сиримизни очиб қўяди. Анови Сайидхожа бошқасига уйланиб, кўнгли тинчигандан кейингина никоҳ ўқитиб, тақдиримизни бирлаштиради. Ҳозирча ёнингизда дўстингиздек юраверсам.

– Қандай қилиб? Қўни-қўшнилари...

Ўғилой унинг нима демоқчи бўлганини англаб, шундай деди:

– Ўтқир пичоғингиз билан сочимни кириб ташласангиз, мен йигит қиёфасига қирамен.

– Майли, – деди Ҳаётжон кўзлари ташвишли жавдираб, уни хурсандчилик шошириб қўйган эди. – Мен ҳозир... қумғонда сув иситади, сиз сочингизни юшиб юмшатиш... Аммо шундай қокилларингизни кириб ташлашга қўлим борармикан?

– Бошқа илож йўқ. Тинчиб кетганимиздан кейин сочимни ўстирамен, аввалгидан қалинроқ бўлиб чиқади...

Ўғилой сочини олдириб, ювиниб келганидан кейин икковлон чой ичишга ўтиришди. Яланғоч бошига чуқ дўппи, эгнига беқасам тўн кийиб, ёшгина йигитга ўхшаб қолган Ўғилойнинг жамолига қараб ўтирган Ҳаётжоннинг кўнглидан икки ҳис: ачиниш ва шодлик ҳислари бир-бири билан курашар эди. Бора-бора кўнгли *дўстларимизнинг* ҳисларидан мусоффо бўлиб, шодлик ва муҳаббат алангаси унинг қалбини ёрита бошлади.

Аллавақтгача *суҳбатлашиб* ўтириб, уйқулари кела бошлаганда алоҳида-алоҳида ўрин солиб, ёнма-ён ётишди.

Улар вақтнинг қандай ўтганини сезишмас, беғубор ишқ шабадаси уларни маст қилиб, кўнгилиларини кўкка кўтарган эди. Соф муҳаббат ҳисси билан суғорилган кунлар бирин-кетин ўта берди. Ҳаётжон эса сир бой бермай, аввалгидек юраверар, хўжайинининг ишларини ҳафсала билан бажариб, уни хурсанд қилишга уринарди. Исмоилхўжа уста ундан мамнун, ишлари юришиб кетганидан хурсанд, лекин хотини Улфатойнинг кундан-кунга мазаси қочиб, ранги сомондек сарғаяётганига ҳайрон бўлар: «Нима бўлди сенга?» деб сўраса, у: «Тобим қочганга ўхшайди, мазам йўқ», деб жавоб қиларди. Унинг

ота-онаси мотам ичида, уйларининг зийнати бўлган кизларининг бир кечада ғойиб бўлганидан хавотир олардилар.

Улфатой тахминан синглиси қаердалигини билар, лекин бу ҳақда ҳеч кимга оғиз очишга журъат этмасди. У бир ҳафта илгари тасодифан иккала ёшнинг имо-ишора билан гаплашаётганларини кўрган эди. Тахмини қанчалик тўғри эканлигини билиш учун у ташқарига чиқиб, тирқишдан устахонага мўралаб, янглишмаганини сизди.

«Ҳозирча индамай юриш керак, сабрнинг таги сарик олтин, кейинчалик иккаласини бир пиёла сув билан никоҳлаб кўярмиз», деб ўйлар эди у.

IV

Шариат қонун-қоидаларига фуқаронинг қанчалик риоя қилаётганлари, бозордаги тош-тарозунинг тўғри-но-тўғрилигини текшириб турувчи бош раис ўз маҳкамасида мишраббошининг ҳисобини тинглаб ўтирар эди.

– Кечаси Тақачилар маҳалласида бир уйга бостириб кириб шароб ичаётгон тўртта киморбозни ушлаб олдик, – деди белидаги қиличининг дастасини ушлаб ўтирган қора соқолли мишраббоши кўзларини чакчайтириб. – Улар камокда, ҳукмингизни кутиб турадурлар.

Катта саллали бош раис:

– Эртага уларни кўчама-кўча айлантриб юриб сазойи қилмоқ лозим, – деди тасбеҳ ўгиришдан тўхтамасдан. – Бирининг орқасига мусаллас солинган хумчани боғлаб кўймоқ керак. Кейин ҳар бирининг яланғоч баданига йигирма беш дарра уриб, жазоларин берурмиз...

У гапини тугатгани ҳам йўқ эдики, кичкинагина оқ саллали, соқоли, мўйловларининг ости қирилган, катта ёшли бир киши салом бериб кириб келди.

– Ваалайкум ассалом... э-э, келсинлар! – деди раис ўрнидан туриб, кози қалоннинг иниси бўлган Сайид Муродхўжа билан қўл бериб кўришар экан. – Сихат-саломатмилар? Қариндош-уруғлар?..

– Худоға шуқр, ҳаммалари эсон-омон, – деди меҳмон шойи тўнининг этагини йиғиштириб курсига ўтирар экан, фотиҳага қўл очди. – Қани, омин!..

Улар юзларини сийпаганларидан кейин раис эшик ёнида турган миршаббошига: «Чиқиб турунг», дегандек, боши билан ишора қилди. Ёлғиз қолганларидан сўнг у:

– Эшитишимга қараганда, хайрли бир иш бошламоқ ниятида экансизлар, – деди. – Ахир, завжангизнинг вафот этганига олти ойча бўлди, бошни икки, оёқни тўртта қилмоқ фурсати келди...

– Тинчгина юрсам бўлар эркан, – деб ух тортди қози калоннинг иниси. – Тўй бошлаймен деб қайтага ғалва орттирдим. Гапнинг пўскалласини айтиб қўя қолай. Ақди никоҳимга оладиғон қиз: «Мен хотини ўлган одамга тегмаймен», деб уйдан қочиб кетибдур. Ота-онаси қаерга кетганини билмай, ҳасрат ичида қолибдурлар.

– Улар йўқолган қизларини ахтариб юрган бўлсалар, биз топиб бергаймиз, – деди раис, кўнглига ёмон бир фикр келган бўлса ҳам, риёкорлик билан кулимсираб. – Уларнинг маҳалласи, қариндош-уруғларининг турар жойларини, оила аъзоларининг исмини айтиб берсангиз – бас.

Сайид Муродхўжа унга шу маълумотлар керак бўлишини билгани учун тайёргарлик қўриб келган эди.

– Хўп, бизга тўрт-беш кун муҳлат берсинлар, – деди раис унинг гапини охиригача тинглаб.

Бир ҳафтадан кейин «бахтсиз куёв» маҳкамага келганида, бош раис гапни чўзиб ўтирмай:

– Йўқолган узукни топдик, – деди тасбеҳини чўнтагига солиб. – Хуфияларимиз Исмоилхўжанинг халфаси Ҳаёт-жоннинг уйига бир ҳафта илгари бир йигитча меҳмон бўлиб келганини маълум қилдилар. Биз калаванинг учини топғондек бўлдик. Ўтган куни ярим тунда ясовулларимиз ўшал халфанинг уйига бостириб кириб, икковини қўлга олдилар. Сўроқ вақтида маълум бўлдики, уларнинг бири сочини олдириб, эркак қиёфасига кирган қиз – Ўғилой эркан. Ҳозир иккови ҳам қамокда.

Ранги ўчиб, дағ-дағ титрай бошлаган Сайид Муродхўжа:

– Шундай денг, ҳаҳ-ха! Аларнинг жазоларини бермак керак! – деди. – Тошбўрон қилиб, ўлдирмак керак... Икковини ҳам...

– Албатта, ота-онанинг сўзига кирмай, уйдан қочиб кетиб, сочин олдириб қиз ҳам, унинг ошиғи ҳам санг-

сор қилинмоғи лозим... – У ғазабга келиб, ўзини йўқотиб қўйган обрўли ҳамсухбатини чалғитиш учун гапни бошқа ёққа буришга уринди.

– Афсуски, Умархон даврида ўқиғон аёлларнинг мартабаси ошиб, отинлар, шоиралар кўпайиб кетди. Қизлар мактабининг сон-саноғи йўқ. Нодира, Увайсий, Маҳзуналар ёр васли, ишқ-муҳаббат борасида ғазаллар ёзиб, шайхлар, зоҳидлар шаънига тош отмоқдалар. Бухоройи шарифда шоиралар ҳам йўқ, қизлар мактаби ҳам. Амир шариат этагини маҳкам ушлаган. Биз бухороликлардан ибрат олиб, уларнинг йўлидан бормоғимиз лозим. Мен сизга айтсам, хотунлар эрлар учун, уй ишлари, бичиш-тиқиш учун яратилғонлар. Афсуски, бизда бул ҳақиқатни унутмоқдалар...

«Рост, – деб ўйлади «бахтсиз куёв» тишларини ғичирлатиб. – Агар мен олмоқчи бўлган қиз саводсиз бўлганида, ота-онасининг измидан чиқмаган, ишқ-муҳаббат тўғрисида хаёл сурмаган бўлур эрди. Энди уни муҳаббат шайдолари бўлган қизларга ибрат бўлсин учун тошбўрон қилиб ўлдириш керак, анови йигитни ҳам. Биринчи тошни ўзим отамен!»

V

Қилган ишидан пушаймон бўлган Ўғилойнинг отаси кўчага чиқолмай, кўрпа-тушак қилиб ётиб олган, ғамдан соч-соқоли оқариб кетган эди. Баъзан у ётган бурчакдаги уйдан: «Оҳ-оҳ!» деган фарёд эшитиларди. «Мен – нафс овораси, нима қилардим қизимни бадавлат одамга узатмоқчи бўлиб! – дея ўз-ўзи билан гаплашарди куйибпишиб. – Бировга муҳтож эмасдик, тирикчилик ўтиб турарди, устимиз бутун, қорнимиз тўқ эди-ку! Тамагирлигим бошимга етди. Ўғилойнинг феълени, ўжарлиги, ўктамлигини билар эрдим-ку! Нега мен унинг раъйига қарамадим, ўзи хоҳлаган камбағал йигитга никоҳлаб бера қолмадим. Оҳ, оҳ!»

Кампир кўз ёшларини рўмолининг учи билан артиб, эри ётган уйга даричадан аста мўралаб қарар, унинг гап-ларига қулоқ солар эди.

Бир куни Улфатой уларни кўргани келганида, онасининг бир бурчакда йиғлаб ўтирганини кўрди-ю, юракбағри қон бўлди.

– Кўзимнинг нури, эрка қизимдан айрилиб қоладигонга ўхшаймен, – деб ҳикиллади кампир катта қизи билан кўришар экан. – Бу нима кўргулик-а! Пешанам курғур шўр экан, кошки эди, бу дунёга келмасам, унинг жабру жафосини тортмасам!

– Ноумид бўлманг, аяжон. Ҳалиям бўлса синглимни кутқариб қолишнинг иложи бор.

– Мени юпатиш учун айтяпсанми бу гапни? – деб сўради кампир, атрофини ажин босган кўзларини мўлтиратиб. – Тезроқ айта қолсанг-чи! Қандай қилиб кутқарасан?

– Шошмасдан гапимга қулоқ солинг, ая, – деб секин гап бошлади Улфатой онасининг қоқшол кўлини силаб. – Жаҳон отин деган бир қўшним бор, ғазал ёзадигон, жуда билимдон аёл. Хон ҳазратлари уни Марғилондан чақиртириб олиб келганлар, Моҳлар ойимга байт ёзишни ўргатсин, деб. Агар отин ойимнинг олдиларига чиқиб, унга илтижо қилсам, Моҳлар ойимни ҳол-аҳволимиздан хабардор этинг, шафқат қилиб синглимни муллолар кўлидан кутқариб олсинлар, десам...

– Зора, Худо уларнинг кўнглига раҳм солса-ю, эрка қизим ўлимдан омон қолса, – деди кампир, тўзгиган оқ сочларини рўмоли тагига тиқиб. – Ўша отин ойининг олдига чиққанинда нима дейишингни аввал яхшилаб ўйлаб ол. Шошмасдан ҳаммасини бирма-бир гапириб бер.

– Бундан хавотир олманг, аяжон. Нима дейишимни ўйлаб қўйғонмен. Худо бор-ку, биздек бенаволарга раҳм-шафқат қилар!

VI

– Бош раис ва қозикалоннинг маҳкамаларида нима гаплар бўлаётгонидан доим хабардормен, – деди Умархон Нодирага маънодор кулимсираб. – Ўшал хушсурат йиғитга мафтун бўлгон чиройли қиз сўроқ вақтида: «Мен шариятга хилоф иш қилмадим, она қорнидан тушган боладек покмен. Бошимиз устидаги хавф-хатар булутни тарқалгондин кейин никоҳ ўқитиб, эр-хотин бўлмоқчи эрдик», деб қози ва муфтини мот қилибдур. Улар маслаҳатлашиб, бир қарорга келибдурлар, яъни қиз сочини олдириб ташлаб, номаҳрам эркак билан бирга юргани учун уни тошбўрон қилмоқчи бўлибдурлар.

– Муҳаббат қурбони бўлгон бул икки ёшни кутқариб олмок керак.

Умархон ерга қараб бош чайқади.

– Бунинг иложи йўқ. Мен сайид ва хожалар, шайхлар, уламолар иродасиға қарши боролмаймен. Уларнинг нуфузлари катта, қора халқ ўртасида эътиборлари зўр. Мен бул забардаст гуруҳнинг раъйига қараб иш юритмоғим керак!

Амир ал-мўъминин, яъни мусулмонларнинг ҳукмдори деган унвонга эга бўлган Умархон муллолар, сайидлар, хожалар кўнглига қараб иш тутишга мажбур эканини – ожизлигини хилватда тан олишга мажбур бўлди.

– Ўғлимиз Маъдали довьорак, ғайратли бола, эҳтимол кейин ақли-хушини йиғиштириб олиб, катталарнинг маслаҳати билан иш тутадурғон бўлар, – деб сўзида давом этди паст овоз билан Умархон. – Лекин ҳозир фикру хаёли далада, от-улоқда, кулоғига гап кирмайдур, Худо кўрсатмасун, мендин кейин у шаддодлик қилиб мутақаббир шайх ва муллоларға қарши иш олиб борса, хароб бўлгусидур...

– Қўйинг, ёмон нафас қилманг, – деди ранги ўчиб кетган Нодира. – Уни иккимиз жиловлаб олиб, тўғри йўлга солармиз.

Улар овлоқда, Нодиранинг хонайи хосида, бахмал кўрпа устида ўтириб, суҳбатлашар эдилар. Шифтга осилган олтин қандилдан таралган нур остида маликанинг бахмал жиякли атлас кўйлаги турли тусга кириб товланар, лекин юзи борган сари сарғаяр эди.

– Наҳотки бир илож топиб, ўшал бегуноҳ қизнинг ҳаётини сақлаб қолиш мумкин бўлмаса? – деб уҳ торғди у.

– Иложи йўқ.

– Устозим Жаҳон опамға қайси юз билан қараймен. Улар ялиниб-ёлвориб, Ўғилойни кутқариб қолишни рижо қилгон эрдилар. Шаҳримизда сизга ихлосманд бўлгон муллолар ҳам бор-ку! Наҳотки, улар бир ҳийлайи шаръий ишлатиб, зулм-вахшатнинг олдини олиб қололмасалар!

Умархон ерга қараб, ўйга толди. Бирдан кейин нажот йўлини топган кишидек жилмайиб:

– Тошбўрон қилишдин олдин ўшал қизни яна бир мартаба сўроқ қилишни талаб этамиз, – деди. – Агар Ўғилой,

мен терлама касалига йўлиқиб, сочим тўкила бошлаган эрди, текис ўсиб чиқсун, деб тағи билан олдириб ташлатдим, деса уни кутқариб қолиш учун йўл топилар...

Кўзларида умид учқуни чакнаган Нодира эрининг гапларини охиригача тинглаб, ўрнидан турди-да:

– Рухсат берсалар, Жаҳон опамни бул гапдин хабардор этсам. Пастда сабрсизлик билан мени кутиб турибдурлар, – деди.

VII

Бош раис ўз маҳкамасида тасбеҳ ўгириб ўтирганида миршаббоши кириб таъзим қилди-да:

– Эски паранжи ёпинган икки аёл тошбўрон қилинадигон қиз билан кўришишни истаб келибдурлар, – деди.

– Ким эркан улар?

– Бири эгачиси, иккинчиси билмадим, отин ойиси шекилли.

– Майли рухсат. Ўлим олдидан ул маҳкум яқин ақраболари билан видолашсин.

Икки аёл паранжи-чачвонларини қўлга олиб, панжарали даричасидан хира ёруғлик тушиб турган хужрага киришлари билан турган ерларида бир зум донг қотиб қолишди. Рўпарада беқасам тўн кийган, чуст дўпшили, ранги синиққан ёшгина бир йигит турар эди. Улфатой югуриб бориб синглисини қучоқлаб олди. Ўғилой ўпкасини тутолмай ҳиқиллаб, аввал опаси кейин Жаҳон отин билан кўришди.

– Яхши келдингиз... Ҳозир сизларни ўйлаб турувдим. Аям, дадам омонмилар?

– Ҳаммалари соғ-саломат. Сенинг эсон-омон қутулиб чиқишингни... кутиб ўтирибдилар, – деди Улфатой, юзига думалаб тушган кўз ёшларини қўли билан артиб.

Ўғилой бош чайқаб қўйди:

– Мендан рози бўлсинлар, сизлар ҳам...

– Ҳаммамиз сендин розимиз, аммо умидингни узма.

– Ноумид бўлманг, амир ал-муъминин раҳм-шафқат қилиб сизни шайхлар, муллолар зулмидин халос қилмоқчилар. Агар катталарнинг сўзига кирсангиз, сиз

жаллодлар кўлидан қутуласиз, – деди Жаҳон отин ва шошмасдан хоннинг таклифини бирма-бир баён қилди.

– Йўқ, – деб бош чайқади Ўғилой қоматини тиклаб. – Мен Ҳаётжон билан бирга ўлишни истаймен. Терлама касалига йўлиқиб, сочим тўкилган эрди, деб айтишга тилим ҳам бормайди. Ёлғон-яшиқ гаплар билан мен қутулиб қолсаму, у бегуноҳ йигитни тошбўрон қилиб ўлдирсалар, менга яшашнинг нима кераги бор! Умр бўйи мотам ичида пушаймон еб яшагандан кўра, биратула ўлган афзал.

– Балки Ҳаётжонни ҳам қутқариб қоладиғонлар бордир, – деди Улфатой ўз гапига ишонқирамай.

– Йўқ, унинг бу ерда ҳеч кими йўқ, мусофир. Бугун эрталаб раис келиб: «Эрта-индин сени Ҳаётжон билан бирга тошбўрон қиламиз, тавба-тазарру қил», деб айтиб чиқиб кетди. Агар қазо қилсак, иккимизни бир лаҳадга кўйинглар!

Шоира ҳақиқий ишқ-муҳаббат учун жонини қурбон қилишга тайёр турган Ўғилойни маҳкам қучоқлаб, пешанасидан ўпди, Улфатой эса хўнграб йиғлаб юборди.

VIII

Кўқон хони Олимхон бошлаб чала қолдирган, унинг иниси Умархон куриб битказган катта масжиди жомега одам сиғмай, ҳовли саҳнига ҳам бўз жойнамозлар солинган эди. Шойи, банорас тўн, бўз чопон кийган оқ, кўк саллали мусулмонлар жума намозини ўқиб бўлиб, кўча томон йўл олганларида катта минора тагида кўкрагигача ерга кўмилган икки йигитни кўриб ҳайрон қолдилар. Бош раис жамоатга муфтининг фатвосини ва қози калоннинг ҳукмини ўқиб эшиттира бошлади.

– Хайр, энди у дунёда кўришамиз, – деди Ўғилой рўпарасидаги Ҳаётжонга мўлтираб қараб.

Шу пайт бир чумчуқ унинг чап елкаси устидан учиб ўтиб, минора рўпарасидаги толга кўнди. Ўғилой ўз уйида дастурхонда қолган нон увокларини ҳовлининг бир бурчагига сепар, шунда чумчуқлар чуғурлашиб учиб келишарди. «Ўшалардан бири бўлса керак, – деб ўйлади у пичирлаб. – Э жонивор, менга ачинапсан, лекин одамларда шафқат йўқ, тош отиб мени ўлдирадилар. Рухим худди сендек учиб кетишини билдинг!»

– Хайр, у дунёда кўришгунча, – деди Ҳаётжон эшитилар-эшитилмас.

– Фиск-фасод йўлига кирган йигит билан эркаклардек сочини олдирган кизни тош билан уриб ўлдиришлар! – деб хитоб қилди бош раис халойикқа қараб.

Шайхлар, қаландарлар, бўз чопон кийган мутаассиб намозхонлар ҳайкиришиб, тош ота бошладилар. Елкасига, бўйнига тош, ғишт парчаси келиб текканида Ўғилой тишини тишига қўйиб, товуш чиқармасликка уриниб кўрди, лекин рўпарасидаги йигитнинг юз-кўзларидан қон оқиб, бўйни «шилк» этиб тушганини кўргач, ўзини тутиб туролмай, хўнграб йиғлаб юборди. Шу пайтда томоғининг ўнг томонида хандалакдек бўқоғи шишиб турган бўз чопонли бир кўкнори унинг тепасига келди-да, чап томонга қийшайиб туриб, муштумдек тош билан бошига урган эди, киз фарёд қилишдан тўхтади. Толдаги чумчуқлар қаттиқроқ чирқиллай бошлашди.

Тошбўронга тутиб, икки бегуноҳ ёшни ўлдиришларидан кейин намозхонлар: «Нима қилиб қўйдик», дегандек бир-бирларига қараб қолдилар.

– Мамат Али, бу икки йигитдин нима гуноҳ ўтган эркан? – деб сўради бўқоқли киши эски беқасам тўн кийган чўлоқ дўстидан.

– Эй нодон, раиснинг сўзини эшитмадингму? «Ур!» деса, суриштирмай ура берасанму? Улардин бири сочини олдирган киз эрди-ку!

– Ё тавба! Чатоқ иш бўпти-ку. Қиз бўлғонини билганимда... тош отмоғон бўлардим.

– Бўлар иш бўлди, ўтган ишга салавот! Юр, бир товоқдин бўза ичиб, аламдин қутулғаймиз, – деди чўлоқ унинг биллагидан ушлаб.

ФАРЗАНД ДОҒИ

Жаҳон отин болаларни «озод» қилиб юборганидан кейин оёғининг чигилини ёзиш учун ховлига тушди. Айвоннинг тўрига солинган пўстак устида чордана қуриб ўтиравериб оёқлари увишган, баланд овоз билан ҳижжалаб китоб, ҳафтياج ўқиган қизларнинг шовқинидан қулоғи битган эди. Ўзига келиш учун қўлига областа олиб,

юз-қўлини ювди-да, айвонга чиқиб қозикдаги бўз сочикқа артинди.

Унинг тўрт яшар невараси Хадича бўйра чўпдан ясалган қўғирчоклари билан гаплашиб, уларни ётқизиб-турғизар эди. Шоира ҳар сафар уни кўрганида: «Худди онасининг ўзгинаси-я, умри узоқ бўлсин. Худо уни олди-ю, буни қўлимга тутказди», деб ўйлар, кўзларидан тирқираб ёш оқарди. Унинг қизи Қуёшбибининг қазо қилганига бир йил тўлиб, одат бўйича устига оқ кўйлак кийиб олган бўлса ҳам ичи мотамда, ҳасрат тикани кўксини тирнарди. «Такдир шафқатсиз ва қудратли куч, у билан олишмоқчи бўлсанг, сени йикитади, неваранг кимсасиз қолади», деб ўзини юпатар эди.

Хадичанинг ўйинини бир оз томоша қилиб турди-да, нимқоронғи уйга кириб, кўрпача устига чўзилди. Хаёл кемаси ўз йўналишини ўзгартириб, уни узоқларга олиб кетди. У Қошқарда қолиб кетган ўғли Муҳаммадхон тўғрисида ўйлай бошлади: «У ерларда аҳволи нима кечдийкин, тану жони соғмикан? Нега анчадан бери хат-хабар келмай қўйди?..»

Унинг юраги ўртаб, ўзини қаёққа қўйишини билмай қолди, ўрнидан туриб ўтирди-да: «Ўлгудек ваҳимачимен, – деб ўзига таскин беришга уринди. – У ҳали ёш, тан-жони соғ, ёнида қўқонлик ёр-дўстлари бор, яқин қариндошимиз Абдулаҳад бор. Аммо барибир, ошна-оғайнилар билан бирга бўлса ҳам, еган-ичгани татимайди, ўз юртини, мени эслаб юрагига ўт кетади. Ҳаммасига ўзим айбдор. Нима қилардим, ёшлигида уни ўзим билан бирга Қўқонга олиб-риб? Муҳаммадхон у ерда қоровул беги, ясовулларнинг болалари билан «уруш-уруш» ўйини ўйнаб, ботир бўлишни орзу қилиб қолди. Мен эса Умархон саройида мушоираларга қатнашиш, канизакларни ўқитиш, назм-наво билан овора, ўғлим от миниш, ўқ отиш билан машғул. Оқибати нима бўлди? Умархон қазо қилгандан кейин Қошғарни фатҳ этиш орзусига тушган Маъдалихон ўғлимни ўзи билан бирга ўша ёққа олиб кетди. Хон саройига яқин бўлишнинг оқибати бу!»

Оғир ҳасрат юки уни эзиб юборгудек эди, нафаси сиқилиб, ўрнидан туриб ўтирди-да, ўзини чалғитиш учун бошқа нарсалар тўғрисида ўйлашга уринди – бўлмади!

«Отаси раҳматлик ўлиб кетмаганида ўғлимнинг тақдири бошқача бўлармиди! Ох, пешанам курсин! Сўнги пушаймон – ўзингга душман. Бўлар иш бўлди!»

У ҳовлига тушиб бир айланиб келди. Кейин бир ғазал битиб, юрагидаги ҳасратини қоғозга туширмоқчи, кўнглини бўшатмоқчи бўлди. Келиб хонтахта ёнига ўтирди-да, савағич қаламни сиёҳдонга ботираркан, чуқур ўйга толиб, ёза бошлади.

*Букун, эй дўстлар, фарзанди жононимни соғиндим,
Ғадо бўлсам не айб, ул шоҳи давронимни соғиндим.
Тилимнинг зикрию кўнглимнинг фикри, яхши фарзандим,
Азизим, ёлғизим, давлатли султонимни соғиндим.*

.....
*Кеча-кундуз йўлига мунтазирдурман, тикарман кўз,
Уйимнинг зийнати, кўз равшаним, жонимни соғиндим.*

Етти байтдан иборат ғазалини ёзиб бўлгандан кейин юраги бўшаб, енгил тортгандек, ғам-ғуссаси сиёҳ билан бирга эриб қоғозга тушгандек бўлди. Ўрнидан туриб яна ҳовлига чиқди, ўчоққа қумғон осиб, тагига олов ёқди. Шу пайт кўча эшигини биров секин-аста тақиллата бошлади.

– Кимсиз? – деб сўради у эшикка яқин бориб.

– Мен, кеннойи, кираверайми?

– Вой, Абдулаҳадмисан? Киравер, қочадигон киши йўқ... Эсон-омон келдингму? – деб сўраша кетди уй бекаси эшикдан кириб таъзим қилган ўттиз ёшлар чамасидаги новчагина хушмўйлов йигитни елкасидан қоқиб. – Қачон келдинг?

– Шу бугун эрта билан. Ўғлингиз соппа-соғ, ундан хат олиб келдим.

– Умрингдан барака топ! Вой ўлай, сени кўриб ўзимни йўқотиб қўйибмен. Юр, ичкари кир. Ҳозир Муҳаммадхон билан сени ўйлаб турувдим-а!

– Каромат қилибсиз-да! Сизда бир хислат бор, кеннойи.

Улар айвонга чиқиб, кўрпачага ўтирганларидан кейин йигит Қуръон ўқиди-да, юзига фотиҳа тортиб:

– Куёшбиби опамни ҳам бериб қўйибсиз. Шу бугун эшитиб, юрагим қон бўлди. Худо сизга сабр-тоқат берсун, – деди титраган овоз билан.

Жаҳон отин кўзидан дувиллаб оқиб тушган кўз ёшларини рўмолчаси билан артиб, ерга қараб қолди.

Абдулаҳад уни чалғитиб, кўнглини кўтариш учун кўйнидан найча қилиб ўралган хатни чиқариб узатди. Шоира томирлари бўртиб чиққан титроқ қўли билан уни олди-да, шошиб-пишиб ўқий бошлади.

– Муҳаммадхон соппа-соғ, ишлари жойида, – деди йигит у хатни ўқиб бўлганидан кейин. – Ойига ўттиз танга моёна олади, кунда иккита нон, бир товоқ иссиқ овқат... Усти бутун, қорни тўқ. Сизга етмиш танга юборди.

У ёнчиғида халгача олиб, таъзим билан узатди.

– Илоё, умри узун бўлсин. Тежаб-тергаб йиққан пулларини юборибдур-да, барака топсин.

Шу пайт ҳовлида ўйнаб юрган қизча чопқиллаганича айвон тагига келиб:

– Қумғон тошиб кетяпти, буви, – деди.

– Вой ўлай, гап билан овора бўлиб қумғон осганим хотиримдин кўтарилибди, – деди уй бекаси қўлидаги халгачани ёнидаги қутича устига қўйиб.

У чой дамлаб келганидан кейин дастурхон ёзиб нон ушатди. Меҳмон йигит сопол пиёладан чой хўплаб ичар экан, янғасининг ажин босган юзига, оқ оралаган сочларига қараб: «Ҳожихон тоғам тирик бўлганларида янгам бунча тез қаримаган бўлар эдилар, нари борса элликка киргандирлар, – деб ўйлади. – Эрсиз хотин тез қарир эркан. Бунинг устига қизлари ҳам бахтсиз бўлди. Куёви Абдусамад қори почча ҳам ўлгудек ишёкмас, бемаъни одам эди. Жаҳон опам билганларида биттаю битта қизларини унга узатмаган бўлар эдилар. Ўттиз пора Куръонни ёд олган қори инсофли бўлади, деб ўйлаганлар-да! Молнинг олмаси ташида, одамнинг олмаси ичида, деб бекорга айтмаганлар. Ювош одамга ўхшаб кўринган қорининг ўлгудек дангаса, тамагир, топганини кўчада ейдиган одам эканлигини қаёқдан билсинлар... Абдусамад қори аканинг қўлларида тасбеҳ, устларида малла тўн, масжид олдида ўзларига ўхшаган мулланамо одамлар билан: «Қаердан худойи ошга чақириб келар эрканлар?» деб кўча бошига қараб турганларини бир неча марта кўрганмен. Бундай одамга теккан қиз бахтли бўлармиди?..»

Абдулаҳад янгасининг ярасини янгиламаслик учун ўйлаган нарсалари тўғрисида оғиз очмай, гапни бошқа ёққа бурди:

– Оз бўлмаса, хитойлар бизни қириб ташлар эрдилар, – деди кўзларини чакчайтириб. – Тагин ҳам Худо асради-да. Яраш-яраш бўлмаганда омон қолишимиз гумон эди. Тавба, Маъдалихон нега Қошғарни босиб олиш васвасасига тушди-а?

Уй бекаси кумғонни энгаштириб, сопол пиёладан чой куйди-да, уни қўлига олиб, шошмасдан гап бошлади:

– Мен ўша вақтда Қўқонда эрдим. Хон хузурига Қошғар ҳукмдорининг иниси Муҳаммад Юсуф ёрдам сўраб келибдур, деган гапни эшитиб қолдик. Кейин маълум бўлдики, хитойлар Қошғарни босиб олиб, Офоқхожанинг авлодларидан бўлган Жаҳонгирхожани асир қилиб олибдурлар. Унинг иниси Муҳаммад Юсуф ўз одамлари бирла Фарғонага қочиб келибдур¹. Ўзгаларнинг юртларини забт этиб, ўлжа олиш пайида бўлган Маъдалихон унинг илтимосини қабул қилиб Қошғар устига аскар тортди, ўғлим билан бирга сени ҳам ўзи билан бирга олиб кетди. Кейин эшитдикки, сизлар Қошғарни олибсизлар, орадан кўп вақт ўтмай хитойлардан энгилибсизлар. Эҳтимол, Маъдалихон катта бир хатога йўл қўйган, ўша ерли халқларнинг мол-мулкини талатганлар...

– Топдингиз, – деди у сопол пиёлани узатар экан кулимсираб. – Бизлар хитой, қалмоқни, ўша ерда қолган қошғарлик бойларни талай бошладик. Хўтан гиламлари, кумуш, тилла асбобларни, шойи, зарбоф матоларни арваларга ортиб, Қўқонга жўнатавердик. Орадан кўп вақт ўтмай Чин-мочин аскарлари устимизга бостириб келганида, мол-мулки таланган ерли халқ улар томонига ўтиб кетди. Биз энгилиб орқага чекиндик, Қўқондин ёрдам келишини кутдик. Шу маҳалда Хитой мингбошиси хоннинг олдига элчи юборибди, ярашайлик, шаҳар савдогарлари, косиблар тўлайдиғон тамға солиғи сеники бўлсин, лекин аскарларингни опчиқиб кет, дебди. Қараса бўлмайдигон, хон орқага чекиниб, тамғачиларни сақлаш учун озгина сарбоз қолдирибди.

– Сен билан Муҳаммадхонни ўшал сарбозлар қаторида қолдирғони ёмон бўлган-да!

– Хоннинг ўзи, фалончи-фалончилар Қошғарда қолади, деб буйруқ берган, дейишади. Қанчалик рост, билмайман, аммо мусофирлик жонга тегди, берадигон моёнаси ҳам, кийим-боши ҳам кўзга кўринмай қолди. Мен мингбошига, Кўконга жўнатиладиган карвонни кўриқлаб бораман, деб арзнома ёздим, илтимосимни қабул қилди. Муҳаммадхоннинг аризаси инобатга ўтмади.

– Ҳа, эшитдим, хоннинг буйруғи билан ўғлимни ўшал ерда қолдиришган. Билмадим, нима ёмонлик қилдимки, у бизга таадди қиладур. Маъдалихон отасига яқин бўлган одамларни таъқиб остига олиб, уларни бесабаб жазолай бошлади. У ўз салтанатидан мағрурланиб, ақли хушини йўқотиб қўйди шекилли, доно одамлардин бемаслаҳат иш кўра бошлади. Узоққа бормай, бу жабру зулмларнинг ҳалокатли оқибатларини кўрар...

Абдулаҳад унинг сўзларига тушунмаган бўлса ҳам индамай кулоқ солиб ўтирди. Жаҳон отин гапириб кўнглини бўшатганидан сўнг жим бўлиб қолди-да, унга тикилиб:

– Сен қачон жўнаб кетмоқчисан? – деб сўради.

– Эртага, азон пайтида карвон йўлга тушади.

– Ундай бўлса, сенга хат ёзиб берай. Ўз қўлинг билан уни Муҳаммадхон ўғлимга топшир, соғ-саломат юрганимизни айт. Вакти-соати келганда дийдор кўришармиз. Биздан хавотир олмасун.

Жаҳон отин хонтахта ёнига ўтирди-да, бир варақ қоғоз олиб, бояги ёзган шеърини оққа кўчирди, уни тўрт буклаб, Абдулаҳаднинг кўлига тутказди.

МУНДАРИЖА

<i>Муқаддима ўрнида</i>	3
Жайхун устида булутлар	6
Темур Малик	42
Зулмат ичра нур	54
Синган сетор	194
Кўнгил меҳроби	275

Адабий-бадий нашр

МИРКАРИМ ОСИМ

СИНГАН СЕТОР

Тарихий қиссалар

Муҳаррир *И. Аҳмедов*

Рассом *М. Юлдашев*

Бадий муҳаррир *Ҳ. Меҳмоноов*

Техник муҳаррир *Д. Габдрахманова*

Мусахҳих *Ш. Орипова*

Компьютерда саҳифаловчи *Л. Абкеримова*

Нашриёт лицензияси АИ №158, 14.08.09.

Босишга рухсат этилди 28.12.2011.

Офсет қоғози. Бичими 84×108^{1/32}. «Times» гарнитурасида офсет
усулида босилди. Шартли босма табоғи 15,96. Нашр табоғи 15,44.

Адади 5000 нусха. Буюртма № 11-270.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг

«O‘zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.

100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20

Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: iptduzbekistan@mail.ru

www.iptd-uzbekistan.uz

Осим, Миркарим.

О 80 Синган сетор [Text]: тарихий қиссалар/М. Осим
тузувчи ва қайта ишлаб нашрга тайёрловчи А. Осим
– Тошкент: «O‘zbekiston», 2011. – 304 б.
ISBN 978-9943-01-772-6

Истеъдодли адиб Миркарим Осим узоқ ўтмиши билан
олиб ёзилган ажойиб қисса ва бир қанча хикоялар муваффақият
саналади. Бу асарларда халқимизнинг минг-минг йиллик тарихи
вомида шаклланган анъаналари, урф-одатлари, илғор ақиқатлари
лари ҳамда тарихи ўз аксини топган. Шунинг учун адибнинг
тарихий воқеалар, машҳур аجدодларимиз ҳаёти ва жасадлари
бағишланган асарлари китобхонлар томонидан севиб ўқилган.

Адибнинг сара асарларидан таркиб топган ушбу намуна
китоб жавонларидан муносиб ўрин эгаллайди деган ниёт билан

УДК 821.512.133(092)
ББК 84(5У)6